

3038

271

n-48

2010

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՔՀԵ.

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND 175.

DIE KLÖSTER VON ARTZAKH

VON
DR. P. HAMAZASP OSKIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1953

PRINTED IN AUSTRIA

271
7-48

ԱՐՑԱԽԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍԴ ՈՍԿԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1953

1495

48429-uh

34268-65

ԱՐՀԻԱՊԱՏԻԻ ՏԵԱԹՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. Ի ՆԱԶԼԵԱՆ

ՏԻՏԴԱՍԱԻՈՐ ԱՐՔԵՊ. Ի ՏԱՐԱՐՆԻ
ԱԹԹԻԻ

ԵՊԻՄԿԱՊԱՍՈՒԹԵԱՆ

ՔԱՐԱՍՈՒՆԵՐՈՐԳ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ
(1911—1951)

ԿՐՆԺԱՅԷ

ԽՈՐԻՆ ՅԱՐԳԱՆՔՈՎ
ՀԵՂԻՆԱԿՐ

ԱԶԳ

Այս հատորը ամփոփումն է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ նախնայէս լոյս տեսած յօդուածներու (համառ. ամի, 1951, էջ 339, 521. 1952, էջ 80, 213, 415, 546 եւ 1953, էջ 33), սրոնք ստուգիւ ծանր պարագաներու տակ գրուած են Վիեննայի, Տրիեստի եւ Բէյրութի մէջ:

Բէյրութ 1953:

ՀԵՂԻՆԱՅԸ

ՇՐՃԵԹԻ ՎԵՆՔԵՐԸ

1.

ԱՐՅԱՆԻ ԳԱՇՏԱՅԻՆ ԿԱՐ ԽՏԱՐԻՆ ԵՆ
ՎԵՐԻՆ ԿԱՐ ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳԱՆԱԽՆԵՐՈՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Արցախի նահանգի Դաշտային կամ Ստա-
րին և Վերին կամ Հարատային գաւառները
չառ քիչ վանքեր ունին, առաի և գանանք
— թէև իրարմէ բառական հետո — կը
միացնեմ: Նոխ տաղթինին վանքերը նկատի
պիտի տանուին և, ապա երկրորդին:

Դաշտային կամ Ստարին Արցախի գա-
ւառներն են.

Հին գաւառ

Նոր գաւառ

1. Պանք

1. Ճիպրայի

2. Մախանք կամ Մա-
դան

2. Միլին գաւառ

3. Արանուտ

3. 4. Բնապելու

Հին գաւառ

Նոր գաւառ

4. Տախ

5—6. Զատնչիք

5. Քասաղայեան

6. Աղսէ

7. Շահ-Պալադ

7. Տաշքառուի, թառան-
դիտ, Տիգրանակերտ

Հիմն գաւառ

Նոր գաւառ

8. Ուտի, Առանձնակ	8. Ջուանչիբ
9. Շակաչէն, Աբշարկա-
չէն, Գանձակ, Գեան-
ջա	9. Գանձակ կամ Եղի-
սարեթուպուխ
10. Կոդթ, Շամբոր, Ջա-
կամ	10. Ղազախ

Իսկ Վերին կամ Հարսուպին Արցախի
գաւառներն են .

Հիմն գաւառ

Նոր գաւառ

1. Բերդաձոր, Բելու-
կան, Ղալաուերեսի	1. Ճիպրայի
2. Հարճլանք, Ջառխատ	2. Հաճիկբ
3. Վայկունիբ	3. Ջանգեղուբ
4. Սիսուկան ոստան,
Ծաբ, Ջաբ	4. Ջաբ
5. Ղարդանակերտ	5. — —

(Բարխուդարեան II . հպ ., Արցախ, Բու-
դա 1895, էջ 22—23, 25—26 եւ 26—60,
399—412.)

Ա.

Ստորին և Վերին Արցախի դատաներու վանքերն ի մի կ'ամփոփեմ, վասն զի շատ սակաւ են թուով:

1. ԽՈՐՈՏԿԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ջակամի մէջ¹: Այնքան արեգան խորակացի մէջ 1490ին կը գտնուէր Սեւորան մը, որուն յիշուողագրութեան մէջ կան կարեւոր տեղեկութիւններ՝ «Արդ ևս զբաւգրչութեան այս աստուածաշունչ սուրբ տաճարանիս ի յերկնաճանգէտ և զերաշնչակ սուրբ ուխտս խորտկաց ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Յակոբիս և սուրբ Նշանիս և այլ սրբոցս որ ասու կան: Որ լազմաժամանակեալ(յ) անմարդայինակ լեալ և խախտեալ հիմանց սորա: Եւ ևսս (յեայ) սրբութիս և աստուածասէր և մեծագոյն տեաեալ գտուի ուխտս այսպիսի խախտեալ, խանդաղատեալ սորա. վասն որոյ ջերմեանդ սիրով և ևսայիտփաթ տենչմամբ Ասն աղէս նորոգեաց գտուի ուխտ և շատ աշխատութեամբ կասարեաց... ի

Բարխուդարեան, տեղ, էջ 75:

առաջնորդութեան սուրբ սխախտելը Ղաւ-
կասին, որ է սրբաժիտ եւ հեղահոգի եւ խո-
նարհ եղբայրութեան ի հայրապետու-
թեան տէր Ղազարին եւ փառակալութեան
տէր Սիմէոնի եւ անսկսութեան Շանչին . . . »
(Աճատեան Շ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Նոր Բայա-
ղէաի, էջ 23. Մժրատեան, Գեղարքունիք,
էջ 54) :

Շահարատի օրով հոս առաջնորդ կ'ըլլայ
Գեղամացի Գառիթ Լայնկոստոսը, որ 1610ին
անոր Եկեղեցին կը շինէ (Մժրատեան, անդ,
էջ 407 եւ Մատ. Ն., Յուլ. հայ. Ձեռ. Սեւա-
նայ, էջ 14, Թ. 35) :

2. ԱՂԱՃ-ՂԱԼԱՅԻ ԿԱՄ ՇԱՀ-ՓԵՏԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Կոպիւի Աղաճ-Ղալա կամ Շահ-Փետարի
յգեակին շարեւելեան կողմում կայ մի
փոքրիկ փանք, որ ուժրոյջապէս կանդուն է
եւ որի հարաւին հանդէպ կայ մի փոքր
Եկեղեցի, զիւղտակի եւ հանդստարան»
(Արցախ, էջ 58) : Դուցէ սյս վերջիններք կը
փերարեւէին փանքին :

3. ԽԱԼԱԿԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Կոպիւի փանքերէն :

Շահարի մօտ Խալխալ քաղաքին քով կը
դանաի փանք մը, սրուն (խկակուն) անունը
կը մնայ անձանօթ (Բարխուդարեան, Ար-
ցախ, էջ 58) :

4. ՎԱՆՔԱՅԻՆՎԱՆՔԻ ՎԱՆՔԸ

Տիգրանակերպս գտաւսին (Շահ—Բուրայ)
 համանուն տանին տերակներուն վերին է
 Վանքասարը²։ Այսպէս կոչուած է, զման գի
 տնոր գաղաթին վրայ Վաչէ Բ. թագաւորը
 խաչաձեւ մեծաստան մը շինել տուած է։
 Մեծաստանին զլաւար բարբաթին խանարհած
 է (Արցախ, էջ 28 եւ 114)։

5. ՔՐԴԱՄԱՆԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Շիկաչէն—Գանձակ գտաւսի մէջ։ Գանձակ
 հետեւեալ քնդարձակ յիշատակագրութենէն՝
 «Փռութ... Արայ... զբեցս սարը Մաշ—
 սայ... ի թաականութեան ՁԿԻ (1515) ի
 կրթագիտութեան աէր Թառակէսի ի գա—
 նութեան Շահ Իսմայէլին ժԻ. տմին։ Եւ է
 սա ի յս եւ քնտիր տրինակէ... ձեռամբ...
 տնորհետ զբշի Արեւսանու տրեյայի...
 զբեցս յերկիրս Գանձակա ի վանքս Քրաման—
 կայ ի գտնս սարը տաճարիս Ս. Յովհաննիս—
 սիս³, ի խնդրոյ բարի... տաքինեակը եւ
 տաճնարդ ուխտիս արհեղիսկոպոս աէր
 Բարսեղ ստացայ տրին...։ Ի վայելումն ան—
 ձին խրոյ եւ յիշատակ հոգոյ խրոյ եւ ծնո—
 ւոյն հաւրն պարուն Պէպոս գին սրդի Ղարտ—
 մանին եւ թաւն մեծ Ստանին եւ մարն սրա—
 րուն Խանձաւին եւ ոյլ եզրարոյն սր ի Քրիս—

² Բէշիկ—գաշի։

³ Գանձակի մէջ կայ Ս. Յովհաննէսի եկեղեցի մը
 (Արցախ, էջ 36)։

սուս հանդուցեալ՝ Սատոնն եւ Շահալպուղն
 եւ փոքր եղբաւրն Ղարամանին եւ եղբաւ-
 րորդեացն Տէաւնաւարին եւ Պէաղարին: Եւ
 հարեղբաւրն դսուերն Հոխիւթմեայ հաւա-
 տաւորին: Եւ քվէրանցն...⁴ եւ միտքան
 սրղոց սորա Իդնատիոս արեղայն, Ղուկաս
 արեղայն եւ Յոհան դպրին, Տէրուն դպրին,
 եւ միս Ռհան դպրին եւ Միսիթար դպրին,
 Թոպէս միայնակեցին եւ Մկրաւի: Ընդ նո-
 սին եւ զանոյիսան գրիշս Ալեքսանտոս հան-
 դերձ ծնողաւ իմ յիշեցէք ի Քրիստոս...»:
 Նկարագին է Յովհաննէս: Թղ 111ր կայ «Հոխի-
 սիմէ հաւատաւորն սպասաւորէր, զմիտ-
 քանքս եւ զմեզ կերակրէր» (Ակինեան Հ. Ն.,
 Հատաք. Յիշատ., Tübingen, Nr. 28, Թղ.
 352բ—354ա. հմմտ. Fink, Hauptkatalog der
 königl. Universitätsbibliothek zu Tübingen
 MA. Nr. 28):

Ա. Ս. ԱԼԵՏԻԻԼԵՄԵՆԵԻ (ԷՍԴԱՆԻ) ՎԱՆՊԸ

Պանծակի վանքերէն: Մանօթ՝ յիշատա-
 կապրաթենէ մը:

«Սկիզբն եղև զսրժանաթեանս սյո-
 միկ նախախնամութեամբ սուրբ Հոգւոյն յաւ-
 տասածսրոհ զաւտիս Պանծակոյ բնդ հո-
 վանեաւ Լեղանի սուրբ Աստուածածնիս եւ
 արհիական յաթսիս եւ առաջնորդութեան
 իմոյ Սուրբաննս յեպիսկոպոսիս սուրբ ուխ-

⁴ Յաւաջ կը բերուին աշուհներ:

տիւ . . .» (Աւետարանը կը գրուի 1445—1467 թ. ջրջաններուն, հմմտ. Մատ. Ն., Յուց. հայ. Զեռ. Սեւանայ, էջ 13. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 399, Թ., 28) : Հոս յիշուած Գանձակի վանքերէն մաս մը կարելի է Գարդմանի վանքերու տակ դասել :

7. ՊԱՅՈՒՆԱՆՅ (Ս. ՀՐԵՇՏԱՆԿԱՊԵՏԻ) ՎԱՆՔԸ

Ծանօթ է հետեւեալ յիշատակագրութիւններէն՝ 1. «Գրեցաւ (Աւետարան 1669 թ.) . . . ի հայրապետութեան տան Սեպուհանից Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի և տառջնորդութեան սուրբ մենատաանիս Պայտնու Անտոն պարսնտերի . . . ի յերկիրն Գանձայս ի զեղս Քարատակ ընդ հովանեաւ նորակնունք սուրբ եկեղեցւոյս և սուրբ Գարբիէլ և Միքայէլ սուճարիս» (Արձագանք, 1888, էջ 133—134) :

2. «Թ՛փին ՌԻԲԻԻ (. . .) . . . ասոց Զովհաննէս սուրբ աւետարանս ի ձորս Գանձակու ի երկիրս Գանձու, ի զիպս սր կոչի Պայտնունց ի դասն սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, ի հայրապետութեան Գանձատուրս տէր Ներսէսին» (Թոփեւան, Յուց. հայ. Զեռ. Դաղեան Վ. ի, Բ., էջ 46) :

8. ԳԱՐԱՀԵՐՁԻ ԱՅՐԵՐ ԿԱՄ ՈՒԹՅՆ ԵՂՈՒ

Գանձակ դատարին մէջ :

«Շամքսր զեաի սփին ձգուամ է մինչև Շիրաքսարը մի լեւնաբարդուկ, սրի հիսիստ-

Հայկաց ծայրի քերձերում փութում են քա-
րայրէիք», որոնք մէջ երկար տակն Սյուսնից
Յովհաննէս կաթողիկոսը պատապարտում է :
Հաւանորէն ճգնառեղիներ են եղած այդ քա-
րայրները (Սղոյր . Հանդ . 1899) , եւ , էջ 341) :

9. ԲԵՐԴԱԶԱՐԻ Ի. ՊԵՐԴԱՐԻ ԿԱՍԻ ԿԱՎՈՐԻՎՈՒ ՎԱՆՔԻ

Բերդաձորի նստեկաց քերդի զմեաց , էա-
րան ձորի մէջ , Վաղաշատէն 10) վերաա հե-
տա : Նման է սրաքաջակե եղեղեցւոյ : Ունի
թաղակապ գաւիթ : Կացարանները քան-
դում : Արաաքին պատերան վրայ կան ար-
ձանադրութիւններ (1229) թաւկանէն , Արա-
րատ , 1896 , էջ 80—81 : Բարխուդարեան ,
Արցախ , էջ 25) :

10. ՆԻԿԻՎ Ի. ԻԱՅԱԻԻԿՆԵՆԵՆԻ ՎԱՆՔԻՔԻ ԿԱՍԻ ՓԵՏԱԼ-
ԱՂԶԵՆ ՎԱՆՔԻՔԻ

«Սրբառաք քարով շինում են աստաւա ,
որ կանդուն է նայնութեամբ , պանում է նորի
հարաւային վմաշերձի տակ , երկու ջրա-
խառնարդի մաս , սրբ են Տաք-ջրի եւ Զրխ
զխզի վառններն» (Արցախ , էջ 407) :

Մարի այս մեծատաւանը փոքր է եւ հաս
զեղեցիկ : Ունի հեռեւեալ արձանադրու-
թիւնը , որ միանգամայն իր պատմութիւնն է՝
«Ի մամանակին քարում ախրեալ ազգն նեաա-
դաց բաղում աշխարհաց եւ մինչեւ յԱվելա-
նաւ ծով եւ Ստամպոլին ի Պանասու եւ մին-

չեւ զգեաւն կփրատեա տիրելով զստորաբար
 եւ ծանր հարկատրաւանջութեամբ ցաւեցու-
 ցանելով զամենեւեան զմեծամեծս եւ զփո-
 քունս ի մահ եւ զերաւիխն մատնելով, յայտմ
 ժամանակի զստնութեանս որ էաք մեք աէր
 Յովհաննէս Պափեան որսուց եւ նստաւ եւ
 սկսար հոգի, հասաւ մեզ հրաման ի նախա-
 հարցն մերաց զնայ ի մեր հայրապետացն ու-
 առջնս(ց) աթիսն հռչակելի հախարաւ, զարձ
 արարեալ ի մեր հայրենական եւ բնիկ տունս
 հարապաւ աւայ եղբարս Հասանայ քաջ զս-
 րովանին եւ հռչակաւոր արիւղեայն, որ եւ
 սրբի խր Պրիզար սիրուց եկեղեցոյ եւ քահա-
 նայից եւ ամուսինն խր բարեհամբաւ Ասփայ
 զստար մեծի կամսի Տարսայիճի իշխեցալի
 կայմանցն Սխնեայ՝ եւ մեր հայեցեալ ի ձս-
 րակս, զի հասէին ջարք տառի եւ անտի եւ ի
 միջի նոցա բլրակ մի զեղեցիկ, եւ հաճեցայ
 լնոյ սա եւ մտայ յանապատա եւ սկսայ շինել
 մատուս մի եւ յայտմ խորհրդի եկն Պրիզար
 եղբարսրդի մեր եւ իշխան զաւաթս եւ այլ
 շատ կայմանց իշխեցալ եւ կամեցան շինել
 զսուրբ Աստուածածինս ի բարեխառս մեզ եւ
 ամենայն քրիստանէից, եւ աէր Յովհաննէս
 արարի սկիսյն շինութեան եկեղեցոյս ի թուին
 28» (Արցաթս, էջ 407—408) :

Տաճարին մերձ սքանչելի խաչարձանի մը
 վրայ կայ՝ «Աստուծով եւ Սայաթի սրբի Շան-
 շին քաջ եւ յայրենոյ զաւաթարին եւ մեծ իշ-
 խանայ տղլն եւ ի թուին ՊՇԹ, տեղեացս

տէր եւ պարսն փաքր Սիւնեաց, Ականաց, Հա-
թերքայ եւ Հանդարերդի եւ ծովակին Գեղա-
մայ մինչ ի Շաղիաքոյ Կանդնեցաք զխաչս
Հաւր մերոյ Շանչին ⁵» (Արցախ, էջ 408, Զու-
լաբեան, Ճամբ., Ա., 408, Շահխաթունեան,
Ստորագրութիւն, Բ., էջ 364. Էփրեկեան,
Բնաչիւ. Բառ., Բ., էջ 231) :

Հաւանականորաւ այս վանքին խկական
անունն է Գեւորմէջի վանք ⁶, յայց եկեղեց-
ւոյ անունովը Կաչուեր, է եւ Ա. Ասատուծա-
ծին : Ճաչաց մը կը գրուի 1410ին «յաւասուտ-
ծաչէն երկիրս Մար Կաչեցերոյ ի վանս Գե-
ւորմէջ քնոյ Հովանեաւ սուրբ Ասատուծած-
նիս . . .» (Նօտարք, էջ 39—40) : 1455ին Աւե-
ստարանի մը ստորագրութիւնը կ'ըլլայ «ի
Հաչակոսսսր վանքս Գեւոր (չուցէ՛ Գեւորմէջ)
քնոյ Հովանեաւ սուրբ Ասատուծածնիս եւ
սուրբ Ասեփաննոսիս» (Թափճեան, Յույ.
Հայ. Ձեռ. Գաղեան Վ., էջ 31) : 1588ին
Աւեստարան մը կը գրուի «ի պատուիս Մար,
ի վանս Գեւորմէջոյ» (Ակինեան, Հասար.
Յիշատ. Հ. Պատարեանէն) :

⁵ Մարի տրեւելեան ասորաւը կայ գետ ուրիշ վանք
մը : Անունն՝ անծանօթ (Արցախ, էջ 408) :

⁶ Հմմտ. Գեւորմէջ եւ Մար ի Սիւնիս, Ալիշան,
Սիւսեան, էջ 61 :

ԱՐՅԱՆԻ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԱՄ ՄԻՋԻՆ ԳԱԽԱՌ- ՆԵՐՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Արցախի վանքերուն մեծադոյն մասը կը պահուի անոր յետնային կամ միջին պատան-
ներուն մէջ :

Սոյն պատաներն են՝

Հին պատան

Նոր պատան

1. Գարգանք, Իրարկ	1. Ճիւղբայի
2. Հարանդ (Խիւս Հա-
րանդ), Ամարաս, Վա-
րանդա	2. Վարանդա
3. Խեծիբանք (Խեծա-
բանք) Ներքին Խաչէն	3. Խաչէնք
4. Ըստասկ, Հաթերք	4. Զրաբերդ
5. Խեծկոյմանք, Չարա-
բերդ, Զրաբերդ, Իրի-
խատան	5. Զաւանդիք
6. Կարդման, Գարթմա-
նիկ	6. Կանձակ
7. Փասխաս	7. Ղազախ կամ Շամշա-
տիլ
8. Դստախ	8. Ղազախ կամ Շամշա-
տիլ
9. Զուլ, Զարազետ, Խե-
տրդեաց կամ Կայենայ
երկիր	9. Ղազախ կամ Շամշա-
տիլ

Պապկանի (Պանձկանի) կամ Գիգակի
վանքերը :

Պապկանք (Պանձկանք), այժմ կոչում
ճիպրայի՝ դատար կը գտնուի Երասխ գետի
ձախ և Ղարաշայի աջ ստին, Հալբուխի
և Դիպախայի լեռնաշղթային գաղաթնու-
ղծին մէջ (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 28) :

1. ՊՏՁԱՅ ՎԱՆՔԸ

Թաղար տանին գիւմայ, Տոյ գիւղի
մօտ, Ղարաշայ գետակին աջ ստին, գեղե-
ցիկ և հիսխաստեայ սարաձառիկի վրայ
հիմնուած է Դաշայ կամ Կաշայ վանքը: Շի-
նուած է համակ որդատաշ տարանայոյն քա-
րերով, խաչածեւ, քառակուսի, չորս կա-
մարնեքով, սրնց վրայ բարձրացած է սի-
րուն կաթնագիւղէն: «Վանքս տնի մի սուրբ,
չորս վաքր խորան տանուերեք յուսամուտ,
մի գուան, 10 մետր երկարութիւն և
7.50 մետր լայնութիւն» (Արցախ, էջ 80) :
Հիսխային պատին վրայ փառադրուած է՝
«Յանուն Հօր և Արդոյ և Հոգոյն սրբոյ,
ևս Սարգիս և Վրդանէս Լոյսնկոպոսք հիմ-
նեցաք զեկեղեցիս ի ՈՂ (1241) թվիս. շառ

աշխատութեամբ աւագ խորանն խփեցաւ և և
 և գրայր իմ Տէր Սարգիս ի Քրիստոս փոխե-
 ցաւ : Եւ Վրդանէս կատարեցի բազում աշ-
 խատութեամբ և և հալալ արդեամբք իմովք
 ՈՂԷ (1248) իմիս, ի դասն և ի նկ Յամա-
 նակիս, որ ազդն նկարագաց գրագամ գաւտոս
 տերեւաց և և մնաց այլասեռից տթոս և և վի-
 ճակ սրբայն Պրիզուրիսի, որ է հաստատեալ
 ոջով և և սուրբ նշանան և և գաւտգանուն
 սրբով, վիճակեցաւ և և սահմանով ի յՊարու-
 նայ գետոյ մինչ ի Կրասին, մինչ ի Ռադն
 Գաւառ հաւի, Վսկանիս Վարդանայեալով,
 ի Քարտանիս և և Սոյանայեալովն, Զատիս
 իւր գետովն, Հաքարի Հազարայեալովն,
 Քրասդեա իւր գետովն, իւր սահմանովն,
 Դիզակ, Բէլսկան իւր գետովն և և հայրենիքն
 Եկեղեցոյս տա ինք, Փայտին և Գասանդն,
 Եկեղեցաձորն իւր սահմանովն, Ս. Լուծ հոգ
 ի Տայիս, Ս. Լուծ ի Դոպ ի Դադս, Ս. ի
 Սախրենիս . . . ով որ այս սահմանէս յեա-
 տանէ կաթնագիւտ . . . բաժին ընդ Յազայի
 տացէ» (Ռ. քալիս, էջ 80—81) :

Հաջաւոյին փոքր խորանին ներքին ճա-
 կատին վրայ կայ՝ «Ի իմին ՈՂԷ (1246) և և
 Տէր Վրդանէս շինեցի գեկեղեցիս և և զգրաւեալ
 վիճակս հաստատեցի և և զհայրենիքս և և ար-
 ձանի գրեցի հանապաղ աբխաթն անյիշատա-
 կաց ժամն և և ոտր ոջն Ժ. ժամ ինձ և և Ժ.
 ժամ ուր Սարգիս : Յինանցն Ս. ժամ Ուր-
 տանէս Եղրաւ իմ, Ս. ժամ Մովսիսի իմ

քվեր սրգու, ով խափանէ մեր մեղացն տէր
է առ Աստուած» (Արցախ, էջ 81) :

Հիսոխոսյին վաքր խորունին ճուրասին
վրայ՝ «Ես Զերպամ եւ որդի իմ Ղարաք միտ-
րանեցաք սուրբ սխախտ . ուէր Վրդանէս իւր
կամաւ պժտմտաւանն ինձ ետ եւ ես իմ հո-
րայ տրդիւնն բնծա բերի սուրբ աՄԱուոյս»
(տնդ, էջ 81) :

Վանքը պատիթ մը սւնի, որ անկէ շատ
յատաջ շինուած է : Հոն կան երկու խո-
շարձան հետեւեալ արձանադրութիւններով
(միայն վրայ) «ԹՎին ՈՒԷ . Ես ուէր Վրդու-
նէս կանդնեցի պտաշո ի վրկութիւն հոգւոյ
իմոյ» (միսին վրայ) «Յիշատակ է սուրբ
ատճարիս կոթուղիկէն Գոյեցի Սարգսի որդի
Սոյուն եւ իւր կոյակից Հերիքնոսին թՎին
ՌՃԿԶ» (տնդ, էջ 81—82) :

Սոյն պատիթին մէջ քանի մը հայկական
եւ վարդապետ թաղուած են :

Հաւանօրէն Գուշոյ կը վերաբերէր անոր
հիսոխոսյին կոյմը պանուած եկեղեցին ու,
որուն պրտն առջեւ ոտալանաքարի մը վրայ
կայ՝ «Այս է ստապան ուէր Սիմէոնի որդի
Մեարսը վարդապետին թՎին ՌՃՀԲ : Լուսո-
հոգի Մէլիք Եկանն ձեռնադրել տաւ հայկո-
կոպոս, կարդեց Կտիչոյ վանքին ստաջնարդ,
որ եկի հաստատակցի սուրբ աթոռս թՎին
ՌՃԿԶ . . . » (տնդ, էջ 82) :

Գուշոյ վանքի պատմութենէն շատ քիչ
բուն ծանօթ է : Վերայիշեալ արձանադրու-

թիւններն են որ տնտր մասին տեղեկութիւններ կու տան։ Անեցած է բարձրագոյն միաբանութիւն, նաեւ եպիսկոպոսներ։ — 1658ին հա՛ «Կոթիչոյ» մէջ Մատթէոս քահանայի համար Աեկատրոն մը կը դրուի (Ալիշան, Սոսական, էջ 270)։ — Դադեան վարդապետին Ձեռագրաց հասարածոյին մէջ եղած է «Պատմութիւն Գաշոյ վանաց» (Թովմեան, Յուլ. հոյ. Ձեռ. Դադեան Վ.ի, Ա., էջ 102)։

Գաշոյ վանքը ստացած է շատ մը հոգեր¹, բայց տնտեսուած է եւ «հեռազհեռ յայրայում է», երկրաշարժի եւս ենթարկուած է (Բարախանեանց, էջ 5, Ախտարի լիշատակարանը, էջ 23, հմմտ. նաեւ Արձուղանք, 1886, էջ 578, Ջալալեան, Ճամբ. Բ., էջ 258 եւ Էրեբիկեան, Բնուշի. Բառարան, Ա., էջ 563—564)։

2. ԴԵՐԱՎԱՅՈՒՆԻ ԿԱՄ ԿԱՏԱՐՈՅ ՎԱՆՔԸ

Դիպափայտի ամբողջն ընչ մը հետո։ Անոր տեղակներուն վրայ այսօր կը նկատուի միայն մատուռ մը։

Յայտմատուքը Դիպափայտի տնտեր հետեւեալ գէպքին կը վերադրէ՝ «Ժակ սրգիք զօրավարին (Թէվոթիկեայ) Մովսէս եւ Երանայիս (Անեբոյոզէս) եւ այլք զօրքն հաւատացեալ վախեան ի լեւան որ կուրի Դիպափայտ, որոց զհետ երթեալ անօրինացն կու-

¹ Ամբողջապէս իբժէլ յափշտակուած։

տարեցին գնասա . . . այրեցին հրով և անուս-
նեցին գլխուն Դիպափայտ, զանն զի քան
զփայտ զիղեցին գնասա և այրեցին» : Անոնց
ունիններորդը նախընտրեալապէս այդ վայրին
սկիզբ . . . «Յեւ ժամանակաց միայնակեացք
ամենք, արք ճգնասքք եկեալ լնակեցան անդ
և արտրին իւրեանց վանս զտեղին» :

Միևնոյն տեղը նահատակուած են նաև
Սանեատնի քրիստոնեայ սրբիներն՝ սրիչ շատ
մը հաւատացեալներու հետ (Ենճիճեան, Սա-
րայրաթիւն, էջ 316. Չամչեան, Պատմ.
Հայոց, Բ., էջ 127. Տաշեան, Մայր Զուցակ,
էջ 40 ևւն. Օրբէլեան, Պատմ. Տան Սիւ.,
էջ 202. Գլ. Էթ, Բարխաղարեան, Արցախ,
էջ 85 ևւ 422. Ղաւարապ, 1860, էջ 220. Լէօ.
Սիւստուորի յիշատակարանը, էջ 53—86,
Կարեւոր՝ Մախկա Կապանկատուացի, Պատմ.
Աղաւանից, էջ 113—116 ևւ 134. Էփրեկեան
Հ. Ս., Բնաշխ. Բաւարան, Ա., էջ 605) :

Բարխաղարեան Դիպափայտը կ'անուանել
Կատարաց վանք (Արցախ, էջ 422. հմմտ. ևւ
էջ 85) : Մանօթ է համանուն վանք մը Սիւ-
նիքի մէջ (Օրբէլեան, Պատմ. Տան Սիւ.,
էջ 245. հմմտ. Ալիշան, Սիւսական, էջ 278) .
նաև ծանօթ է «Կատարաց վանուց» սանա-
տէրը (հմմտ. Կապանկատուացի, Պատմ.
Աղաւանից, էջ 343) :

Չեապրի մը յիշատակագրութեան մէջ
կայ՝ «Յիշել ի տառուածամէրց աղօթս ձեր
հոգեւոր ծնադն իմ հանդաջեալ ի Տէր Երե-

միայն Եպիսկոպոս Վաղարշ ասորի ախարն Վի-
գորայոս կոչեցեւոյն Երկրի Վիգալիպ» (Աճա-
ռեան, Յայ, Հայ, Ձեռ, Թարգմի, էջ 186) :

3. ԴՈՎ ԱՎԱՆԻ ԿՈՒՈԱՆՈՅ-ԱՆԱՊԱՏՐ

Վաղ ասանի մաս, Եկեղեցւոյ մը քով՝
Նշմարուում են խուցերի և կայարանների
բակեր և բեկորներ, որոնց մասին պատմում
են թէ՛ կուսանոց Եղած է անապատ» (Ար-
ցախ, էջ 77) : Եւ այդ ճիշդ է : Վասն զի ար-
ծաթեայ խուշի մը վրայ արձանագրուած է՝
«Յիշատակ է մէլիք Եսայի որդի Սափարի
բէկին, որ Ես Վաղ կուսանաց անապատին,
սա է Յակոբ Հայրապետին և Թէպարտի
մասունք» (Արցախ, էջ 74) : Հասանակուն է
թէ Ասանի մէլիքները զԵս որիչ նախա-
ստու թխններ բրած բլլան այս կուսուսու-
նին :

4. ԹԵՎԱՍԵՌԻ ԱՆԱՊԱՏՐ

Թեպտեսի կամ Թապտեսի մաս կայ
Եկեղեցի մը, որ անապատ կը կոչուի և այն
գուցէ անոր համար, որ Երբեմն անոր շրջա-
կայքն անապատ մը կար (Արցախ, էջ 65) :
Աւետարան մը կը գրուի «ի յերկիրս Աղուա-
նից ի գաւառիս Վիգակա(յ) ի գեաղոս որ
կոչի Թեպտեսի ի գաւոն Ս. Սարգսիս . . . ձե-
սամբ Մելքիսեղ երիցու . . .» (Թարգման,
Յայ, Հայ, Ձեռ, Վաղեան Վ. ի, Բ., էջ 46.
համար, Արցախ, էջ 143 և Եղիշէի վանք) :

Ուրիշ Աւետարան մըն ալ կը գրուի 1635ին «ի գետիցս սը կոշի Թեղասեռ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ կուսին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1925, էջ 476) :

5. Ս. ԼԻԵԱԼՈՐԶԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Յսր գիւղի հարաւային կողմի ձորի ձախ եզերքին բարձրաթեան վրայ կայ փոքրիկ հարթակ մը եւ անոր վրայ շինուած է «վանաց մի հին եւ անսուշ քարով եկեղեցի : Փոքր սաւնարիս չաւրջն հանդստարան է, բայց երեւում են խուցեր. թափ թէ փոքրիկ միտրանաթիւն եղած է այս տեղ» (Արցախ, էջ 65) :

6. ՆԱՂԱԿԱԿԱՆՔԸ

Մականոսի եկեղեցին կը կոչուի Մագկավանք, որ՝ «երեւի թէ վանք եղած է այս, յետոյ վախած են եկեղեցու» (Արցախ, էջ 72—73. Էփրեկեան Հ. Ս., Բնուշիս. Բառարան, Բ., էջ 230) :

7. ՀԻՆ ԱԹԱՔԵԼԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Հին Առաքել անուն աւերակ գիւղի մօտ կայ «աւերակ եկեղեցի... Անապատ անուն» (Արցախ, էջ 63) . կը կասկած թմ թէ խակեան անապատ եղած ըլլայ :

Տ. ՅԱԿՈՎԿԱՆԻ ԻՒ ԻՊՈՒԱՓԱՌԻԱՅ ՎԱՆՔՐ

Ղաթաւ չոյի աջ կողմը: Միջակ մեծութեամբ վաճառք մը: Սենեցած է տմար չրջապատ, միաբաններու սենեակ է, սխառտ սրահերու լնակարան: Շինուած է «չորս սիների վերայ կախած ոյ բարով եւ կրացել խով»: Սիրումը տխրատուրի, բայց աւերակոյտի վերածումը է սրգէն (Արցախ, էջ 71):

Գ. ՇԱԽԱՆԻՒՆ ՎԱՆՔՐ

Հասարակի վաճառք է սոյն եւ մերձ Սպիտակ խաչ վաճառքի (Համառ. սնոյ եւ Արցախ, էջ 68):

Այս վաճառքը հետեւեալ յիշատակարաններէ ծանօթ է: Արքաւհամ Սէֆ. սարսոյն կը գրէ յիշատակարան մը՝ «Երկիր Դիպակոյ եւ ի զեալսն Հասարակի յանապատս սր կոչի Շախկախ եւ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի հայրապետութիւն Տաթև կաթուղիսին եւ ի սուրբ անտարտիս տաջնարդութիւնն Յոհաննէս եղիակոյտուն եւ ի յիշատակութիւն խաչապանդին դասն եւ զմատուրին մամանակիս» (Քէրէկան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Ձմմասի, Թ. 350): Ապա՝ «Առեաւրան գրեալ ի թիւ. ՌՃԻԲ. յերկրն Դիպակոյ ի զիսն Դաք ընդ հովանեաւ սուրբ եւ յիշատար տեղով, սր կոչի Շախկախ եւ սոյլ միաբանիցս Յակոբ եղիակոյտուն եւ աչր Մկրաչին, աչր Բարսէլին գրոյ աշակերտ Ստեփանն» (Ակինեան Հ. Ն., Հատաք. Յիշատ.

Հ. Պատուրեանէն. — Դաք կամ Տալ գիւղը
Հմմտ. Արցախ, էջ 66): — Սիմէոն Կաթողիկոսը
կոստ ԹՃԿ.ին Բաղրաբայինըսն կը գրէ թէ
Շախկախի և Սոխոսակ խաչի վիճակ Լոսոն
են թօփճեան, Յույ, Հայ, Չեռ. Դաղեան
Վ., Բ., էջ 41):

10. ՍՊԻՏԱԿ-ԵԱՆՁ ՎԱՆՔԸ

«Հիմնուած է Վանք գիւղից ներքեւ մի
ուռաբանասր Հարթակի վրայ, շինուած է
անսաշ քարով և կրայեկաով: Վանքս² ունի
փոքրիկ կաթողիկէ և գոթիկ» (Արցախ,
էջ 66): Տաճարն ու գոթիկը միասին գրեթէ
ստանուհինդ մեար կրկարաթիւն և ունար
կէսը լայնութիւն ունին: Առաջինին գրան
հարասցին կամարի վրայ գրասած է՝ «Ճի-
նեցաւ ԹՃԿ., այն տարին էր Թահմադ-խան»:
Ջանդակատան վրայ արձանադրուած է՝ «Յի-
շատակ է զանդակատանս Սոխոսակ սրգայ
Սոխանէս Լոխոկոպոսին»:

Տաճարին ներսը խաչարձանի մը վրայ
կայ՝ «Էս Սիրուք կանդեղի գիւղաւ հաւր իմաց
Խաթրոփի թմ. ՉՉԲ»:³ Իսկ ունար արեւմտեան
գրան մաս հանդստարանին մէջ կայ բեմ մը,
որուն արեւմտահոյեալ կրեւին մէջ գետե-
ղուած է զեղեցկաքանդակ խաչարձան մը

² Սիմէոն և Ներսէս Կաթողիկոսները Դիզակի
Սոխոսակ Ս. Խաչի համար ունին քանի մը թուղթ
(Հմմտ. Թօփճեան, Յույ, Հայ, Չեռ. Դաղեան վարդա-
պետի, Բ., էջ 12, Հմմտ. Շախկախի վանքը՝ վերը):

այս փորձագրութեամբ՝ «էս Աջամի սրդի Եւ-
թանայ կանդնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ
սրդոյ իմոյ Ասուգարոյ, սրք կտրուէք, յի-
շեցէք ի սուրբ տղութե ձեր, տղաւճ, ի
թմիր ՉՂէ»:

Իւճին տաջեր կրօն տառնաքորի մը
փրոյ կոյ՝ «Այս է հանդիսա բարեպաշտին
Ասուգարոյ, սր կէստրեայ ժամանակա ի
Քրիստոս փոխեցաւ, սի կտրուց...»: Ասոր
կից է՝ «Այս է հանդիսա բարեպաշտ Վալի-
ջանայ, սր կէստրե ժամանակա ի Քրիս-
տոս փոխեցաւ, սի...»: Միսս կոյմբ՝ «էս
Ախիջան սրդի Ջալալայ կանդնեցի խաչս ի
փրկութիւն հոգւոյ սրդոյ իմոյ Վելիջանին...
թմ. Ջիլէ»: Իսկ տառնին մօտ՝ «Այս է հան-
դիսա Աննարեկուն, դասար Ախիջանին, կո-
յակից Կոստանուկին եւ քոր Վելիջանին...
թմ. Ջիլէ»:

Վանքին հիսփառոյին կոյմբ խաչսր սե-
նեակ մը շինուած է սխառտարներու հա-
մար: Անոր զբան հակառակայ քորին փրոյ
կր կտրուցոր՝ «էս Մակրախիս յիշատակ է
թանապէս (մեծ սենեակ) Սուրապի սրդի
Ավանէս Լոյխոսպոսի, շինեցաւ ՌՃԶԻ
թմին, այն տարին էր Խաչմաղ խան, Ռո-
մանյուն Երկրէս դուրս տրաւ» (Արցախ,
էջ 66—67):

Սոյն հիսփառոյին մօտ կան Երկու փի-
մափոր սենեակ, զոցէ անոսքուն կամ նոյն
իսկ ննջարան:

Արձանադրութիւններէ Եղրակացնէ յով
 Սոյիտակ Խաչի վանքը՝ բաւական չին է .
 Դուցէ Եղիսկարասանիս , քանի որ հին քանի
 մը Եղիսկարսի տձիւններն ամփոփուած են :
 Այստեղց Ըստլի , Ներսէս և Յովհաննէս Կո-
 թալիկոսներէն Կանդակներ ստացած է : Անոնք
 ուրիշ հետ թիւններու հետ փախցուած են ,
 (հմմտ . վերը , Արցաի , էջ 66—68 . Ձախ-
 լեան , Ճամբ , Բ . , էջ 263) :

Անեկցած է բաւական շատ Կոթուած
 (Արարատ , 1866 , էջ 111) :

Անոր բաւական մերձ է Ղուշէիար , որ Բեր-
 դամեմբ տնուն Էկեղեցի մ'ունի (Արցաի , էջ 66) :

Վարանդայի վանքերը :

Վարանդա, կոչուած նաեւ Հարանդ կամ Միս Հարանդ եւ Ամարաս, գտաւոր ինկած է Ղարս շտյի ձախ եւ Փարպար գետակի սփ տփերուն, Երզրտայաի եւ Քիրս լեանաշղթայի գաղաթնաղծիս գաշտարեւանի մէջ :

1. ԱՄԱՐԱՍԻ ՎԱՆՔԸ :

«Հիմնուած է այն երկրաբեզուի վերայ, որ Մուգան գաւառից կամ գտաւորից մասած է իւտրայի եւ Լուսուսուրչի սարի մէջ եւ կազմած է գիրտլի հովիտ, որս մէջ հասած է Ամարաս փտակն» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 113) : Շրջափակուած է 94 մետր երկար, 56.5 մետր լայն. եւ 5 մետր բարձր սարսղի մէջ, որան չորս տնկիւններ կր բարձրանան մէկտան լուրդեր : Էկեղեցին 23 մետր երկարութիւն եւ 12.50 մետր լայնութիւն եւ 6 մետր բարձրութիւն ունի : Չորս

¹ Ամարաս ստորադղինը կոչուած է՝ Աղ-սղ-լան, այս է՝ Աղիտակ աղայ (Ճոաճաղ, 1850, էջ 335. Արժասյանք, 1886, էջ 577) : — Համանուն փանք մը կայ Երուսաղէմ : Չայն Աղուանները շինած են (Մ. Կաղանկատուսցի, Պատմ., էջ 325) :

քառակուսի անդատու անդան սխնեքու վրայ
կը բախտունին կամարները, սրանց վրայ կը
յինու սամանական կամարակապ ձեւունը :
Արեւմտեան կողմի տառջին կամարներու
միջեւ կը բացուի մէկ մեծ սրամալ խնով
կըստ անցք մը : Անոր վրայ շինուած է կու-
թուղիկէ մը, որ իրեւ զանգակատուն կը
զարժանուի : Արեւմտեան սրտին մէջ սո-
մանական կամարով դուռ մը կայ : Սմաւած
է ստոր սրտուհանով եւ երկու խորհրդա-
քանով : Ասոյ խորանին ստիւր կը զանուի
«Վերսոյ» մը, այս է ստորեկրկնայ մասուս
մը, որ շինուած է Ղազարի հանքի սրտուս :
Քարերով : Անոր մէջ ամփոփուած են Ս .
Գրիգորիոսի մասունքները : Այս՝ ամէնէն չին
չէնքն է : Վանքն աւելցեցին սուկոյ նարո-
զու թիւն տեսած են, վելջին անդամ՝ 1858ին :

Տաճարին հիւսիսային դռան քով, սրտ-
տին կից կայ գերեզմանաքար մը՝ այս ծա-
նաթայրաթեամբ՝ «Իմարտան սրբոյն Գրի-
գորիոսի Ազուանից կաթուղիկոսի իւսին
սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Պարթեի :
ՆԳՆԵԱՅ ԴԱՄԻ ԻՅԻՐ՝ = 322. ՕՃԵԱՅ ԻՅԻՐ = 340.
Եւ նահատակեալ ԻՅԻՐ՝ = 348ի Սանեասն թա-
զուսըն Մարդիկաց ի Գրգրէնդ, բերեալ
յԱմարտս սուրբ Նշխարս ի ձեռն ձեռնասուն
ստրկաւազաց նորին Արցախունի : Արձա-
նաքարս սրբոյն Գրիգորիոսի աշխատութեամբ
Միքայէ տէր Իսրայէլեանց Շուրեցոյ ի Ռ-
չատակ կենդանեաց եւ շնչեցեայ ի բոց ի

1889 տմի 1 նոյեմբերի»։ Աջի մը մէջ մամ-
փափաւսմ են Մ. Գրիգորիսի մասունքները և
անոր վրայ գրուած է՝ «Աջ սրբայն Գրիգորիսի
Աղսանից հոյրատելաին շինեցաւ յամին
1870 ի Շուշի քաղաքի անաթոք մշխատա-
թեամբ Շուշեցի սեկերի Միքայիլանայ Խո-
ջորատրեանց Գրիգորի Բաղամեանց և Աստ-
րեիի Յարութեանց»։

Պարիսպին կից են կաթնոցիկսին, միտ-
րաններու և սխտաւորներու սենեակները
թխով բոսական շտա։ Ասանցմէ զտա շի-
նուեր են անտեսութեան վերաբերեալ չէն-
քեր և պատշաճ տեղ մըն ալ գերեզմանոցի
յոսկայսմ է (Արցախ, էջ 113—115, Ար-
գիր, Հանդէս, 1897, Բ., էջ 37—39)², Ար-
ձաղանք, 1886, էջ 577, Ջալալեան, Ճամ-
բարդաթիւն, Ա., էջ 196)։

Ամարտի եկեղեցւոյն հիմնարկաթիւնը
Մ. Գր. Լաստաւորէին կ'ընծայուի (Մ. Կա-
ղանկատաւացի, Պատմ. Աղսանից, էջ 72),
բայց զայն տարտած ու օժաճ է Աղսանքի
տաքեալը՝ Գրիգորիս և ուր տալու կը բե-
րաին և պարեաւ յարպանքի տարեկալ կ'ըլ-
լան իր մասունքները։ Ամարտս նախապէս
Եղիսկոստանիսն՝ վանք կ'ըլլայ և տալու
կաթնոցիկստարան։ Մեր նորաստեղն զգալի
չէլու մը բրած կ'ըլլանք, Էթէ ծանրանանք կա-

² Հմմտ. նոյնը՝ Լալալեանց Ա., Վարանդա,
Թիֆլիս 1898, էջ 379)։

³ Հմմտ. Գաւանիկ Եղ., Ամարտի (Վաչագան
Գ. ի մամանկ) Մ. Կաղանկատաւացի, զլ. Ա.։

խաղիկութեան տխրան հոն հաստատուելու
անցքերուն եւ կաթաղիկտաներու գործունէութեան
մասին: Անոր հիմնարկութեան տա-
րին ու միտս պարագաները կը մնան տարա-
կութեան, մանուշանց թէ անձանօթ:

Անդրադատնալով Ս. Գրիգորիսի մա-
սունքներուն՝ գանձնք Ազատանքի Վաչագան
Գ. խաղաւորը կը գանձ եւ վերստուղելէ յե-
տայ՝ անանց ամփոփումին համար եկեղեցի մը
կը շինէ: Ազատ գորեր վերջ անոր նշխար-
ները նսրէն յարպանքի յատուկ տարեկոյ
կ'ըլլան եւ կախածոյ քարէ շինուած չորթի
մը մէջ կը պետեղան (համա. վերք, եւ Ար-
ձուպանք, 1886, էջ 577. Մասիս, 1858,
թ. 332. Ճառքոյ, 1859, էջ 342—348, 1860,
էջ 219—220. Արշարոյս Արարտեան, 1859,
թ. 573. համա. եւ Մ. Կապանկատուացի,
Պատմ. Ազ., էջ 73—94): Բայտուն խանր
Մամարտէն Ս. Գրիգորիսի գտնադանն ու գա-
նադան աղերով գորգարուն խաչ մը կը
գրուէ, բայց Դեպիկնու արքայապետարը գա-
նանք եւ կը ստանայ⁴ (Օրբէյեան Սուր., Պատմ.
ստան Սիս., գլ. Կթ., էջ 341): Էնեկթիմու-
րեան արչուանքներու տունն Մամարտե ծանր
հարուածներ կ'ընդունի: Գորեր յետայ (Ժթ.)
թուրքերը գոյն գրաւելով իրենց տգօթա-

⁴ Վերջանէս Գերթուցի տունն կ'ապրէր՝ «Տէր Միսի-
թար Մամարտու եպիսկոպոս» (Արարատ 1860, էջ 477):

— Վերջին շրջաններու տաքնորդներէն է Յակոբ Վ.
Նարատունեկեան (Արարատ, 1886, էջ 40—41, ուր եւ
յիշատած են Արցախի քանի մը վանքերու վանահայրերն
էւս):

տեղին կ'ընեն. եղած է նաեւ բերդատեղի ու մաքսատուն, մինչեւ որ Բաղաստար մեարատուիտը կը յաջողի պայն ստաբլին ձեռքէն ապստեղաւ (Ազգր. Հանդ. 1897, Բ., էջ 8-հմմտ. եւ ԲաժՖի, Խամսայի մելիքութիւնները, Գ. տպ., Վիեննա, էջ 329) :

Ամարասի մէջ ու մերձ արտադրուած են ջանի մը ձեռագիրներ : Մանուէլ 1428ին կը գրէ Աեւատրան մը «ի վիճակս Ամարասայի ի վանքս Քթիտայ» (Մարտեան, Երնջակ, էջ 254) : 1559ին Գրիգոր կ'արտադրէ նոյն գիրքը (Մաս. Ն., Յուց. հայ. Ձեռ. Սեւանայ Թ. 1, էջ 1) : 1661ին գրուած յիշատակարան մը կ'աւանդէ սոյն շինարարական գործունէութիւնը, զոր Բարսեղ եւ Պետրոս կ'անեն նաեւ Ամարասի մասին (Թովհեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ. Բ., էջ 100), հմմտ. Հերշեր) :

Ամարաս ունեցած է աստու վարերահայ, տղի, ջրապաղ, նաեւ ամարանոցներ (հմմտ. Հերշեր եւ Զոխու Պարածասի վանքերը), ինչպէս եւ նախիր ու արջաս (Արցախ, էջ 114. Ազգր. Հանդ. 1897, Բ., էջ 39. Թովհեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ., էջ 100, տր եւ նորագութիւն Ամարասի, Նոր Դար, 1903, Թ. 78. Լէս, Ռիտաւորի յիշատակարանը, 1885. Շուշի, յաւելումը էջ 1—14. Ռարատ, 1896, էջ 44. Արձագանք, 1886, էջ 577. Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ 1906, էջ 10—

12, ուր ևւ Արցախի ուրիշ ժանդարտ հաղ-
րտ մասին եւս. Էփրիկեան հ. Ս., Բնագր.
Բասարան, Ա., էջ 135—136) :

Դիւթական տեսարաններով և նշխար-
ներով հարուստ ՝ Ամարաս Արցախեցիներու
ամէնէն սիրուած սխտատեղին էր, մանա-
ւանդ Համբարձման, Քաշի և Վարդափառի
սաներուն հան կը խաժէին շատերը : Ստա-
ցած է շատ նարստ (Բնագրական, 1903,
թ. 2033. Նոր Գար, 1903, թ. 76. Ազգր.
Հանդ., 1897, էջ 7—8. Արձաղանք, 1886,
էջ 571. Արարտա, 1872, էջ 26) :

2. ՈՒՍՏՈՒԱՆԵԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏՔ

Շուշիի մերձ կուսանաց անապատ մը կոչ
սրան Ս. Աստուածածնի քննպատած Եկեղե-
ցին յիշուած է 1816ին՝ «արդեամբ ձեռագործ
աշխատանաց կոյս Հսիմիսեայ, սմանդա-
կուսեամբ Երից Եղրորց խորաց հարազատաց
Խարսէլի, Աստուածասորց և Պետրոսի Գրի-
գորեանք Բահայարեանց . . .» (Արցախ, էջ
148) :

3. ԱԵՏԱՐԱՆԻ ԿԻՍԻՍԱՆԵՆ ԱՆԱՊԱՏՔ

Աւետարանաց սուսնի մասը բարձրախն-
դակի մը վրայ հիմնուած է կուսանաց անա-

՝ Ամարասի մէջ — ըստ այլոց Գանձասարի մէջ
կար տրինն Զաքարիայի և մասն Ս. Պանդայիանի
Նաչեան, Մոցր Եւեց., էջ 78. Արցախ, էջ 176) :
Անանք կրնան նախ Ամարաս եղած բլրաւ՝ և սուր
Գանձասար փոխադրուած :

պատմք, որ պարսպով շրջապատուած է : Տաճարը քարաշէն է եւ ունի 11 մետր երկարութիւն եւ 3 մետր լայնութիւն : Վէճքաբի վրայ քանդակուած է՝ «ԹՎ. ԹԿԵ. Էս Աթուա շխմալէի (?) Կանդնեցի խաչո ի հայր իմ (հայրենի) վիճակին» : Իրան ճակատակող բարին վրայ կայ՝ «Եկեղեցիա թՎ. ԹԿԵ (չիւնցաւ)» : «ԹՎական ԹՃԼԵ Շաշնապարին եւ վարդապետին Գրիգորի, յիշատակ է պատու կայս Խսարովին եւ Մնայացն» :

Տաճարին դռնի թիւ Բէլիք Շաշնապարեաններու գամբանարանը կրած է : Հանամփափուած են Բանուէլ վարդապետը, Բէլիք-Յիսակ յին, Բէլիք Յովսէփ եւ սոյն մէլիքներու տիկինները :

Տաճարը շրջապատող պարիսպներէն ներս կրած են կրասաններու համար յատկապէս շինուած սենեակները : Այսոր անոնց մեծագոյն մասն սուրակի կայս կրած է (Արցաթի, էջ 95—96, հմմտ. Արղր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 42—44, Բաճիթի, Խամսայի մելիքութիւնները, էջ 38) : Սոյն բնակարանները շատ պարզ էին (Արեւելք, 1894, Թ. 3110 եւ Նոր Դար, 1894, Թ. 111) :

Առանդաթեան մը⁶ համեմատու այս կուստատանին հիմնադիրն է Վաչագան Գ. թա-

⁶ Սելիշ տանդութեան մը համեմատյն Շաշ Բաշմալի արչաւանքներուն (1797) կուսանաց անապատի կայսերը կը ցրուին եւ անոր Ս. Խաչի մասունքը կը գերութի, բայց կը վերադարձուի (Արղր. Հանդ., 1897, էջ 42—43) :

դասուրը, ժինչ յիշատակադրութեան մը համաձայն Վոյխանէ և Նախախմէ կոյսերը զայն Տէր Առաքելի աջակցութեամբ բարձրացուցած են (Ազգր, Հանգ, 1897, Բ., էջ 42, Ձարպեան, Ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 246—247) :

Նոյն անձերու մասին կարեւոր տեղեկութիւններ աւելնաւ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «... Արդ զբեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թաւկանութեանս Հայոց ՌՃԹ (1660) թրին, սուրբաւցաւ սաձեւամբ անարժան... Կատարինիս ի Երկիրս Վարանդա (ի) կաթողիկոսութեան Ազատնիցս Տեսուն Պետրոսի և Լախկապոսութիւն (sic) աէր Յովաննիսի և թաղասրտութիւն Շահապազին և իշխան մալիք Երկրիս Մելիք Բազին և խոստովանահայր սուրբ անապոստոս որ մերժ գաղաթաղաքիս Աւետարանացիս զաէր Առաքեալն և միտրան քարք վանազս զկուսանաւին Վոյաննէն, որ Եղև Ժողկոյ սուրբ Աւետարանիս և հաճիրածի բնկերակից քոյրն իմ զՆախախմէն, որ է մայր սուրբ անապոստոս :

«Արդ Կեաւ տարաման սուրբ Աւետարանիս Ե. տմ Եկաց սայ կապճելս և ապա կաթմեցաւ իւրին ՌՃԳ (իմա՝ ՌՃԺԳ) : Եւ զարձեալ ադաշեմ... յիշեալիք... յազօթե ձեր զդարձաւ կրկին դարձապեալ հագաթ և լոխստաւաղ և հագս հաւասար կատարինէս և զմայրադաթ և աննդամայր վարպեան իմ զՄարիամ կուսանաւէի, զոր անոյց գիս և

կարգացոյց բազում աշխատութեամբ եւ յետ խորոյ աշխատութեանն ետ գիտ ի ձեռն Աստուածատուր քահանային վասն շարականի եւ գիր տնտեսաներոյ, որ էր նա խոստովանահայր անապատին Շէնհէրու, զոր եւ ուսոյց գիտ իրբեւ զմայր մանկան խորոյ բազում աշխատանաք, զոր Տէր Աստուածն ամենայնի ինքն հաառուցէ զվարձս աշխատանաց խորոց հայրախնամ քաղցրիկ Տէրն մեր՝ իմ զտէր Աստուածատուր քահանայն, որ է նա բնիկ երկրէն Վանա եւ Մարիամ վարդեան էր երկրէն Նախջափանու ի գոյն որ կոչի Պարաշամբ» (Ասկեան Հ. Հ., Մայր Յոյց. Վիկենն. Միսիի. Մատ. Թ. 931 (= 873), էջ 471, անախոյ. հմմտ. Ակոս, 1949—1950. Թ. 4, էջ 100):

Վանքին շէնքը 1814ին վերանորոգուած է եւ հոն էստն գործունէութիւն մը վերսկսած (անդ, Թ. 111): Անկէ յառաջ 1733ին հոն բուշուած ու ճղնած է Պայրանէ Վարանդային (Բաֆիֆի, Խամսայի մեղիքութիւնները, էջ 47—48):

4. ԲԱՐԵԱԼԻ ՆԱԹԻ ԿԱՍ ԶՈՒՏ-ՊԱՐԵԱՆԵՆԻԻ ՎԱՆՔԸ

Վերին-Թաղավարդի հարաւային կողմը ձուածեւ բլրակի մը վրայ լարձրացած է սյս վանքը, որուն իսկական անունը շէնք գիտեր — զույց Ս. Յովհաննէս կամ Ս. Պետրոս-Պաղոս — եւ սյսպէս կը կոչենք իր գիւղին անունովը: Փոքրիկ վանք մըն է եւ ու-

նեցած է չըջադարձիս: Երբեմն Ամարանի
ամարանոցն եղած է, իսկ այժմ ուխտառուի:
Ունի քանի մը արձանագրութիւն:

Խաչքարի մը վրայ կայ՝ «Յիսուս Քրիս-
տոս, Հայոց թիւ. ՈՂԷ, Ես Այի սրգի Զինով-
րին եկի ի Պարսից, շինեցի դստր եկեղեցիս
Աստուծոյ, փրկութիւն հոսոյ իմոյ, սրբ
երկրապէք գիտ յոյսութե յիշեցէք եւ Աս-
տուած զձեզ յիշէ»:

Քարի մը վրայ՝ «Ասրբ Պապոս, յամս
տառաւածապատի եւ հոյեւոր Տեառն Զով-
հաննիսի Ամարտոս եղիսկոպտին եւ պե-
տութեան Տեառն Պապիկո Այուանից իշխո-
նաց իշխանի եւ Հայր Կիրակոս տաւջնորդ
սորբ տխտիս, եղբարսրգի Կոկանա»:
Նոյնին միւս երեսին՝ «Ասրբ Պեարոս, կան-
դնեցի գիտչո ի փրկութիւն հոսո իմո եւ ծնո-
րաց իմոյ: Արդ որք երկրապէք սորբ
նշանիս, գիտ յոյսութե յիշեցէք եւ Աստուած
զձեզ յիշեցէ. ՆՄԶ. էր»:
Ուրիշ քարի մը վրայ՝ «Յիսուս Քրիստոս Աստուած, Ուսէի
երէց»:
Տարբեր քարի մը վրայ՝ «Հոյեւոր
հարք եւ եղբարք զՍոյսման Էրոյց (երէց)
կանդնոյ խաչիս յոյսութե յիշեցէք, տղա-
շեմ, ամէն»:
— Խաչքարի մը վրայ՝ «Ասրբ
Զովհաննէս, սուրբ Ուսմանէս» (Արցախ,
էջ 90—91. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 7—8.
Էջ, Աւիտոսսրի յիշտաւարանը, էջ 1—14.
Էփրիկեան, Բնաչի. Բաւարան, Բ., էջ 11.
Համո. եւ Ամարանի վանքը):

5. ԲՈՂՐԽԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է համանունն սարին հարաւ-
արեւելեան կողմը՝ փոքր ձորակի մը ձախ
լանջին մէկ հարթակին վրայ։ «Ըստ տմե-
նայնի ունի եկեղեցւոյ. ձեռք՝ կոտուցեալ ան-
սաշ կաթնադոյն քարով մի կամարի վերայ։
Ունի մի մեծ եւ միայն մի փոքր խորան, մի
դուռն, երեք լուսամասու, երկու խորհրդա-
րան» (Արցախ, էջ 109)։ Շրջապատուած է
քառակուսի սրմերով։ Միտրաններու սե-
նեակները քանդուած եւ վնասուած, միայն
առաջնորդի սենեակը գեւ սննմառ։ Վան-
քին շուրջը կայ անտառ մը, որ ունի սլա-
սուտկան ջուր եւ մաքուր ող (Արցախ,
էջ 109)։ Աղղր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 50—51.
Էյերիկեան Շ. Ս., Բնագիտ. Բնասրան, Ա.,
էջ 430)։

6. ԲՈՒԻ ԵՂՅԷ ԿԱՄ ՀԱՅԻ ԳԻՎՂԻ ՎԱՆՔԸ

«Հայի գիւղից գէղի արեւելք ատրալանջի
մը վրայ կը գտնուին բազմաթիւ գերեզման-
ներ, իրարու մերձ երկու եկեղեցի, երկու
մատուռ եւ երեք բւմ։ Մատուռների եւ եկե-
ղեցեաց մէջ հասած են յատկապէս փահա-
հայրեր։ Կարծում ենք որ Այսուանից թա-
ղաւորացիների, իշխանացիների մարմիններն
ամփոփուած լինին այս ստանձնապէս սլա-
սուտուած շինութեանց մէջ եւ ողորթաւոր
վարդապետներ կարգուած սղաւանապէս։

Այսպէս էին Խոթոյ, Խաթրոց, Գանձասարոյ, Եղիշառաքելի, Հոռեկայ եւ այլն վանքերն եւս» (Արցախ, էջ 125. Ազգ. Հանդ., 1897, Բ., էջ 47) :

Առաջին եկեղեցին լերան գագաթը՝ տափաստանի վրայ հանդիմանալով է եւ շունի պէտքով ու սին, ունի նեղ աւազ խորան մը եւ երկու պահարան, որոնց պոնտրիկ շէնքերով եւ խաչերով հարմարեցուցած են : Սեղանին առջեւ շէնքի եւ խաչի արձանագրութեամբ քար մը կայ՝ «Թովին ԶԺԹ ի տէրութեան... որ Աստուծոսի յե... սինի (յապետարանութեան Ներսիսի) Եւ Միսիմար սրբի... կանգնեցի» : Այս եկեղեցւոյն մէջ կան բաւական թիւ պատկերներ, որոնցմէ մէկուն վրայ կը կարդացուի՝ «Այս է տապան տէր Զահանիսին սրբի տէր Կարապետին, թով. Խիմի» : Երկրորդ եկեղեցին անոր տրամադրութեամբ կոչվել է, փոքր եւ ամբողջն⁷ :

Առաջին մատուռին դրան շէնքային սեմին վրայ կայ՝ «Զ. Շահէն վարդապետ եկեղեցւոյն յիշեցէք ի Տէր» : Իսկ անոր դրան (արտաքուստ) վերելք՝ «Քահանայ եւ երայր իմ Վահրամ» :

Երկրորդ մատուռն ունի այս արձանագրութիւնը՝ «ԶԽաչենիկ վարդապետ սուրբ

⁷ Անոր մերձ ջրհոսած քարի մը վրայ կայ՝ «Այս տապան Խիշի սրբուն Սարգիսին, Էն ժամանակն որ Պապա Ռաշային թով. Խիմի, որ եկն, եւ թաղարի առաջ տուող իլի, այսին Տղոյն սպանեցին, հերքեանցս Աթային, Հերփիս» (Արցախ, էջ 127) :

եկեղեցոյս յազատութս յիշեցէք ի Քրիստոս» (Արցախ, էջ 125—126. Աղղր. Հանգ., 1897, Բ., էջ 47—48) :

Բեմերն ալ տրձանագրու թեամբ Ե—
տաւած են : Ա. բեմն սոնի. «ՆԱ. թիսս... տէր
Վարթ... ի տարին Բ. ժամ... ազատուե...
անկաքս... մեր սու... սպաւեմ» : Գար—
ձեայ՝ «Աս իմաչենի... կանգնեցի վարդա—
պետա սուրբ նշանաս... սրբի Վարձամա .
սրբ կարգէք յազատ յիշեցէք ի Քրիստոս» :
Բ. բեմն սոնի՝ «... խրս... մա... Միսիմարս
ս՞ի սցրեցոյ... բենա... տախաքշին զիան
սպաւի... տէր... Մնայասա սշ յիտա զգեր—
բիւց... ի թարաս է մին պետ... ի մինան
սրաս... սուրբ ազատ ձեք...» : Գ. բեմի
վրայ կայ՝ «ԹՎ. ՉԺ. թ... ի կաթուղիկո—
սս թեան տէր Ըստեմաննասի եւ յեպիսկոպո—
սս թեան հայր տէր Ներսէսի Աստուծով մեր
կարարցս ... սց սյգ եզոյ վարդս... այսր
կաթ... բամիկս... յարկեացս... եւ ծնողաց
մերաց... սարգեմանաց... բար...» (Արցախ,
էջ 125—126) :

Այս տրձանագրու թիւնները կը սրտա—
մեն՝ թէ բաւական ետեւ կեանք մը եղած է
այս կոյմերը :

Դ. ԲՐԻՒՆԼՈՒՆԵՔԻ ՎԱՆԵՐԸ

Վարանդի «Բրդահանջի կզցի»ին մօտ
«կայ քարակիր հին յինս թիւն մը, սր նման

է սենեակներէ: Մէկ թուում է թէ վանք
 եղած է այս, քանզի թէ եկեղեցի եղած լինէր
 անշուշտ կ'ունենար զիսպատեղու տւերակ եւ
 հանգստարան, ըսցց շուէի ոչ այս եւ ոչ այն»
 (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 90):

Տ. ԵՂԻՇԱ ԿՈՒՈՒ ԱՆԱՊԱՏՐ

Կանոնաւած է Շուշիի արեւելքը, Հոսսո-
 տքչի սարի եւ Սոս, Քերթ ու Ղաւղի-ճար-
 տար զիսպերու միջեւ բարձրացած լեռան մը
 վրայ: Անուան է անասոյ սրճաքարով, միայն
 թէ կամարներն ու բոլոր անկիւնաքարերը
 սրբատաշ քարերով (Արցախ, էջ 116): «Եր-
 կու հասարակ սիւնի վրայ բոլորում են սո-
 մանական կամարներ եւ կամարակապ ձե-
 ցուն, սրի մէջուղից բարձրանում է մի
 փաքրիկ կաթսիակէ, սր ծառայելիս է եղեր
 իրրեւ դանդաղասուն» (Աղզը, Հանդ., 1897,
 Բ., էջ 46. Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բա-
 տարան, Ա., էջ 676):

Մենաստանը 16 մետր երկարութիւն եւ
 զրեթէ 10 մետր լայնութիւն ունի: Անոր
 տակ խորանին տակ սմփոխում են կցիչէ
 կասի նշխարները:

Այս տեղ կան հետեւեալ սրճանադրու-
 թիւները՝

«Յիշատակ է Համաստանոյ Միւրգա-
 խանի սրդի Մանուկ վարդապետի, այս խաշ-
 կալս, եղբորքն իմ Պապան եւ Վանլարան,
 քորար (քորք) իմ Գուլամմար, Ինթուրիշ,

ծնողքն իմ Մսւմխանօիմ, կողակից իմ Նազ-
յու, սրդի իմ Հախնադար, Շահպատ, Սի-
րուն, Վոսամին, Մազրովանին ևս գոսերն իմ
Բաջուն, Իօսպաշին, թվ. ՌՃԻ» (1655):

«Հապար կողակից ար (խր) Նազրու
թվ. ՌՃԻ»:

Հիսսիսային խորանին ճակատակալ քարի
վրայ՝ «Էս Աղէս կանդնեցի զխաչս փրկու-
թիսն ինձ ևս կենակցին իմոյ, սրդոյ և
գոսերաց իմոյ»:

Դրան ճակատակալ քարին վրայ՝ «Կու-
րսդու թեամբ ամենազօրին Աստուծոյ ևս
նոստու ուէր Յոհան անձամբ ակար ուրե-
ղոյս ևս սրկչիւր ուէր Յոհանս շինեցաք սոյն
կեկեղեցիս քառ անուան Սրբուհոյ Կուսին
կցիչէի ի կաթուղիկոսութեան տեանն Երե-
միայի ևս սանս Այսուանից, սր ի մայր տիկու-
սոյն Գանձասարոյ, վսան սրոյ յիշել տգա-
շեմք հանդերձ ծնողսովք մերսովք ՌՃԻԻ»:

Լուսամուտին զլիսուն՝ «Տէր Աստուած
Յիսուս Քրիստոս, ևս անարժան ուստոյ
Կարբրելոյ շինեցի այս կեկեղեցիս ի ձեռամբ
իմով, ով կարգու մէկ բերան ոգորմի տու-
խաչս յիշատակ է Գարբրելոյ ևս ծնողաց իմոյ
ևս գոսերաց ևս սրդոց իմոց» (Արցախ, էջ
115—117. Աղղր. Հանդ., 1897—Բ., էջ 46—
47, Երկուքին ընթերցուածին մէջ բաւական
ստորբերութիւն կայ:

Եթէ խորհինք թէ վերջընթեր արձանա-
դրութիւնը ոչ թէ վանքին վերաշինութիւնը,

այլ Հիմնադրութիւնն ու կոտուցութիւնը
նորից, այն ստանալով իւրաքանչեւ՝ ինչ
մաս մը այն արձանագրութիւններէն ուրիշ
տեղէ հոս բերուած է, մասն զի ներմիտ է :
1175է յետոյ կաթողիկոսս եղած է :

9. ԿԱԿԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հին 'Իրախաիկի Հիստորիան կոչմը՝
լարձը լերան մը գտնալին վրայ՝ կոչ կո-
խան տնտեսական տնտեսական մը, որ հաւանական-
նորաբար կոչմն ու վանքս եղած բլրայ (Արցախ,
էջ 88—89) :

10. ԿԱՐՄԻՐ ԵՎ ԵՎԵԼԻ ՎԱՆՔԸ

Հիւրհեր զիւրի տրեւելան կոչմը, Նո-
վատեղ զիւրի մերձ բլրակի մը վրայ կը
գտնուի Մէլիք Փաշաեանցներու գաւառնու-
րանը, որ սեղեցած է միաբաններու սեղեղ-
ներ եւ վանքս եւս եղած :

'Իսմրանարանը ստորերկրայ է եւ քաղ-
կացած շորս մաստաւներէ, որոնց մեծագոյնը
կորեղի է եկեղեցի համարիլ: Առաջին մաս-
րան ճակատակալ քարին վրայ ուրձանու-
ցուած է՝ «ԹՎ. ՌՀ. 'Իսաիթ Եղիակոպոս,
յիշատակ է եկեղեցի վանքս, որ լինի սոս ցամ-
բարան եւ շիրիմ մերոց նախնեաց»: Անոր
խորանին հարատային կոչմը խաչի մը վրայ
կը կոչուցուի՝ «ԹՎ. ՌԷԼ. Ի հայրապետ-
թեան 'Իսաիթ առաջնորդի Մէլիք Փաշի,

Պեարսոս Լախակոսպոս» : Վէճ լարի վրայ կայ՝
«Դու ի՞նչ Լախակոսպոս» : Բեմին խաչին վրայ՝
«Դու ի՞նչ արեկա կանգնեցի գիտաչս Աստն
վարդապետի Տարսանեա . . . և գիտ իշա (յի-
շեա)» :

Խորանին հիսխոսցին խաչքարին վրայ
կը գտնուէ՝ «ԹՎ. ՌԻԵ. Ի հայրապետութիւն
սէր Զովհանիսի, տաաջնորդութիւն Մէլիք
Փաշին յանուն Աստուծոյ ևս Սահակ Լախ-
ակոսա կանգնեցի գիտաչս ի փրկութիւն եղ-
բար մերոյ Ղազարին, ապա թա յիշեցէք» :

Մեծ խաչի մը կէս երեւին վրայ կը կար-
դացուի՝ «Այս է Սահակ Լախակոսպոսն, որ
փոխեցաւ», միտ կուգին վրայ՝ «Անտամբն
Աստուծոյ ևս Պեարսոս Լախակոսպոս, Դու ի՞նչ
խան տյանա կանգնեցինք գիտաչս ի փրկու-
թիւն Սահակ Լախակոսպոսին ապա թեցէք» :
Իսկ խաչարձանի մը վրայ՝ «Իշխանութեան
Թաշմապին ևս տաաջնորդութեան տխտիս
Սահակոյ Լախակոսպոսի» : Կան գետ ուրիշ ար-
ձանադրութիւններ (Արցախ, էջ 106—108.
Աղզր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 19—50) : Ինչ-
պէս այս ամէնէն կը տեսնուի Կարմիր Էկե-
ղեցիի վանքը տննչան վանք չէր :

11. ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Շուշիի թեմին մէջ, նորագոյն հիմնադ-
րութիւն : Կոյս Հոխոթի՛ն իր արդիւնաշատ
գործունէութեամբը անապատին հոգակը տա-
րածած է (Արցախ, էջ 148—149 ևս Աղզր.

Հանդ ., 1897, Բ ., Հջ 27) : նոյն է Ս . Աստուածածնի հետ . համառ . վերբ :

12. ՀԻՐՀԵՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՀԵՐՀԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Ամառասէն գէպի հարաւ, համանուն լեռնազօտիին հիւսիսային լանջին վրայ : Հիր-հեր գիւղի մէջ : Եկեղեցին Ս . Գրիգորիսի նուիրում է : Հոյակապ շէնք է : Երկարութիւնն է՝ 19 մետր, լայնութիւնը՝ 14, իսկ բարձրութիւնը՝ գրեթէ 8 մետր : «Զորս սիների վրայ լայնութեամբ եւ ոսմանական կամարներ եւ ոսմանական ձեղուն : Եկեղեցու ժողովրդեան կանոնած տեղից բարձրանում է մի փոքրիկ գմբեթ» (Ազգ. Հանդ ., 1897, Բ ., Հջ 39) :

Սեպանին ժողովրդահայեաց երեսին վրայ տրձանայրուած է՝ «կաման Աստուծոյ եւ Պետրոս կաթնայիկոս Աշուանից սուրբ աթոռոյ Գանձատարայարքեպիսկոպոսութեան ընդ իննահանգին Վարանայ եւ Քոչիկոյ, քանդի փետեկաւայ եւ պատասեայ էին պիճակ սորին տրարեայ ըստ իւրաքանչիւր կամաց, իսկ մեք պցանկ հայրենի նորոգեայ ժողովեցաք, նարպեցաք պիթիկ աշակերտս մեր գտէր Բարսեղ արշի եպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել պեկեղեցի իմ հովարան Ամառասոյ, զոր եւ շինեալ կատարեաց ըստ մերում հրամանի յաւուր տանի սյրակերպութեանն Քրիստոսի եւ արհնեցաք զսուրբ տաճարս անսանկոյ վսա սուրբ Գրիգորիս՝

ըերելյով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիաի ամ-
փոփեցաք երկրիս Վարանդու և Գոշիդու,
դի եղիցի սա Լըկու աթոսս մի: Այդ ոք զայս
վրձակս լուծանել և զոք նստուցանել ոյլ
տեղի, Լթլ կաթնուդիկոս իցէ կամ Լսիսկո-
սյոս Տէր զայնպիսին նպովեալ եղիցի ՅԺԸ.
Հայրապետացն, ընդ խաշաՀանուտցն զա-
սեացի, Յուդայի մասնակից եղիցի: Այս կտակ
և արձանադիր յախտեան մնայ Հատուտ»
(Արցախ, ՀՋ 104):

Հարսուսցին փոքր խորանի Հիսիսային
սեմին վրայ՝

«ՄԼՔ Հիւրհերայ ճամխաթս ասնուսէր
Ղատումս, մեծ և փոքր ճանապարհի զլիսի
տափն ի սկզբանէ վախճ Հր սուրբ Ասատա-
ծածնին, մեք ևս վախճ արարաք սուրբ
Գրիգորիսիս, ով քակէ, նպովեալ եղիցի յԱս-
տուծոյ»:

Հիսիսային փոքր խորանի Հարսուսցին
սեմին վրայ՝

«Աստուած ողորմի անտես Մարիամին,
որ է. տարի եկեղեցոս Հայն և ճաշն տ-
րու»:

Ասայ խորանի Հիսիսային կամարակապ
սխնի վրայ՝

«Կամաւն Աստուծոյ եկի Աս...թին
Հայոց ՌՃՆ-ին Հանդերձ Յս... Ալէքսան,
կզիայ և Մարտիրոս Լսիսկոպտոսօքս, որ աս
Աստուած փոխեցան, որ թին Հր ՌՃԺԶ ի
Ա. Յուլ. Հիմնարկեցաւ սուրբ տաճարիս...»

արնա սուրբ Գրիգորին ձեռնադրութեամբ . . .
 ի թիւ . . . աշխատանս արարի . . . Մտհասի
 Գէսուն . . . ջէ քսա աշխար . . . անց . . . յիշե-
 ցէք . . . ցս սս . . . » :

Արեւմտեան դրան ճակատադէպ զարին
 վրայ՝

« Ես Պետրոս կաթուղիկոս աշակերտ
 Ղուկաս վարդապետին հետ շինել կոթու-
 ղիկէս յիշատակ ինձ եւ աշակերտին իմոյ
 Բարսեղ եպիսկոպոսին , յիշեցէք ի Քրիս-
 տոս » :

« Աստուած արհնէ Քոչիգոս ժողովուրդն
 այն արհնութեամբն , որ ոչ անցանէ , ձեռն-
 ստ եղեն կրին եւ զարին » :

« Զարտիկեամբն Աստուծոյ շինեցոս
 սուրբ եկեղեցիս ի դստն եւ ի նեղ ժամանա-
 կիս , վասն ծովացեալ մեղաց մերոց , եկն
 մարախ եկեր զերկիրս Ազատնից եւ աւե-
 րեաց քաղսմ սեպիս ի խաղաւորութեան
 Շահ Սուլէմանին , սլարսնութեան Միրզա
 Ղույի բէկին եւ իշխանութեան Էրկրիս Վո-
 րանդու Մէլիք Բապու որոյի Մէլիք Շահնա-
 ւարին եւ օթանդակութեան (թեամբ) Ուխ-
 նիսին եւ քահանայից եւ տանտեւոց , մե-
 ծամեծաց եւ փաքունց մմէն , թվին ՌՃԻԲ » :

Հարաւային դրան ճակատադէպ զարին
 վրայ՝

« Շնորհօքն Քրիստոսի եւ Բարսեղ եպիս-
 կոպոս աշակերտ Պետրոս կաթուղիկոսին եւ
 ծնոյսն իմ Ադայն եւ Գիւրադայն ի դուստն »

Վարսանդու ի գեղջէն Գիշուն, նորոգեալ պայ-
ծառացուցի գտուր արթուս Սմարասոյ,
սրարագօք շրջադասեցաք հանդերձ յագնա-
թիս սենեկօք, գեկեղեցիս շքեղացուցաք զսր-
գաք, տուաք շինել գեկեղեցիս անուամբ
սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ Սթու-
սոյն Սմարասոյ, որ եւ մտան բերեալ ի նմանէ
ամփոփեցաք սոսա, իսկ հիմնարկեցաւ ՌՃԺԶ
թիֆին. կատարեցաւ ՌՃԻՎ.ին» (Արցախ,
էջ 101—106. Ազգ. Հանդ., 1897, էջ 41—
43. Ջալալեան, Ճան., Բ., էջ 330—332) :

Վերայիշեալ արձանագրութիւններէն տկ-
ներեւ է որ Բարսեղ Կախկապոսը Պետրոս
Կաթողիկոսի հրահանգովն աւ օթանդակաւ-
թեամբք շիրհերի Ս. Գրիգորիս եկեղեցին շի-
նած է եւ գոյն բազմաթիւ սենեակներով ամ-
սած⁸ : Այլ վայրը սխալ ըլլաք Սմարասի
Կաթողիկոսներու հովարանը — ամարսնոցը
— եւ շատ բնական է որ անոնց իրաւասու-
թեան ենթակոյ :

Հետեւեալ յիշատակագրութիւնն արձա-
նագրութիւններու բաժները կը հաստատէ՝
«Փառք... եղև կատարումն... ի ՌՃԺԳ.
(1664)... ի հայրապետութեան աշխարհիս
Աղուանից Տեառն Պետրոսի⁹... կաթողիկոսի

⁸ Այսօր անոնց հիմն անգամ անհետացած (Ջա-
լալեան, Ճամբ., Բ., էջ 317—319) :

⁹ «Եւ կաթողիկոսութեան Հայոցս Աղուանից Տեառն
աշխ. Պետրոսի» 1663ին կը գրուի Աւետարան մը, որուն
յիշատակարանին մէջ կը յիշատի աէք Անտոն վերա-
դարող «սուրբ արթուս կաթողիկոսի վանիցն» (Ար-
ցախ, էջ 95) :

վերադիտույի մեծի աթոռոյն Գանձասարոյ, զի այս խոհեմարան հայրապետս աշտկերս էր սրբախոյլ եւ ուղիտճեմ բարունապետին Ղուկասոս, վասն զի այս երիցս երանեալ կու- թողիկոս յուսասրեաց... բայց տունս Աղուանից, զոր ի բազում տմանակաց կայր խախտեալ եւ խանդարեալ ի կարգաց եւ ի կրօնից, վանօրայք եւ յամենայն եկեղեցիք: Յորոց մի էր եւ մեծ աթոռո Ամարաս, զի յամանակաց յայտից կայր աւեր եւ անրնակ ի մարդկանէ, զի արք տմանք խենչէք եւ ան- խոհեմք փռուկուեալ եւ խրամատեալ էին զիւեմ եւ զփիճակ սարին, իսկ կաթողիկոս Պետրոս եկեալ ժողովեաց զփիճակ երկրիս Հարանդ կոչեցեալ, զոր այժմ տաի Վարան- զա եւ կայսցոյ պատաճորոյ զաշտկերսն իւր զպարսն Տէր Բարսեղն, որ է ստացոյ տա- սիս եւ սա նորոգեաց զԱմարաս պարսպօք եւ բողմածսիս սենեկօք եւ սամբք: Տինս կայր հովարան ի հնոյ մեծի աթոռոյս հոսոյ ի գեղջն Հերհեր, որ կոչիւր Ս. Աստուածածնի վանք, նա եւս էր անրնակացեալ, այլ եւ անդ դնո- ցեալ մեծ հայրապետս հիմնաբէլ գեկեղեցի եւ յանձնէ աշտկերսին խրոյ զվերոյդրեալ Բարսեղ պարսն սերին, զի շինեացէ զոր եւ կատարեաց կամարակապ ձեւով եւ գեղեց- կանկար գրամբ... որ վերաճայնի Ս. Դրիդո- րիս, որ եւ անդ զարդարեաց պարսպօք եւ խցերօք: Դարձեալ եւս գրել յայտի գրեանս, յորոց մինն է եւ զայս պատմադիրք... եւ եւս

վախժմ . . . սուրբ Ամարասա եւ նորաշէն Ս .
Գրիգորիսի վանուցն . . . :

«Յիշեցէք ի սուրբ աղօթքն ձեր գոսաջնորդ
սուրբ սխաւապա կորովամիտ եւ հանճարա-
պատում գալէր Բարսեղ արհիւպիսկոպոսն,
որ է յերկրէս Հարանդա ի դեղջէն Կիւրի կո-
չեցեալ: Ընդ սմին եւ միտրանք տեղոյս
զՄարտիրոս, զԱլեքսան, եւ զԵղիա պարոն
տեարքն, այլ եւ որք կանն ի պաշտօն ուխ-
տապս զՍմանէս պարսնակրս գալէր Գրի-
գորս, գալէր Մկրտիչս եւ գալէր Ոսկանս .
զ . յիշեցէք . . . զՄարտիրոս պարսն տէրն,
որ մականուամբ Շեկ կոչիր . . . ընդ որոց եւ
զիս զՍիմոն . . .» (Թօփնեան, Յույ . հայ .
Զեռ . Դադեան Վ . ի , Ա . , էջ 100—101, հմմտ .
Արարտա , 1895 , էջ 389—390) :

Յիշատակադրա թեմէս եւ այն կ'իմա-
նանք՝ թէ Հերհերի մէջ արդէն կանխաւ վանք
մը կար:

Հերհերի ննջեցեալներէն ծանօթ են հե-
տեւեալները՝

«Այս է աստղան հայրապետի սրբազան
մեծ վեհապետին, Տեառն Թորայէլ զխառ-
պետի, սանս Ադուանից հովուապետի, Աջոյդ
սրբայն զԵղիշէի, Աթոտկալ Գրիգորիսի,
ժառանգ մեծի Սիմէօնի եւ թոսն պետին Ներ-
սիսի, Զիւր սրդի մեծապետի, Իշխանապետ
այն Սարգիսի, ՌՄԾԷ Հայոց թաթի, Յուրիս
երեքն վախճանի, Յիւման ասցէ սա տրժանի,
Ով որ կարդալ հանդիպեացի»:

Խաչի մը վրայ կայ՝ «Այս է Սահակ
Լախակոպոսն, որ վախճեցաւ ի Քրիստոս թժին
Ուն»։ «Ես Պետրոս Լախակոպոս, Դաւիթ
Լախակոպոս, Սահակ Լախակոպոս» (Ազգր.
Հանդ., 1897, Բ., էջ 41. Ջարախան, Ճան.,
Բ., էջ 332)։

13. ՂԵՒՈՂԵԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏՐ ԿԱՄ ՂՈՆԴԻԿ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է բարձր սարի մը գագաթին
վրայ, որ ձուածեւ արձանացած է Աւետա-
րանաց գիւղի եւ Սարգսաշէնի կենդրոնները։
Անտաշ քարերով եւ տանց գմբեթի մասաւս
մըն է, որուն արեւմտեան եւ հարաւային
կողմերը շինուած են քանի մը սենեակներ
տխտուորներու եւ մխարաններու — սուրի
ձիւղը՝ ճղնողներու — համար։ Անի գաւիթ
մը, որուն դրան սեմին վրայ դրուած է՝
«ՌԲԻԷին յիշատակ է գաւիթս Ջաքարիս,
Յնսփաւի եւ Մեկթոն վարդապետացն»։ Հա-
րաւային կողմը (վանքին) է՝ գերեզմանոցը
որ ամփոփուած են քանի մը վարդապետ-
ներու մարմինները։ Շիրիմնաքարի մը վրայ
կայ՝ «Աստուծոյ հանգչի մարմին Յակոբայ
սուրբ վարդապետի որդւոյ Թոմասայ Ասան
Լախեան յազդէն Իւրաշէանց յԱւետարա-
նաց զեղծէն Վսնանդայ սրբակրան ճղնու-
րական արար իւր կենաց դրարոք վախճան
33 տմաց, 1845 Նոյեմբ. 25»։

ՂԵԱՆՈՂԵԱՆԻ անասրատի մէջ յարգուած
էն Ս. Թադէոս ասաքեալի, Յնսփաւանէս

Մկրտիչի մասունքները և, երկու խաչ: Աստուծոյ ունին փարագրաթիւններ — վերջին ժամանակէ: Մատուռը նուիրուած է Ղեւսնդ վկայի, որ իր Աննա քրոջ հետ նահատակուած է:

Այնպէս կը թափ թէ Ղեւսնդեանց անապատը քաւական սիրուած ու բնակուած ուխտափայր Էղած ըլլայ: Ստացած է վարելահող, անասն ու պարտէզ (Արցախ, էջ 92—33. Ազգ. Հանդ., 1897, Բ., էջ 45. Արձագանք, 1886, էջ 578. Արարատ, 1816, էջ 44. Նոր Դար, 1899, Թ. 89):

14. ԽԱՐԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Մաւան շէնի կամ գիւղի մօտ, իսկական անասն՝ անծանօթ: «Կանքս սը կառուցեալ է երկու սիւների վրայ, ունի Լիկեղեցու ձև: Խորանի սակ կայ չորս գերեզմանաձև շիրիմ, սր նորոգուած է երբեմն Էրբեմն տաճարի հետ միասին: Մէծ ուխտատեղի է վանքս և շիրիմներս: Վանքիս մօտ Էղած են խցեր միարանից համար, որք աւերակ են այժմ բոլորովին» (Արցախ, էջ 103. Համատ. Ազգ. Հանդ., 1897, Բ., էջ 51):

15. ԽԵՍ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Սարի մը գաղաթիւն վրայ «սր սահմանն է Աշան, Նորշէն և Ղզազա գիւղերի» կը գտնուի քարուկիրով շինուած մատուռ մը: «Երեւի թէ փոքր միարանաթիւն Էղած է այս

սեղ, մինչեւ ցայսօր վարդապետի տափ Լն
սննամանամ արտաւարտը, որ այս մասու-
սին ստարտար կը գտնուի: Իսկ անոր չքա-
կայքը կան սենեակներ» (Արցախ, էջ 124):

16. ՇԵՆԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Շէխեր տանոց ճամբուն զլխուն բարձր
սարահարկին վրայ կայ եկեղեցի մը, որուն
արեւմտեան կողմը՝ քարրնկէց հետաւորա-
վետներ՝ կը գտնուի քարակիր շինութիւն
մը, որ սենեակներու կը նմանի: Կը թուի
թէ վանքի սենեակներ ըլլան (Արցախ, էջ 90):

17. ՇՈՇԱԽՅ ՎԱՆՔԸ

Քաղաքի Լ. Մամնոյ գիւղերու միջև:
Հին վանք: Սակայ նորագոյթին սեւած:
Տաճարը՝ 9 մետր երկայն և 6 մետր լայն:
Ունեցած է երեք յուսամաս, գոյս մը և
խորան մը (Արցախ, էջ 100. համա. Աղղը,
Հանդ., 1897, Բ., էջ 51):

18. ՔԱՆՏԱՆԻ ՆՊԵՒ

Վերին-Քաղաքի մօտերը «Խմեանց
կից շինուած Լն երկու եկեղեցիներ, որք
նայնպէս կիսուեր Լն: Հայիս թէ քարրնկէց
հետի Լն երկու տերակ եկեղեցիներու վանքի
տերակիցն: Մենք կարծում ենք՝ թէ այս
երկու կիսուեր շինութիւններն Լն վանք
կողմ լինին, քանզի ոչ մօտ գիւղատեղի կայ
և ոչ հանգստարան» (Արցախ, էջ 91):

Մեծիրանի կամ Խաչենի վանքերը :

Մեծիրանքի (Մեծարանքի) կամ Խաչենայ գետուր Գարպար գետակին ձախ և թարթառ գետին աջ ափերուն, Վիրա լեռնաչգթայի մէկ մասին վրայ կը գտնուի :

1. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

Շինուած է Կոնստանտ Գրիգի մօտ և թարթառ գետի մերձ : Եկեղեցին «Ունի լորտակառէ և լորտէր շինութիւն և կաթուղիկ : Վանդուած են պղծ խորանն և կաթուղիկի ստիկախր . . . : Ունեցած է միտրանից սենեակներ, սրբ կործանուած են պղծ : Ամսցի է վանքս» (Արցախ, էջ 190) :

Յովհաննէս Կրօնասրբ ՌժԷ. թուին Աւետարան մը կը գրէ «Յերկիրս Խաչեան ի վանս Ամենափրկիչ ընդ հովանեա սուրբ Աստուածածնի, ի հայրապետութեան տէր Դրիցարիսի և ի թագաւորութեան Շահ-Թահմապին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատարեանէն, հմմտ. Թօփճեան, Յուց. հայ. ՁԼս. Դապեան Վ. Ի, Բ., էջ 44 տը կայ՝ «Ի թվ. Հայոց ՌԻ, ի գտնն սուրբ

աթոռոխ Ամենափրկչի եւ ընդ հոգանեալ
սուրբ Աստուածածնին ի յերկրս Խաչկան ի
հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսին սրգի
Մէհրապ աղկին, իշխանութեան շահ Թահ-
մասխ»):

2. ԱՌԵԱՋԱԶՈՐԻ ԱՆՈՒՊԱՏԸ

Վաճառ զի պաքապաքի եւ Աստճաճսր
զի զի մերձ կոյ անապատ մը՝ օժտուած զայդ
եկեղեցիներով, որոնց տրճանապարտ թխնե-
րու համաձայն սոյն եկեղեցիները հին շինու-
թիւններ են: Այս տրճանապարտ թխնեքէն
մէկը հեաեւեալ կտրեւոր տեղեկութիւնն
ունի. «Յորժամ նկարեցան հզար հունքս
թխն Ո՛րդ, էր, ես աէր Խաչի Նոյջալա, զրե-
ցան, նկարեցան, կատարեցաք, տաք... աէր
կզիտ շինե(ա)յ զուրբ անապատս ի սմա
յեծէ, ի սմայ թշնամին կործանեցէ» (Բար-
խսդարեան, Արցախ, էջ 188—189. Էփրի-
կեան Հ. Մ., Բնաչի, Բաւարան, Ա., էջ 244):

3. ԳՈՆԶԱՍՈՐԻ ՎԱՆՔԸ, ԿԱՄ ԳԼԽՈՅ ՎԱՆՔԸ

Գանձատար տնուն¹ զիւղ մը, լեռ մը եւ
զեւտ մը կոյ Խաչէնքի մէջ: Անոնց մօտ բար-
ձրացած է ստրուհարթի մը վրայ Ազատնքի
կաթնդրկոտանիաւ վանքերէն մէկը, որ ա-

¹ Հ. Թեմիճեան կը գրէ թէ՛ Գանձատար «Թուի
ածանցեալ յանուանէս Գանձակ եւ սար, որպէս թէ
Գանձակասար, զի բոտ որում ցուցանէ այժմեան զիւրք
նորին է մենատոտն ի վերայ լեւին, ոչ այնչափ տա-

նսնց անունովը կոչուած է Գանձասարի վանք, մինչ դուցէ Լկեղեցւոյն անունովը կնքուած էր՝ Յովհաննէս Մկրտիչի վանք։ Անուանուած է նաև Գլխոյ վանք (Արշ. Արաբատ, 1863, Թ. 701)։

Գանձասարի տաճարն² ամբողջապէս սրբատաշ տորանագոյն ազնիւ քարերով շինուած է։ «Ունի մի աւագ ԼԷ ութ փոքր խորաններ, Երկու խորհրդարան, մի պուսն արեւմտեան կողմից, մի հրաշապան կաթնագինի, սիթ փոքր, Երեք միջակ, չորս բոլորակ ԼԷ չորս մեծ լուսամտաներ ԼԷ մի տա-

րակոց ի Գանձակոյ, իոկ զլեռնոն աշխարհիկ բարբառ մեր կոչէ ուր» (Ստորագրութիւն, էջ 314)։ Իոկ Զաւոյեան կը գրէ՝ «Եւ հաւանական դատեմ զպատմութիւն ընակչացն որք ասեն թէ յայտ լերին դռանին հանք արծաթոյ, վասն որոյ եւ կոչեցաւ Գանձասար, ոցն է լեռն Գանձուց, որք ի ոտուրութիւն բանից իւրեանց ցուցին ինձ դտեղիտ, յորոց հանեալ են երբեմն պարծաթ քաղում» (Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 182)։

² ԼԷօ կը գրէ «Վանքը երկու ինուութիւնից է բաղկացած, տաճարը կամ զանգակատունը կամ դուռի թիւն, երկու ինուութիւնները պինդ կպած են միմեանց եւ մի ամբողջութիւն են կոչմամբ։ Որոշմամբ են սրանով միայն, որ տաճարի ինուութեան վրայ տաճարապետը թափել է իր բոլոր հմտութիւնը, զարգարեւ է նրան, նախել, սարքել, իոկ պուրիթը պարզ չինութիւն է, թէ եւ տեղ տեղ զարգարուած է։ Արեւմտեան մեծ դռները չըջապատուած են հիւնալի քանդակներով, երկու անդլուխ արծիւներ կանգնած են մուտքի երկու կողմից, դռան ճակատին նկարուած է լուսինը իր բոլոր փոփոխութիւններով, տեսուկ տեսակ գեղեցիկ հիւսուածքները տարածուած են շարք կողմեր» (Իմ յիշատակարանը, էջ 365—366)։

Գանձասարի ճարտարապետական ոճը նման է Տաթևի, Էջմիածնի եւ Շամքի Ա. Ստեփանոսի, զլխաւորապէս գմբէթի եռանկիւնի կտրուածքներով եւ ամբողջ շէնքի ընդհանուր զծագրութեամբ (Նոր Դար, 1891, Թ. 123)։

դան : Երկարութիւնն 16 մետր 95 սանթիմ ,
լայնութիւն 12 մետր 25 սանթիմ» (Արցախ ,
էջ 173) :

Զաւալ Դօլայն է դայն կանգնողն աւ Յախ-
նանէն Մկրտչի նախըտը : Աւաղանին վե-
րեւ գրաստ է ճանաչն սուրբ երբորդու-
թեան Հաւր եւ Որդոյ եւ սրայ Հագոյն սյս
գիր արձանի է , գոր եւ նաւաստ ծառայ Աս-
տուծոյ Զաւալ Դաւալ Հասան սրայ Վախան-
դայ թեան մեծին Հասանայ ընտկաւ սր ինքնու-
կալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի ,
թաղաւոր եւ ի յոյնաստահման նահանգի , գի
հայրն իմ ի վախճան կենաց Էլից իւր աս-
տուացս անդարձ կտակիւ Հաստատուաց ինձ եւ
մաւր իմոյ Խորիշահի՛ սր էր գուսար մեծ
իշխանաց իշխանին Սարգսի , գի շինեացաւ
գեկեղեցիա ի գերեզմանատան Հարց մերաց ի
Դանձասար , գոր սկսեալ մեր ի Ոկե (1126)
թաւին Հոյսոյ ազնականութեամբ բարերա-
րին Աստուծոյ եւ ի խփել յուսամաին սրեւե-
լից մայրն իմ կրօնաւորեալ չոյաւ յերաստ-
գէմ Էրկրարդ անդամ , անդէն ի գրան Յարու-
թեան խորացնալոյեաց ձոյնութեամբ , բաղ-
մամեաց Ժամկալութեամբ Հանդեաւ ի Վրիս-
տաւ յասոյ վկայութեամբ եւ անդէն պաշե-
ցաւ : Իսկ մեր գրազմածուփ կենցաղոյս ի
մաի եղեալ փոյթ գործոյ արարեալ ասոր-
ասումն Էդեւ շնորհաւք սգորմութեան ամե-
նապսիթ Տեանն ՈԶԷ (1238) թաւին , գաւ-
աւուրեալ ամենապան ձեւաւք պատկերապան

յութինականութեամբ զմբկթաղարդ յարինուածովք յաժարութեամբ կամայ մերաց, սրբէն տեսանէ Աստուած, հալոցաք զսբէն միաբանիցս զիւրարայն Մաշեղ, Հարշանաստ բարբառն, մէկ լուծ Խաչենաձոր, Ներաշէնկան զեան Արդեստան, Անգնինի, զոր իմ հայրն էր ասուեալ Սահակայն, Փարկաստանայն, Արծաթենիան, որ ես ասուի խաչաք, զբաք, մասամբք, նշխարաք, զաստուական ձաւածայ ամենայն սպասաք եւ հանդերձ երեսի զարդաք ի փառս Քի Այ, եւ Աստուծով ի մեր իշխանութեան եկեղեցիքս արտակն կամաս նէր Վարդանայ ասաջնարդ ի սուրբ սխախ եւ միաբանիցս զրեցաք մամ զասոյ խորանն յայս սարին մեղ եւ այլ ամեն եկեղեցիքս զաստին իւր ճրտոյալուցսփն իմ հայրն է Վախասնկայ, Աստուածածնին Գ. արն իմ մարն Խորիշին եւ յայանութիւնն իւր ճրտոյալուցսփն իմ եղբար Չաքարէի, զասոյ սեղանն, որ իմ է, յԱստուածածնէն մինչեւ ի խաչն իմ պապուն Հասանայ, յիսնակամակէն մինչ ի յայանութիւն Մամբանայ իմ եկեղեցին, Աթարկից ելիցն մինչ ի ասաջնասրն հասարակայ անյիշատակայ, բարեկենդանին Ա. շարաթն իմ եղբար Դուրին, Բ. շարաթն իմ քուերն Մարինայ, արահայ շարաթ կիւրակէքն իմ եղբարն Իւանէին, զասակէն մինչ ի Աստուածածնին եւ ի խաչէն մինչ ի յիսնակամասն ինձ Հասանայ: Արհեսեցս եկեղեցիս ի ՌԶԹ (1240)

Թուին ի հայրասկսութեան Տեառն Ներսիսի Ազուանից կաթուղիկոսի: Հաստատ է դիրս կամսան Աստուծոյ, որ հակառակի, ստին Աստուած է եւ իւր սուրբքն: Անուանի տանին մի աւր ժամ Զովասափ միայնակեցին կատարի կամսան մեծին Հասանայ» (Արցախ, էջ 173—174. Հմմտ. հտեւ Սիւն, 1867, էջ 28. Զարպեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 183. Շահխաթունեան, Ստորոպրութիւն, Բ., էջ 372):

Գանձաստրի վանքը իր արեւմտեան կողմը ունի օրրատաշ քարերով, երկու միասպապայ միջնասիւններու եւ վեց պատկից սիւներու վրայ շինուած սիրան գետիկ մը, — հտեւ եկեղեցի կոչուած — սրան վրայ կայ հեռեւեալ արձանադրութիւնը՝ «Թուին Ոժկ (1266), կամսան ամենակալին Աստուծոյ եւ Զարպ Ղաւթառ որդի Վախտանգոյ կազմանցն Արցախոյ եւ ամուսին իմ Մամքան, թսան Բաղաց թագաւորին եւ հորադաս որդին իմ Աթարակն յետ կատարման եկեղեցոյս հիմնարկեցաք ժամատունս եւ բողոսմ աշխատութեամբ աւարտեցաւ, գալ եւ հայցեմ անմասաց յիշել յաղաթս ձեր, վաքը բնծայ սուրի զՄատուկն իւր չարեքտարովն, զՃոանց իւր սահմանովն: Դարձեալ եւ Աթարակս բնծայեցի յաւժարութեամբ ոսկետուփ աւետարան եւ պատուական սուրբ Նշան, զՔրիստափորն եւ զմեր հայրենի հարաւակուսն զԵրրին իւր սահմանովն եւ սահմանեցին զխաչի

ու թաւրէ քն պատարապէլ գՔրիստոս . . .» (Ար-
ցաթ, էջ 174—175) :

Այն պա իթին մէջ իրրեւ իշխանական եւ
վանական դամբանարան ամփոփուած են իշ-
խանադուները ³ ու եկեղեցականներ :

«Այս է հանդիստ մեծին Զաւալի, յա-
ղաթս յիշեցէք, թմ. ՊԶ» :

«Յովհաննէս կաթուղիկոս» :

«Այս է . . . Կրիստոս . . . սղիկոսին . . . նից,
ի ԹՃԲ, թուին (= կաթուղիկոս Աղսւանից)» :

«Այս է տապան երեմիա կաթուղիկո-
սին Աղսւանից, որ է յաղպէն Զաւալ Դօլին
ԹՃԽԹ» :

«Այս է տապան Եսայի կաթուղիկոսին
Աղսւանից, որ է յաղպէն Զաւալ Դօլին ԹՃՀէ
թուին» :

«Այս է հանդիստ Դաւիթ կաթուղիկոսի,
(որ է) սրգի Բազասասոր սղիկին» :

«Այս է տապան Յօհաննէս Աղսւանից կա-
թուղիկոսին, որ է յաղպէն Զաւալ Դօլին թմին
ԹԽԼԵ.ին» :

«Այս է տապան Սարգիս Աղսւանից կա-
թուղիկոսին թմին ԹԽՀէ.ին» :

«Այս է տապան Մեարտապօլսին Բաղպա-
սարայ մեծ արհին, Կայսեր պսակ հովսաօլե-
սին, Տանս Աղսւանից Հայոց աղպին, Յաղպէ
Զաւալ մեծ իշխանին, Տեասն Արքաթաւան
աշխարհին, թմին ԹՅԳ, 1854, Գ. յալիսի»
(Արցաթ, էջ 176) :

³ Հմմտ. Կիր. Գանձակեցի, Պամ. Հայոց, էջ 230 :

Գաւիթին հիւսիսային դռան հակառակ-
կալ քարին վրայ կայ՝ «ԹՎին ԶԻ (1271) կա-
մաւն Աստուծոյ եւ Զսփաննէս որդի Իւանէի
ասաջնորդ սուրբ տխարա Գանձասարայ հրա-
մանաւ Տեառն Խաչէնս Աթարակին յիմ հա-
յալ արդեանց զնեցի զՎարդանայ թագա ժին
չարից եւ զնա եւ այլ բնծէք տփի սուրբ կա-
թազիկէս, ժխորանքս տփին զՍհանաւ, զԱկա-
րա սասնին զամէն եկեղեցիքս ինձ պատա-
րայ» (Արցախ, էջ 176—177) :

Վանքին եւ անոր գաւիթին արտաքին որ-
մերան վրայ կան բազմաթիւ արձանադրա-
թիւններ, որոնք կը յայտնեն այն շինութիւն-
ները, որոնք Գանձասարի վրայ եղած են եւ
կա սան ցանկը այն նախաստաւ թիւներու,
որոնք անոր բնծայած են : Պանունք յաստջ
կը բերենք, մտն զի կապ ունին Գանձասարի
պատմութեան հետ եւ պայծառ ապացոյցներ
են անոր վայրած համակրանքին եւ ճախա-
թեանը :

1. «Եւ Այսինս, Խիմէն որդիք Աթա-
րակին տփաք Արմատայտար հպն ի սուրբ
տխար Գանձասարայ ասաջնորդ տփեամբ տէր
Ներսիսի թի՛ ԶԹԴ» :

2. «Եւ Սմբատ որդի Փիրհամդին տփի
Բեմին հպն իմ պապեց հպոն սուրբ տխար
Գանձասարայ ասաջնորդ տփեամբ տէր Ներ-
սիսի թի՛ ԶԹ» :

3. «ԹՎ. ՊՂԵ. եւ Սարգիս կաթուղիկոս
որդի Հասիբ Մէլիքին, թսն մեծին Սայ-

տունին եւ զնեցի զՀայրենիքն ի Կաթրայ զ-
բառակն, մինակ սառն զ քառակն ու կէսն,
Առաւանայ ք. բառակն, Կառալանայ զ. բա-
ռակն տփի սուրբ ախտս Փանձառարայ, ով
զայս Հայրենիքս Հանկ ի սուրբ Եկեղեցոյս
ՓճժԲՀ Հայրապետացն նդոված է, սուրբ Ռփա-
նեպիս կոտորած է»:

4. «Կամ տն Առաւանայ եւ Սոյրասնս սրբի
դարսն Ազրատաի տփի իմ Հայրենեացն զՏան-
ձաձոր ի սուրբ ախտս Փանձառարայ սառջ-
նարդա թեամբ տէր Եղիային, սոքա էտուն
առարսն Փ. մամ, ով զայս Հայրենիքս Հանկ
յեկեղեցոյս ՓճժԲՀ Հայրապետացն նդոված է
թովա ԹՃՄԶ (1507)»:

5. «Թվ. Պժ. իշխանու թեամբ մեծ ի Լու-
նէի եւ տէր Կառատնդ մեծ փափաղանսս ք
զնեցի զզանդականիս, սուրբ ախտս քեր»:

6. «Եւ Տարասն թսն մեծ ի Զալային
տփի Մսերչին Հոյն ի սուրբ ախտս Փանձա-
ռար տառջնարդա թեամբ տէր Ներսիսի թվ.
ՋԽԲ»:

7. «Եւ Պատտամ սրբի մեծին Զալային
տփի Կանճի Հոյին կալէն վեր ի սուրբ ախտս
Փանձառարայ տառջնարդա թեամբ տէր Ներ-
սիսին, թվ. ՋԲ»:

8. «Ի թվս. ՋԲ. եւ Պատտադս ու Վախ-
տանդս եւ այլ Եղրարքս մխարանեցոր էւ
սուտք Փատտանդ . . . ախտս Փանձառարայ
տառջնարդա թեամբ տէր Ներսիսի»:

9. «Յանուն Առաւանայ եւ Մանայս Հան-

դարերպցի եկի մեծ յուսով ի սուրբ ուխտս
Գանձատարա իշխանութեամբ Աթարակին .
զիմ հոգոյ արդիւնքն ի կաթուղիկէս տփի ,
միարանքս առին զՅոսապարզն զամեն եկե-
ղեցիքս ինձ պատարաւ Բ . Ժամ իմ կոպակից
Մարհանին , ով խափանէ իմ մեղացս պար-
տական է , ՁԻ թիւ » :

10. « Զուսմիս Աստուծոյ եւ Էսուպնոս
(Աւինոս) զուստր մեծ ամիր Հասանոյ , յեւ
մահուան մեծին իմոյ սահմանեցի զնա սուրբ
ուխտիս եւ տփի քնծոյ աէր Յովաննէսին եւ
միարանքս տփին Բ . պատարաւ ի սառնի Գու-
սանից . . . թիւ ՉԾ » :

11. « Բ-ՄԼԹ . թուին կամսան Աստուծոյ
ձեռամբ Տեառն Յովհաննու կաթուղիկոսին
եւ Ապու (Արսով) ուղղաշի սրդի Մէլիք Յով-
սեփա Թուրխու եւ իմ կենսիկոյ Հերիքնոյ եւ
սրդիք Մէլիք Պէկկար եւ Մէլիք Ապու մեր
հալալ արդեանց շինեցաք սրբոյ տիկնոջս
Ակուանից Գանձատարու երկու եկեղեցեաց
սանիսն եւ խախտեալ սրմունս բազում աշ-
խատութեամբ յիշատակ մեզ եւ ննջեցեալց
մերոց . . . » :

12. « Կամսան Աստուծոյ եւ աէր Ներսէս
Ամարտաւոյ Եղիսեկոյսս եկի մեծաւ յուսով ի
սուրբ ուխտս իշխանութեամբ Աթարակին ,
միարանեցոյ , տփի զիմ հոգոյ արդիւնս , սու-
քա ետան Ե . աւր Ժամ . . . ՁԼԱ » :

13. « Կամսան ամենաեղբայրն Աստուծոյ եւ
Բարսեղ սրդի Ապուջուր երիցու , ամսոսին իմ

Իրամարտ . . . զհեցի զՏնկին Երկիրն, տալի ի կաթուղիկէս . . . թալին ԶԻ՛է» :

14. «Կաման Աստուծոյ ևս Վէլիջան և Էդրարքս իմ սրդիք Սոյրաունին թսան մեծին Ազգաատու տեարք Խաչենու տաւաք Աշմանայ իւր զ . սահմանաւն ի սուրբ տխտս Գանձա-սարայ տաջնարդս թեամբ տէր Ներսէսի թղ . ԶԻԹ» :

15. «Կաման Աստուծոյ ևս Մէլիքս սրդի Սոյրաունին, թսան մեծին Ազգաատու շուրջան, սկիհ ևս այլ ընծոյ Կապաշանց, փառս-սանց, Մոպկաթանց Բ ստակն զհեցի տալի ի սուրբ տխտս Գանձասարայ, թալին ԶԽԲ» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 172—178. Զարպեան, Ճամբարդութիւն, Ա., էջ 183—192. Շահխաթունեան, Սասարդրութիւն, Բ., 371—377. Նօտարք, էջ 25, 185, 187, 228—219) :

16. Տաճարին հիսիւսային կոզմբ ամփա-փաւած Էն՝

«Յոփսէփ զխանտկան վարժապետ—վար-դապետ . էր Աւաղեանց Արցախայոյ պերճ, տապան սրդէս կարեա հանդսրժեա, մեծ վարժապետն ի քեզ կրեալ զեռեղեւ, զհինու-տս րց Երախատաւորն ամփափեա, զանխտս ման-կունս ի սուրբ հօրէն սրբ թուլեա, Եկոյք ըն-կերք, սփ զաք մուղայք սիրաւանք զհօրս մահ արտասուօք սղբաւցաւք, Եթէ Յիսուս զիւր Ղազարոս արտասուեալ, 1847» :

17. «Այս է սասարան Արխատակէս Էպիսկոպոսին, որ էր Էպրայր երեմիա Կաթողիկոսին ՌՃԼԳ. թուին»:

«Մովսէս խաչակիր վարդապետ վաթսուհեալ 1849»:

«ՈՂԴ. Էս Ամայ Կանգնեցի խաչս ի վերկախին»:

«Թւին ՈՅԱ. Էս Վախտանյ սրդի Հասանայ Կանգնեցի պաշս ի սասարին»:

«Այս է սասարան Գրիգոր վարդապետին, որ է տղէն Ջալալ Դոյին, թվ. ՌՃՂԷ»:

«Յովսէփ վարդապետ Խորայէրէկեան Ջարսեանց, թվ. ՌՅԺԲ» (Արցախ, էջ 172—178. Նորդ Դար, 1893, Թ. 17):

18. «Անսն երբարդս թեան Էս մի սասածս թեան Հար Էս Որդոյ Էս Հոյոյն սրբոյ Էս Նուստս աղաթին Քրիստոսի Մամախաթուն դասար ինքնամբայ իշխանաց իշխանին Ջալալ Դոյայ Հասանին Տեանն Քաշեան Էս բարեպաշտ մար իմայ Մամքանին Էս մասին մեծ պարսն Ումեկին Էկի մեծ յասով ի սուրբ ուխտս Գանձասարոյ, Էս Էս սրդին իմ Վախտանկ Էս սոքա Էս ստացան Բ. Ժամ զՎարդապետին սասնին զամէն Էկեղեցոյ ստարապ, քանի Էս կենդանի Էմ զժամն իմ հարն Էւ իմ մարն կասարեն Էւ յեւ մահաւան ինձ կասարեն. կասարիչք սորհնին Աստուծոյ», գրուած ՉԼԵ թուականին:

19. «Կամաւն ամենակային Աստուծոյ, Էս տէր Եղիայ, ստաջնորդ սուրբ ուխտիս Գան-

ձառարայ, տաւի գիւմ հաղայ արդիւնն ա. այս-
մաւարք, ա. սարեղիւրք, շուքառ . . . Ապա-
խայ գ. բստակն, ով գայս գրեանքս հայրե-
նիքս հանկ ի սուրբ Ովհաննէսէս ՅԺԷ՝ հայ-
րապետացն նշարած է» (ՋԺՁ իմուականին) :

20. «Ես Ոստայ տփի Բաղմատու նափե-
րին հայն ի սուրբ ուխտս Փանծասարայ ա-
ռաջնորդութեամբ աէր ներսէսին» (ՋԽԴ) :

21. «Կամաւն Աստուծոյ եւ տէր Վարդան
սրբի Ջալալեան տփի Մակ խաչին հոյն ի
սուրբ ուխտս Փանծասարայ իշխանութեան
Աղբտայ տառնորդութեամբ տէր Էդիսային,
սսքա տփին Բ. տէր Ժամ» (ԹՎ. ՊՂԷ) :

22. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Աբեարէկ սրբի
Ոմբտայ գերին հոյն իմ հայրենիք էր իմ
տրտով տա ի ի սուրբ ուխտս Փանծասարայ»
(ԹՎ. ՈՒ) :

23. «Ես Շահնէկս որդի Աղբուն տփի
նափերի հայն ի սուրբ ուխտս Փանծասարայ,
ով հայն հանկ սուրբ Յոհաննէսէս կապած է» :

24. «Յաւսալին Աստուծոյ եւ Ասրուքան եւ
ամասին իմ Աինախաթուն միարանեցաք
սուրբ ուխտիս իշխանութեամբ Ջալալեան եւ
տառնորդութեամբ աէր Յոհանին սուաք
Չարեքդար եւ այլ բնծայ, աէրս եւ միարանք
եաուն գ. պատարագ Աստուած, յայտնու-
թեան ճրագարայցին Բ. ինձ, Բ. խաթունին»
(ՉԿ. Թուին) :

25. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Աւայեր եւ
ամասին իմ Աւարդկին միարանեցաք սուրբ

ուխտիս տվի ընչից իմոց, սոքա սովին դ. ժամ կրկին Վարդապետին...»:

26. «Յուսոյն Աստուծոյ ևս Սարգիս քահանայ որդի Պեարուսոյ ևկի ի սուրբ ուխտս իշխանութեամբ Ջալալին միտրանեցոյ ևս սովի և. դիբք ևս ոյլ ընծոյ, սոք սովին Բ. ժամ սուրբ Սարգսին...»:

27. «Անուամբն Աստուծոյ ևս Մամտխաթուն ևս որասրոնն իմ Ճար միտրանեցաք սուրբ ուխտիս Գանձասարոյ ևս սոքա սուին տապ հինդշարաթ աւրն դամէն ևկեղեցիքս պատարապ պատրոն Ումիկին...» (Թ. ՉԽԱ):

28. «Կամաւն Աստուծոյ ևս Յակոբ Միջնաշինեցի միտրանեցոյ սուրբ ուխտիս սուաք ընծոյ ի սուրբ կաթնովիկէս, սոքա տուին Լրկու ժամ ի տարումն սուրբ Յակոբոյ սուին»:

29. «Յուսոյն աճմահին Աստուծոյ ևս Գրիգոր Չարաբերթեցի աճարժան քահանայ, որդի Մերամանուոյ սովի զիմ հոգոյ արդիսնքն ի սուրբ ուխտս Գանձասարոյ, սոքա սուին Բ. ժամ Տեառնընդատաջին»:

30. «Ես Բուտ որդի Մամամոյ միտրանեցոյ սուրբ ուխտիս տուի ընչից իմոց, սոքա տուին Բ. ժամ Շողտկաթին»:

31. «Կամաւն Աստուծոյ ևս Ուրարէկս որդի մէճիթին սու ի զիմ հոյրենի հոյն Ղուդաանուսի կտտրն սր ի Վարդան բերանցէ⁽⁶⁾ խրոմ սարհասոյն ի սուրբ ուխտս Գանձա-

սարսյ իմ հոգւոյ յիշատակ յտառջնարդու-
թեան Մատթէոս վարդապետին և իշխանու-
թեան Զապին . . . ԹՎ. ՊՄՁ» (Շահխաթու-
նեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 571—577 .
Զարբեան, Ճամբարդութիւն, Ա., էջ 186—
192 . Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 177—179) :

Գանձատարի հիմնարկութեան պատմու-
թիւնը կարծուածին շտի պայծառ չէ : Զէ
կտրելի բռնի՝ իմ անար տառջին հիմնադիրը
Զուլալ-Դօլոյ իշխանն ըլլայ : Նա անար բն-
դարձակողը, վերակազմողն ու զարդացնողն
է : Արդէն ժ. դարու մէջ կը յիշատակուի
Գանձատարի եկեղեցւոյան մը (Օրբէլեան,
Պատմ. Տանն Արապեան, հրատ. Վախտեան,
էջ 279) :

Իսկ Անանիոս կաթողիկոսը իր «Յաղագս
տարտամբութեան Տանն Աղստանից» դրու-
թեան մէջ կը յիշէ՝ «Հայր Դաւիթ՝ Փառնու-
սոյ վանական, Հայր Պետրոս Կաթախեղի
վանական, Հայր Մանածիհր Յովսէփոս վա-
նից վանական, Հայր Գրիգորէա Նորափա-
նից վանական, Հայր Սիմէոն Խանդուհեան
վանից վանական, Հայր Սարգիս Գանձատա-
րու վանական, Հայր Պօղոս Խանդին վանից
վանական, Հայր Գէորգ Ոսկեվանից վանա-
կան, Հայր Արտաւաղ Այծաքարոյ վանա-
կան, Հայր Միսայէլ Շիկաքարի վանական,
սէր Յովհաննէա Մաքենացոյ եպիսկոպոս»
(Արարատ, 1897, էջ 134 . հմտ. և 1896,
էջ 23, 25, 67) :

Պանձաւորի ընդարձակումին եւ անոր չինտիֆիկացնելու մասին միայն քարերը չեն խօսիր (համա՝ տրձանադրաթիւններ), այլ դրիչն ալ կտրելու որակելաթիւններ առաջած է: Լսենք Կիրակոս Պանձակեցին՝ «Շինեաց (Ջուրալ Դօրալ Հասան) եկեղեցի մի գեղեցկադարձ յարինս ծովք զմրեթաղարդ եւ եկեանման սուճար փասաց Աստուծոյ . . . ի վանքն, որ կոչի Պանձաւոր»⁵ հանդէպ Ռախանաբերդին ի տեղի չիրմի խրեանց, եւ յաւով տմա ուղիստ եղեն ի նմա, եւ իրբեւ սուրբարասմե, արար նասակասիս մեծահանդէս տա ի տարձնել գեղեղեցին . . . որ եղեւ սյս ի վեց հարիս ութսուն եւ ինն թաին Հայաց, յասար մեծի սանին Վարդափառ: Շինեաց եւ կին նարա Մամքան զգտաթին հրաշալի ի գտան եկեղեցոյն . . .» (Պատմ. Հայաց, էջ 146—147): Երկար մասնակամ թնոցի մէջ կը կատարուի չինտիֆիկացնելու տարասմը, վասն զի քաղաքական տննեթաղելի պարագաներ արելէք կ'ըլլան զարմին յասաթաղիմաթեան, սակայն Հասան տննելուն է եւ իր ձեռնարկին պատկամը կը տեսնէ:

Այդ շրջաններուն Պանձաւորի ստաջնարդն է՝ Վարդան, որ հարկաւ եկեղեցոյն չինտիֆիկացնելու աջակցած է եւ տպաւ կատարած

⁵ Կը վկայէ անոր գոյաթեան ու կանխաւ չինտիֆիկացնելու — 1270ին Պանձաւոր կ'արակա չի «մեծահանդէս յասարան» (Յովսէփեան Պար. արքեպ. Հասաց թառի Սեփեմաթիլի: . . . Երաստղէմ 1347, էջ 92): — Ասկէ յասաթ եւս կը յիշուի (համա՝ նոյն՝ Յիշատակարանը Զեռարաց, Ա. , էջ 922 եւ 928):

Հանդիսաւ թխնեւրան մասնակցած աւանդ
վրայ հսկած :

Անոր յաջորդեալն է Զովհաննէս, որ
այլ եւ այլ ընծաներ կ'ընէ «ի սուրբ կաթու-
ղիկէս» : Արդեօք ասո՞ր օրովք 1311ին Մի-
նախաթան եւ Աստաթան Փանձաւարի շա-
րեքդարն եւ արիչ ընծաներ կուտան իմ հա-
մանաւն արիչ աստջնորդ մը սկսաք է բն-
դանիլ :

Գրքոյս Տաթևացիի աշակերանէն
Մատթէոս Փանձաւարի աստջնորդաւ թեան կը
հասնի եւ 1407ին Խոյսը կի նախարարաւ-
թիւնները կը ստանայ : Անոր յաջորդեալն
կ'ըլլաւ եւս հոգ կը ստանայ վանքին համար
եւ ինչն ալ իր կոյճանէ նաւերներ կ'ընէ
(1467 ին)⁹ : Աւելի բախաւոր կ'ըլլայ Ներ-
սէս աստջնորդը (1471), զման գի նա աւելի
շատ ամանդակաւ թիւններ եւ նարստներ կը
ստանայ (Ձաթուկան, Ճամբ., Ա., էջ 186—
192. Շաշխաթանեան, Սարսաղբաթիւն,
Բ., էջ 571—577. Արցախ, էջ 177—178. Նո-
ւարք, էջ 130. 185, 187, 228) :

Տարիներ յետոյ 1502—1503 ի չրջանեւ-
րան բահանայ մը ԶԼԵ. դահեկանի Աւետարան
մը գնելով «եւս յաստջնորդ Փանձաւարաւ»
(Արցախ, էջ 112), որ Աթմանաւ 1576ին Սոյ-

⁹ 1473ին Փանձաւարի մէջ Աւետարան մը կը գրուի
(Ակերեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատարեանէն) : Բոկ
ասկէ յաստջն Արարիւս Փանձաւարի եղբակոյտը կը
մասնակցի Կիրակոս Խաթիրապետին կաթողիկոսա-
ւան ընտրութեան (Ձամբ., Պատմ. Հոյսոյ, Գ.,
էջ 487) :

մոտաբան ժր կը գրէ⁷ (Կարենեան, Յուլ. հայ, Ձեռ. էջժ. Թ. 1889)։ Այս ատենները Գանձասարի տաճարը կ'ըլլայ Ղուկաս Լօսեցին, որ Յովհաննէս Ծաբեցիի աշակերտած է (Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթ., էջ 375)։

ՌՃԹ Թուին (1660ին) Մկրտիչ արևդան Գանձասար կու գայ «նախ ոսուցանելոյ պերտկանո թիւն» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ժողովածուէ մը)։

Գանձասարի վանքը երկար ատեն Աղուաններու կաթողիկոսներու ընտկաւոյրը կ'ըլլայ եւ իբրեւ կաթողիկոսանիստ վանք՝ մեծ անուն կը հանէ։ Կաթողիկոսները վանքին ներքին գործերը վարելու համար իրենց հակոյտ թեան տակ ունէին պանադոն իբրատնո թիւններով ճոխացուած վոտուհլի տնձ մը կամ Էնթիա(ս)տաջնորդ մը։ Պատմութիւնը պարտաւարար այս ներքին տաճարայնութեան տնտեսները յարմար չէ նկատած կաթողիկոսներու տնտեսն հետ մեղի տալու։ Իսկ մենք մեր նպատակէն պոյսիօրէն պիտի չեղէինք, եթէ այժմ Աղուանից կաթողիկոսներու պարծունէութեան վրայ ծանրանայինք։ Միայն այսքանը յիշատակենք որ՝ Յովհաննէս Թ.

⁷ Խորհուրդի եւ Վատանդի աւետարտինն յիշատակագրութիւններէն մէկուն մէջ կայ՝ «Եւ կաթողիկոսութեան տեղիս տէր Սիմատոնին ի սուրբ ուխտիս Գանձասարայ եւ տէր Յովհաննէս կաթողիկոս եւ տէր Դատիթ կաթողիկոս ի թվին Հայոց Ռէլէ կը։ Մեղաւոր Մարտիրոս յիշեցէք» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջժ. 378)։

Գանձասարի⁸ եկեղեցին կը վերաշինէ ևւ մենաստանը զժրախատարար կ'ըլլայ վայր մը, ուր տխուր դէպքեր տեղի կ'ունենան: Այս շրջանէն միայն քանի մը անցուղարձեր կը ներհլուսենք՝ բոլորովին անտեսած չըլլալու համար այդ խնդիրները:

Գանձասարի Ենայի⁹ օրինաւոր կաթողիկոսին հանդիստն ու գործունէութիւնը կը խանդարտէ ևւ Աղուանից նախարակաւթիւնը խոսովոյայդ շրջան մը կը բոլորէ, երբ Երեց-մանկանց վանքի մէջ Ներսէս ինքզինքը կաթողիկոս կը հռչակէ: Գանձասար այդ տաւնները ծանր պարտքերու տակ կ'ըլնայ: Էջմիածնի ժամանակակից կաթողիկոսը՝ Աղեքսանդր կը ջանայ երկու հակառակորդները ևւ աթոռները հաշտեցնել կա'մ հրաժարումով ևւ կամ զսնէ համապարձակչու-

⁸ Յովհաննէսի օրով Գանձասարի մէջ կը կրթուի Մեխյուս վարդապետը, որ Գանձասարի ևւ հարեան ընակչութեան ուշադրութիւնն երկար տտեն իր վրայ կը կենդրոնացնէ իր ամբողջամբար գործունէութեամբը (Ձաքարիս Սարկաւայ, Պատմագրութիւն, էջ 47—50)։ Դր. Դաբանապցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 456—457։ Ակինեան 2. Ն., Մովսէս Տաթևացի, էջ 73—85 ևւ Աւագարեղեան Թ., Անյայտ աղանդաւորներ Հայոց մէջ ԺԶ. ևւ ԺԷ. դարերում, Վիեննա 1926, էջ 4—24: — 1858ին Պետրոս Կաթ.ի օրով Յովհաննէս «Երիցուկ» կու պայ Գանձասար (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2277), որ այդ տաւն՝ «դեղեցկազարդ պայծառութեամբ յիշեցանայ» էր (Թօփճեան, Յայ. հայ. Զեռ. Դաղեան Վ.ի, էջ 100): Նաև Ենայի կաթողիկոսը կը վկայէ Թէ, Փոքր Շահարաւի ժամանակ Գանձասար կը պարպանայ (Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ 1868, էջ 11):

⁹ Կը գրատուութի իբրեւ քաջ հոեաւոր (Կանայեանց, Յայ. հայ. ԶԼԵ, Թիֆլ. Ներսէսեան Վարժ.ի, էջ 46):

խեամբ : Եստցի աւելի բարեացակամ եւ զիջող է , մինչ Ներսէս րնդխմացոյ , սակայն զերջապէս համարուելով՝ սր երկպառակտ-
խեան հետեւանքները միմիայն պարտաքերտ
տնկրելի ծանրութիւնը պիտի բլբան՝ զլախ
կը ծուէ : Կը հաշտութն հակառակորդները եւ
վանքին պարտաքերտ ինքեւացումին վրայ կը
մտածեն , վասն զի՝ զվանքն ամայի եւ ողոր-
մելի մնացեալ է :

Անոնց մահերը նոր յաղումներ յատմէ կը
բերեն : Եստցի Դանձատարի մէջ յաջորդ կ'ա-
նեւայ Կոմհաննէս Ժ . իսկ Խրից մանկանց մէջ
Ներսէսի պահը կը գրուէ Բարայէլ : Էջմիածնի
կաթողիկոսը՝ Սիմէան երկուքն ալ Էջմիած-
նին կը հրաւիրէ : Կոմհաննէս Ժ . յաժարու-
կամ կը վախկայ , իսկ Բարայէլ հրաւիրները
կ'անստեղծ ա կը մերժէ : Այդ պարագային
Սիմէան զերջինս կաթողիկոսութենէ կը գրկէ :
Սակայն նա կ'անստատէ եւ համակիրներ կ'ա-
նեւայ յանձինն Կիլիկի վանքի վանահայր Մել-
քիսեղեկի , Հոսեկայ տաճնորդ Ագաբիայի ,
Էսրամուչտարի արքեպիսկոպոս Բարայէլի ,
որոնք Սիմէանի իտպիմք կը գրեն եւ անոր
կաթողիկոսութեան պաշտպան կ'ըլլան ¹⁰ :
Սիմէան կը մնայ իր սրտումին վրայ հաստա-
տուն եւ Բարայէլ կը խոնարհի : Ապա տնքի

¹⁰ Անոնք սոց առթիւ կը յիշատակեն իւր Աղաւ-
նից կաթողիկոսական վարքեր եղած են՝ Քիչ , Դար-
բանդ , Պարտայ , Ջալալեթու , Ամենափրկչի , Կիլիկ տ-
տաքեալի , Դուշի , Փառխասի , Վարադի , Հոգրատի եւ
Մուղտուր վանքերը (Արձագանք , 1886 , էջ 228) :

կաթնալիկաներն իրարու հետ կը հաշտուին
 և սնունդ զիհանդերը կը նշանակուին: Անկէ
 վելջ ձեռհանելն ողբին՝ առգնարէն կը
 նստի զԳանձատարի վերահանդնամին և
 պայծառութեան: Բայց զժրհատարար հո-
 շի մէջ կը խուսառար և վաճար կապ-
 պարի կ'ենթարկուի: Այս ախար լարը՝
 տնար կողայրը՝ Սարգիս Կաթնալիկար էջ-
 միածնի Ղուկաս կաթնալիկան կը հազարդ
 և ինքզինքը Գանձակի մէջ Աղսանից կա-
 թնալիկս սմէյ կուտայ: Անոր այդ բնկացքը
 էջմիածնի կաթնալիկան տհաճութեան կը
 հանդիպի, ժամն զի Աղսանքի միս կաթն-
 զիկարը՝ Բարայէյ կ'աղբէր և իրեն պնական
 ու յաջորդ բնարած էր իր Սիմէան կողայրը:
 Այսպէս՝ Աղսանք Երեք կաթնալիկս կ'ու-
 նենայ: Բայց Սարգիս Հազարու կ'անցնի և
 լուսկան մամանակ մը երկարատեկութեան
 հարը յանթեղի կը մնայ, մինչև որ նոյն 1812ին
 Գանձակ վերադառնալով՝ Գանձատարի կա-
 թնալիկսութեան զեկը ձեռքը կ'սանու: Երեք
 մանկանց վաճարի մէջ նստող Սիմէան կաթն-
 զիկար ձայն կը լարծրացնէ և իրաւունք կը
 պահանջէ: Էջմիածնի Եղբրեմ կաթնալիկար
 թեր ու զէմ կ'ուէյէ յետոյ՝ Սարգիս Աղսա-
 նից տան մեարսողիս կ'անուանէ: Անոր յա-
 ջարդը կ'ըլլայ իր տղականը Բազդասար Հա-
 տան-Ջալալեան և ոտը Աղսանից կաթնալի-
 կսութիւնը կը զտարի (համա՛ս Արձագանք,
 1886, էջ 195—198, 211—213, 226—229),

239 — 242, 262—265. Փորձ, 1880, Ե., էջ 131, Աղայեանց քհ., Դիւան Հայոց Պատմութեան, ուր շատ նիւթ կայ)։ Բուդդասար սուսական պետութեան կարգադրութեամբը իր դա՛հր Շուշի կը փոխադրէ և 1856ին հոն կը մեռնի։ Անոր մահէն յետոյ էջմիածնի կաթողիկոսն իր յարմար տեսած անձը Շուշի կը դրկէ և նա անկէ Գանձասարն ու իւմը կը կոտորարէ։ Բուդդասարի յաջորդ կը նշանակուի Գէորդ Եոյ. Վահայեական և ունոր ուլ ուրիշներ, սրանց մեծ մասը կորն սուսականութեան կ'անենայ։

Բուդդասարի օրով Գանձասարի մէջ կը փոխի Յովնէի Վ. Արցախեցին¹¹, որ զօրեղ դարի կու տայ գիտութեան և լաւ հանձք կ'անենայ։

Գանձասարի վտնքը և մահատանդ անոր աստճորդներէն՝ Եսայի կաթողիկոսը շատ մեծ դեր կը խաղան հոյ տպատպրական շարժումին մէջ (հմմտ. Լէօ, Պատմ. Հայոց, Դ. հար., 1946. Երեւան, նոյնը՝ Հայկական տպագրութիւնը, Ա., Բ., 1901, Թիֆլիս Եւն Եւն, ինչպէս Կ. Աղանի (ուր. Պետերբուրգ 1898) և Ա. Յովհաննիսեանի զործերը [Խարսկէ Օրի], ռուսերէն ու գերմաներէն)։

Գանձասարի մէջ կաթողիկոսներն ու տ-

¹¹ 1735ին կը յիշուի սուրբ Գանձասարայ աւերածու Յահան անտրտան վարդապետը (Աղլնեան, Հատար. Յիշատ. Լալայեանցէն), Անկէ շատ յառաջ (1659) ի Գանձասար Յովհաննէս Քերտկանութիւն մը կ'արտագրէ և 1760ին Դաւիթ Աղոթադիրք մը (Կարենեան, Յույ. հայ. Զեռ. էջմ., էջ 225 և էջ 2)։

ստիճանները չատ մը մասունքներ եւ սրբութիւններ հասաքած էին (St. Martin, Mémoires, II, էջ 414, 420. Սիմէոն դարի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 114. Արցախ, էջ 175. Նոր Դար, 1893, Թ. 17) : Ան Եղած է յաւերժական հանդստութեան շատ կաթողիկոսներու եւ յատկապէս Զարաւեաններու գտնաւորանն էր : Այն տեղ կը հանդէի Եկեղեցւոյ շինարարը անխոնջ ու մեծն Հոստան Զարաւեան — յետ սղանութեան (հմտ. վերը եւ կիր. Գանձ. Պատմ., էջ 230 եւ Վարդան Արեւելցի, Պատմ., էջ 153) :

Գանձասարի վանքը՝ իրրեւ կաթողիկոսանիստ վայր եւ սիրուած ուխտատեղի՝ ստատած էր շատ մը բնակարաններով, որոնք յաւարար մնացած են այսօր քանի մը խորխուր սենեակներ : Ամբողջ վանքը շրջապատուած էր սրբապատ մը, որ Երեք դուռ տանէր : Ան հոստ էր եւ ամուր : Անոր մէջ ներհաստած էին նոյն իսկ ժոյցի բեկորներ :

Արձանադրութիւններու համաձայն Գանձասար շատ նուիրատուներ ունեցած է եւ շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներու տիրացած : Շատ հարուստ էր, ունէր զիւղեր, անտառներ, հանքեր (Արձաղանք, 1886, էջ 577. Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 375. Նոր Դար, 1887, Թ. 177—178, 1891, Թ. 123, 124, 1903, Թ. 47—48. Արարատ, 1896, էջ 43, 1914, էջ 1119. Արշալոյս, Արարատեան, 1863, Թ. 701. Արցախ, էջ 180 եւն. Մշակ, 1896, Թ. 87 եւ 1913, 178—179.

Թօփօհեան, Զոյց, Հոյ, Զեռ, Դոպեան, Վ. Ի., Բ., էջ 37, Էփրիկեան, Հ. Ի., Բնաշխ., Բառարան, Ի., էջ 462) :

Բարխուդարեան արդէն իր ժամանակները կը տեսնէր՝ ինչ ի՞նչպէս գործարար կենսունակութիւն ցոյցացած Գանձատարը «բարոյստպէս եւ նիւթապէս քայքայուած է . . . կաթնամէկ չարսնակ, զի խախտուած է ստանկաց ստիարկն, քանդուած է սրբախօսն սեղանդ . . . դողցուած են սոյնքան բնախր ձեռագիրներն . . .» (Արցախ, էջ 180) :

1. ԽԱՆԻՐԱՆՅ ԿԱՆԻ ԽԱՆԻՐԻ ԿԱՆԻ ԽԱՆԻՆՅ ԿԱՆԻՅԸ,
ԿԱՆԻ ԽԱՆԻՐԱՆԿԱՆԻՅԸ

Վաղահաս գիւղէն բառական հետո, Խորթնոս գետի աջ կողմը ստրահարի մը վրայ կը հանդէր սոս փանքը: Տաճարը շինուած է չորս սխներու վրայ, սրանցմէ երկուքը միաստացայ են եւ երկուքը երկերկու կուսը: «Վանքս առի (այս է Էկեղեցին) երկու փաքը եւ առաջ խորան մը եւ զեռ ուրիշ խորան մըն ալ հիսփառցին արեւմտեան կողմը . . . 17 մետր 10 սանթիմէ երկարութիւն, 14 մետր լայնութիւն» (Արցախ, էջ 194. Էփրիկեան, Բնաշխ., Բառարան, Բ., էջ 123) :

Տաճարին արեւելեան ճակատին վրայ գրած է՝ «Ի ՌԾԴ (1204) (կամ ՌՁԳ) ¹² թախ եռակը Յովհաննէս շինեցի զԷկեղեցիս

¹² Հմմտ. Տէր Խոփսէան Խ. արքեպ., Հայկական երեք մեծ փանքերի Տաթևի, Հաղարծնի և Դոսի Էկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, 1938, էջ 98:

և ժողովեցի զխաչս եւ զգիրս որ ի տմաւ և արկի զՋոթաշն սցգին և զՄատաղխն բազում տշխատութեամբ և ևս զգմեքս իւր տմեն սահմանսն իմ եզրաւրս Հասանայ և իւր սրղեացն Հաթեքս տեսն ժննարդս թեամբ, ով խափանէ խափանեացի ի կենացն Աստուծոյ»։ «Յանսն Աստուծոյ այս իմ գիր և Հասանայ, որ երբ իմ սղրեքս գեղեղեցիս լինեաց և զգմեքս ինձ երես, ես գննարդ բաղս իւր սահմանով ի յեղեղեցիս սուր, ով հակասակ կայ Աստուծոյ հակասակ կայ, ով զայս գիր խափանէ լսնի թողութիւն յԱստուծոյ»։

Վանքին ներսը՝ բեմին վրայ՝ «Շնորհի Քրիստոսի և Ասիկ զուսար արքայաւոր լշխանին Տարայիճի թաղապարմ մարն իմաց Մինաթաթանին, նպատակեալ քրիստոսոսացակ զլիւս իմաց մեծափառ լշխանին Գրիգորի ի լինութիւն յասանակը սուրբ եկեղեցոյս կամեցայ ի ձեռն քահանայապետին մեծի Տեսնն Յովհաննիսի զիմ յարդար բնւից կանոնեցի բեմի սեղան ի գեմեանն Քրիստոսի, զի յամենայն կիրակի և շաբաթ, սուսն Յննդեան և Տեսննրնդաստջին, Ջատկին, գլարդաթաին, Աստուածածնին և սուրբ Խաչի ինձ կատարի սրտաբայ զամեն եկեղեցիքս, որ սուր գմեր խառնոցն Ելլի հանդի գեհեկարան ու լաշի ջուր»։

Ջախակոյմեան փոքր խորանին վրայ՝

«Այս ճախակոյմ խորանի սուրբ Պասկասիոս և, զմեծ սէր Յովհաննէս լինուլ եկե-

դեցոյս որդի Դաւիթն, Լորայր մեծ իշխանին
Հասանայ յաղաթս յիշեցէք: — «Աջակոյ-
մեան սուրբ Մինաս զՄինախաթուն զոսար
մեծի իշխանին Ջալային և ամասին Տար-
սայիճին յաղաթս յիշեցէք»:

Հի սխալին սխեւերէն մէկուն վրայ՝ «Աս-
տուծով ևս Աղարիս մխարանեցոյ սուրբ ախ-
ախ, աէր Յովհաննէս և մխարանքս սուին
Ա. սուր ժամ Համբարձման»: Ուրիշ մըն ալ
Դ. պատարագ կը ստանայ:

Վէմ քարի վրայ կայ՝ «Աստուած սգսր-
մեա Սմպատիս Լորայր»:

Ջարդատմ քարի մը վրայ՝ «Կամուն Աս-
տուծոյ ևս Հասան և մայրն իմ Շաշիկ շինե-
ցաք զսուրբ կամար Պետրոս հասր իմոյ իմ.
ՈԿ՛»:

Աղանին ճակատար՝ «Շնորհիւ ամենա-
զօրին Աստուծոյ մեք նուաստ ծառայքս Քրիս-
տոսի Յսհան, Բարսիկ, Աթանաս, Ղազար
վարդապետք շինեցաք զսուրբ սուճարս Աս-
տուածածնին ևս սուրբ Առաքելայն յաջաղա-
թեամբ խորանի Երեք մեծ կամարօքն մին-
չեւ տաւանն հին էր կամար կցեալ բազում
Երկամբք և աշխատանօք ի դասն ժամա-
նակի»:

Սխնի մը վրայ՝ «Կամաւքն Աստուծոյ ևս
հրամանաւ Տեառն Յօհաննէսի, Աստուծով
ևս Շահանս մխարանեցոյ սուրբ ախախ
Խաղի, տվի զծառաւորաց այդեակուն ևս այլ
ընծայ ի սուրբ մխարանաց, ոգորմովեամբ

տառաջնորդ աւեր Ռուբենի եւ ամենայն միա-
րանքս առ ին երեք պատարաւ ի սօնի Վերա-
փոխման եւ Ապուհայից, պարտական է տառ-
ջին Սատուծոյ թիւ. ՉԺԴ»։ — Աստուծով եւ
Շերքէրկոս գիւմ Վաչանց կէսն տապ Մուշալի
սրբւոյն ծախսելի քսան եւ հինգ պահականի,
աւեր Ռուբէն վկայ. տ. աւեր պատարաւ»
(Արցախ, էջ 193—195. Ձախալեան, Ճամբ.,
Ս., էջ 229—231)։

Այս արձանագրութիւններու մէջ ամփո-
փաւած է խաթրաց վանքի պատմութիւնը։
Ան հիմնադրութիւնն է Դափեան սահմին եւ
նմանաւորն պամբանութեանը։ Յովհաննէս ե-
պիսկոպոս պարծին հաղին եղած է եւ անոր
թեւ թիկունք եղած Գրիգոր Դափեան իր կնից
Սոփիի¹³ հետ, որ հասաւ թաղաւած է։ Քիչ
ծախս չէ եղած։ Անոր պահպանութեան եւ
պարպտցումին համար եղած են նուէրներ ու
նպաստներ։ Այնպէս կը թուի Յովհաննէսի

¹³ Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ՝
«Սա (Ասիոյ) ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդու-
րեալ պարպտեաց պանագուն սպասուք եւ շինուածովք
գեկեղեցիա Հայաստանեայց, ստացաւ գտուրք աւետա-
րանս յարպար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց իւր սուրբ
աթոն խաթարի վանս (պուցէ խաթարի), որ է գերեզ-
մանտաւան մեծ իշխանայն սուրբ Դափեանց... եւ
(ինքն) զնի ի պամբա(րա)նի ի նոյն ի վերապտեալ
սուրբ աթոն» (Արցախ, էջ 310)։ — Աւետարան մը
1312ին յիշատակ կը տրուի խաթարայ (Աղզը, Հանդ.
1819, Ե., էջ 241. հմմտ. Թարգմանչաց վանքը,
Անահիտ, 1911, Թ. 5—6 եւ Հոսի. Հայագիտական տո-
րեղիք, Ս., 1948, էջ 8)։ — 1708ին Ս. խաթէի վանքը
կը գտնուէր Մոփէս վարդապետը (Արշալոյս Արարա-
տեան, 1849, էջ 95, որ եւ Արցախի շատ մը վանքե-
րու տառաջնորդներն ու միաբանները յիշտած են)։

1204/ին դրած արձանագրութենէն — ժողովի ցի գիտնաւ եւ պիտի սր ի սմա — թէ կանխաւ. հին արդէն վաճառ — եկեղեցի գոյութիւն տնէր:

Վաճառքը իր տնտեսն առած է թաղէս առաքելոյն կիսի տնտեսն աշակերտէն (Ձաղաթան, Համբ., Բ., էջ 229) եւ Ալիշան, Քրիստանէսթեան Արշաղոյս ի Հայո, էջ 23): Կրտսեանց Ս. Սահաբանտի աջը (Գաբելլին կիսի, Քրիստոսեանք Ձեռագրաց, Անթիքիստ 1951, Ա., էջ 966):

5. ԿԵՃԵԼԻ ԱՆԵՊԵՏՐ

Համանուն գիւղի տրեւմտեան կողմը: «Բերդաձեւ սարին վերայ շինուած է տնտես ջարտով մի եկեղեցի երկու կամարներ ի վերայ: Բայրտովին տնտեսն է եւ կանդուն: Սենի եւ միարտնից համար մի ջանի խալիք, հանգստարան գարգարում խաչարձաններով, ուր կան եւ վարդապետաց գերեզմաններ¹⁴» (Արցախ, էջ 167):

6. ԿԵՃԵԼԻ ԱՆԵՊԵՏՐ

«Հիմնադրուած է Քոյաւաւի գիւղի վերեւ համանուն գետակի ձախ կողմը» (Արցախ, էջ 168): Սենի երեք տաճար, երեքն ալ տնտես ջարտով շինուած: Միջին տաճարի բեմին ժողովրդահայեաց երեսին վրայ քանդակուած է՝ «Հոսանայ եւ Մամա խաթունին թաւն Գ.:

¹⁴ Խաչէնքի մէջ կայ կարմիր վանք եկեղեցի մը, որ չեմ կարծեր՝ թէ խաղաղէս վանք կամ ըլլայ (Արցախ, էջ 192):

Հետ ի գտնն պնտցի, յամի... իմ տպգէն թա-
փեցի պ... տառատանաւ պհարկանին մէր...
կըրթան, Մարծպան, Մամիկան կամեցար
նորոյէ, պմեր զերեքմանատունս, ևս էրթիւն
...եցի պսարր Ստեփաննոս ևս նորոգեցի
գոյյ էկեպեցիքս ևս պարպարեցի Մխիթար եղ-
բար իմոյ... իմ ևս Մարտիրոս, ևս Աւագա-
սովի Գրիգորբանանց, պՄարնդանանց, պ՛եղ-
մարգանց ի սարր էկեպեցիս... մն Ժ. տր
ժամ՝ Հասանա պատկին, Բ. Մամա Խաթու-
նին՝ Վարդասիւսին, Ա. Ռուզու... Բ. Խեր-
թանին յայտնաթեան... կատարին. սր հա-
կատակի կամ պրկէ ջատա պոյս սեպիս ի
սարր Գէորգա, սսին նարս Աստուած
եպիցի... պրեցա ի իմ. Հայոց Չժ՛Է»:

Ենչպէս այս արձանագրութիւնը կը պայլ
Կոչիկ անտպատար իշխանապանեկրս պանա-
յամբանն եղած է: Պատիժին մէջ կան յանի
մը յաւերթարէն ննջողներ: Անոր սրմերէն
մէկուն վրայ կը կարդացուի՝ «ԱՄՂԿ. Զանառ
Աստուծոյ ևս Պսսշ սրդի իշխանին Վասակայ
(պրսած՝ Վսկա) յասով մխարանեցայ Կո-
չիկ անտպատայ, սովի խաչ, աւետարան,
(սո)նապատհաս, մխարանքս սովին սարր
խաչի Չ. տր ժամ, սրչսով կենդանի ևմ իմ
մարն, յետ էլից իմոյ ինձ. կատարիչքն
տրհնին, խափանիչքն պսսին յաստուծոյ»:
— Ես Շպէլ, սրդի... սց իմ րնչից պնեցի
հոյ... րնակեցայ սարր Նշանիտ, կամակցա-
թեանմը եպարպ Կոչիկ անտպատայ ևս սովին
ինձ ի սարին Բ. ժամ սսարր Պրիգորին

ազուհացն, Ա. իմ որդի Յուշաթին, Ա. իւր մօւրն, յեա ելից իմոց ինձ»:

Այսպէս՝ նաեւ այս տրձանադրութիւնն եւրէն յայտնի կ'ըլլան տաճարներու անունները՝ Ս. Գէորգ, Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Նշան: Այսօր միարաններու սենեակներն աւերակուկոյտեր են: — Կոչիկի մէջ 1493ին Աւետարան մը կը գրուէր (Արցախ, էջ 168—169 եւ 247):

7. ՀԱՄԱՐԻ ԶՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏՐ

Համաժի ձորի ձախ ափին կոյ եկեղեցի մը, որ անտարտ կոչուած է: Գուցէ ճղնտուկի կամ շատ փոքրիկ վանք՝ Եղած ըլլոյ (Արցախ, էջ 183):

8. ՀԱՆԱՊՏՈՒԿԻ ՎԱՆՔԸ

Գանձաստրի, իմիսանարեղի եւ ինչէն գետակի մօտ ձուածեւ ստրի մը գաղաթին կոնդնած է այս վանքը, որ փոքր ու խոյսկոյ է եւ սրտիկ գտ իթ մ'ունի: Հետեւեալ տրձանադրութիւններ կը ներկայացնեն անոր պատմութիւնը՝ «Թին ՈՒԲՆ. ԷՐ յիշխոնաթեան Հասանա, որդո Վախումանգու եւ ամուսնո նորա Մամքանա, Էս աէր Յոհան քիւրորդի տէր Գրիգորո եւ Գէորդ Էդրաւրորդի եւ այլ միարանքս շինեցաք զեկեղեցիքս ի փրկութիւն հոյոց մերոց եւ յիշատակ ծնողոց մերոց»: — «Յանուն Աստուծոյ Էս Աթանաս, որ զԳուլին Էրկիրն զնեցի ի Հաւոց պատու տփի. հոյր Գէորդ Էս այլ միարանքս տփին ի տարումն Դ. աւր պատարագ Նոր Կի-

բաժնի՝ որ գնացն յեկեղեցւոյս հանէ ՅԺԲ հայրապետացն նպոված է» :

Հաւասարուիկ դամբանարան է Ջաջու-
սեանց ցեղին . հոն ամփոփուած են Սմբատ,
Արուսեայ եւ Հասան (Արցախ, էջ 181—182.
էջ 6, Իմ յիշատակարանը, էջ 383) :

Աւետարանի մը յիշատակագրութենէն
են հեռուէն ապերր, որոնք կը ցուցնեն թէ
Հաւասարուիկի վանքը աննշան վանք չէ եղած՝
«Ստացաւ զայս աստուածախոս աստարանս
յիշատակ եւ փրկութիւն հօր մեր քարեպոչա-
իշխանին Ջաջուս եւ եղի սուրբ մենաստանն,
որ կոչի Հաւասարուիկ, որ է շինեալ յանուն
որոց Ստուածածնի եւ բնակութիւն եւ շի-
րիմ՝ Ջաջուս իշխանին եւ նախնեաց մերոց . . . :
Գրեցաւ սա . . . ի գերահաշակ սուրբ ախ-
ա(ի)ս Հաւասարուից բնոյ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնիս եւ սուրբ Լուսաւորչիս Գրի-
գորի ձեռամբ մեղսօրորա Սակփաննոսի . . . »
(Ջարաբեան, Ճամբ, Բ., էջ 216—217. հմմտ.
Բարխուդարեան, Այստանից երկիր եւ գրա-
ցիք, էջ 234. Յովսէփեան, Ոսկերչական ա-
րուեստի մի հմուշ ԺԳ. պարսէ [Խոստակե-
րաց Ս. Նշան], էջ 2. արատապ. Վեդա-
րուսակ, 1911, Թ. 4. նոյնը՝ Խաղարակեանք
կամ Պսօշեանք, Վաղարշապատ 1928, էջ 29,
նոյնը՝ Յիշատ. Ձեռագրաց, Ա., էջ 882) :

Ծ. ՄԵԾ-ԱՐԱՆՑ ԿԱՄ ՄԵԾ-ԻՐԱՆԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

Քոյրտակ եւ Թրդուն գիւղերու մօտ,
բարձր լեւնարապիկի մը սեւի հարթակին վրայ

չինուած է Արցախի այս հաշտեալութանը:

Տաճարը նեղ, երկար ու բարձր է: Ղեկնողական անստորաբն կը նմանի: Անտառ քարերով շինուած է և սխեն շտնի: Չորիկ է նաև փոքր խորաններէ, ստորի և միակ խորան մ'ունի: Բեմը շտիպապես բարձր է: Անի քանի մը դուռ և դուրիք մը, որոնց քան երկու կողմերը կան դոյզ խաչարձաններ տրձանադրութեամբ¹⁵: Այն դուրիքին մէջ քանի մը բարձր տաճանաւորներու տճխներն տարտաւած են:

Այս տաճարին կից կայ միեւնոյն սճով շինուած ուրիշ տաճար մըն ալ, իսկ ստանց հարստային կողմը կը գտնուի սրահ մը, որ քանի մը կաթնպիկտ թաղուած է: Ջալալեան Ա. Յակոբ երեք ստալէն եկեղեցիով տնտուած դիակ (ճանտարհ, Բ., էջ 192):

Մեծարանց Ա. Յակոբի փանքը սնի շտա մը տրձանադրութիւններ, որոնք զիրցան հրատարակուած են ճամբարդական գրութիւններու մէջ (Հմմտ. Ջալալեան, Ճամբ.,

¹⁵ Էջն կը գրէ՝ «Ա. Յակոբի փանքը հասարակ և անպարզ շինութիւն է: Փաշայի տաճարը շրջապատուած է բազմաթիւ, նեղ և միմիայն խցերով, ծակ ու ծուկերով: Թէև փանքը հին է, Գանձասարից էլ հին, բայց ինչպէս երևում է վերանորոգուած: Եւթիկին շինութեան քարերը վերանորոգիչները տանց որ և. է յարմարութեան և ճաշակի գրել են պատերում...: Ամբողջ շինութիւնը մի անշուշտ կարկաստանի սպասարարութիւն է թուում: Առ էլ հին ժամանակները հաշտեալութան փանք է եղել: Նա կոչուելիս է եղել Մեծարանց փանք: Պատերի մէջ գրած հին քարերն ունին տրձանադրութիւններ: Ժամատանը կայ Յակոբ տրքայիակապտի և «Մեծարանց հայրապետի գերեզմանը...» (Բժ յիշատակարանը, էջ 409—410):

Ա., էջ 193—194, Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 169—171) : Չանանք ամբողջու իմեամբ, հրատարակած է Դադեան վարդապետը «Բանասէր»-ի մէջ (1901, էջ 135—147) :

Անոնց կարեւորները եւ այն ալ էական լուսնոյտակու թիւնները քառաջ բերելով պիտի գահանանք՝ ծանրութենէ խոստովելու մասնով իմեամբ :

1. Հարսուսյին գաւթին հարսուտեամեան սխիւն վրայ կայ՝ «Բաղար Զարալայ Դովին հրամանով եւ Սմարտ սրդի Հեջրին տվի էգտակ Գրիգորայ, նա ի տարումն Դ. ժամ երեւ Զայանութեանն Բ. ինձ եւ Բ. Թամսարին . . .» :

2. Այն գաւթին արեւմտեան գահատակի պատին վրայ՝ «Եւ Զաքարէ սրդի վախտանդաւ տեանն խաչինն տվի պէտքաւ կոս երկիրն ի տունն մեծարեանց, աէր սարգիս եւ մեղ ժ. տար ժամ ի տարումն Ե. ինձ, Ե. տմունն իմն սրդու խաթունինն սրբն խաչի տունին . . .» :

3. Գաւթի հիստորիային պատին հիստորեւմտեան կողմի կամարի ներքի պատին վրայ՝ «Կամուն տառուծայ եւ սքան եւ պատքան սրդի սարգսի հալս սրդայն միարանեցաք սորբ նշանիս քնծայիս ք իշխանութեան Զարալայ տալին սր վիւ եւ միարանքս ժ. ժամ տվին մեր եղբարն մերչս մեծի Ե. հարաթ . . . թվ. 2Ա» (հմտ. եւ Զովսէփեան, Նիսիեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի

ևւ մշակոյթի պատմութեան, Ա. Պրուկ, Երուսաղէմ 1935, էջ 13) :

4. «Յիշխանութեան ջարդին եւ խուժարէկ սրդի խոյտանա միարանեցա սուրբ ախտիս բնծայիս քաւէր Ս. ևւ միարանքս տփին ի տարումն Ա. աւր ժամ ի տան զսուկի... թմ. ՉԽԲ» :

5. «Եւ ուղտիւն միարանեցա սուրբ Նշանիւ. ա. Ս. ևւ միարանքս Գ. ժամ տփին Վարդեման... թմ. ՉԽԲ» :

6. «Եւ Խոյզան Աւշինոյ սրդի միարանեցոյ սուրբ Նշանիւ բնծայիս քաւէր Ս. ևւ միարանքս տփին ինձ ի տարումն Ա. աւր ժամ...» :

7. «Եւ Գրիգոր սրդի Սմբատա միարանեցա տանն Մեծախրանց յատաճնարդութեանս աւր Սարգսի ևւ տր Վ. ևւ տա ի սուրբ Նշան ևւ աւետարան ևւ Ա. կիտտմաք իւր Հոգովի ի Մեղրենիւն իմ Հոգրենարածնէն իմ Հաւր տմած վատարան զՀոգն Ջարդաւ զաւրին յիշխանութեամբ իմ Հոգոյս տփի ի ժամ տփին Ջաակին... թմ. ՈՒԲ» :

8. «Կաման Աստուծոյ ևւ աւր. Յոհաննէս կիկոս սրդի Ջարդին մեծ իշխանի կանդնեցի զխաչս ի փրկութիւն Հոգոյ իմոյ...» :

9. «Այս է Հանդիսա տր Ովհանէս կիկոս. թմ. ՋԺԲ» :

10. «Այս է Աստուկիս կիկոս» :

11. «Սիմէոն կիկոս» :

12. «Այս է Հանդիսա Սիմէոն կիկոս թմ. ՈՒԿ» :

13. «Կամսուն Աստուծոյ եւ սր Սիմէոն
Կիթիկո Մեծծանիւ կանգնեցի սուրբ խաչո
փրկութեան հոգոյ խմոյ . . .» :

14. «Թ՛ւ ՉԺԻ. Կամաւն ամենակալին
Աստուծոյ եւ Ռդուքանո անարժան ազախին
Քրիստոսի ամուսին Հասանոյ զուսոր մեծ
իշխանին Էլիզամին սլորան մօրն Թամսձի
միարանիցա տանս Մեծ իրեանց բնծայի ք սր
Վչ միարանքն զ . սր . ժամ սովին Յայանու –
թեան» :

15. «Թ . ՈԿԱ . եւ Նահակ Ստկսորա
սրդի կանգնեց խաչո ի տաղանեա խմոյ յու
զաթո յիշեցէք» :

16. «Կամսուն Աստուծոյ եւ Մաթիսո
միարանեցոյ սուրբ Նշանիւ . սր Սզ . միա –
րանքս Ա . սր ժամ սովին . . . ՉԻԱ» :

17. «Էս Չաքարէ սրդի Վախտանդա սովի
զջուդացն Միխիմարա հոգոյն Չ . ժամ սովաք» :

18. «ՈԿԱ . թիւ եւ Սարիչու՜ ամուսին
Վախտանդա ուր Սաչենոյ զուսոր մեծին
Սարգսի , քոյր Չաքարի եւ Իւանոյ վերսաին
չինեցի զեկեղեցին Մեծարանոյ» :

19. «Էս Մուշեղ սրդի Հեջրին միարա –
նեցա սուրբ սխալո , զնեցի զսուրբ Նշանս
եւ զճեղացաւն եւ սովի փանքս . սր Ս . ին , միա –
րանքս խոստացան ի տարումն Ի . ժամ առա –
քելոց տանին . . . Թ՛ւ . ՉԽԹ» :

20. «Թիւ Չ . Ջալալին հրամանաւ եւ
Վարհամ Հասան սրդիք Սմայասա սովաք զծո –
փաւեղին հոյն մեր հաւր հոգոյն ի Մեծ իրեանց
աթնոս , սր Վչ միարանքս սովին Գ . ժամ

Վարդապետին: Ա. Հասան: Ա. Մնարատ:
Ա. Թումարի:

21. «Էս Մուսկո մխարանեցա սուրբնչանի
ընծախք. որ. Վ.դ. մխարանքս ավին տար
Բ. տար ժամ Առեակաց»:

22. «ՅԲ. թառեանս թեան Հոյս ի ժա-
մանակս Յափանեաի սպիան... իշխանի ևս
Սպառ... ևծարանց ևպիսկ կանգնեցի դս...»:

23. «Էս Գրիգորիս զնեցի Տանձաւսին
Հոյն ևսու ի տունս որ սղ. ևովն Զ. տար
սուրբ ժամ յաթուրէն»:

24. «ԹՎ. ՍՂԹ. Էր. ևս Սաեփաննոս,
Սարգիս և Ներսէս Փիլիսոփէի զնեցի զՎար-
ջապկի Հոյն ի Սահապին ևսեա ի տունս Մեծ-
խրանց որ. Վ.դ. ևս մխարանքս ավին ինձ Բ.
ժամ ի տուն ի նոր դառելին»:

25. «ԹՎ. ՍՀԲ. ևս որ Սարգիս կանդ-
նեցի զխաչս ի տաղանի ևզրաւր թմս ուր
ձեռնափրատի արհեպիսկոպոսի ևս Մեծարանց
Հոյրապետի»:

26. «ԹՎ. ՍՀԻ. ևս որ Սարգիս ևզրաւ-
րապի սն Գիարգոս ևզրաւր ար ձեռնափրատի
ստաջնարդ տանս Մեծարեանց կանգնեցի
զխաչս»:

27. «Տէր Վարդան(ի) տաղանս արհե-
պիսկոպոսի»:

28. «Ի ՌՃԿէ թվին. Կոմտն Սասունոյ
ևս մահունի ձարաթիւնս նորապեցի դսուրբ
Էկեղեցոյս Էրիւզ զտան յիշատակ ինձ և,
ծնոպայն թմ...»:

29. «Էս Յարաթիւն կրեցի շափ...»:

30. «Այս է սաստան Մեղքիւղեկ վար-
դապետին

Որ է սրդի Ազատաբեանց Սարգիս րէկին,
Սո միտրան էր Յակովբայ սրբոյ վանքին
Բարի կրօնիւք քստան եւ սմա լիովին
Վարձանեցաւ Ն Սեպտեմբերի 1850 տ-
մին» :

31. «Տասրան տէր Փատարարին եւ տէր
Պատարարեանց, սո էր միտրան սրբոյն Յա-
կովբայ վանան» :

32. «Կամսան Աստուծոյ եւ տէր սրդա . . . այ
տրհեղիւկսպոս սրդի մե(ծի) Աւրաղին,
զնեցի տ . . . չփ տեղս այս սոհման . . . ի ժա-
րսոյրին ձորն զնայ վեր Մարկոստ . . . » :

33. «Կամսփն Աստուծոյ եւ Առաքել Մխի-
թար Բարդսման երեց միտրանեցաք տանս
Մեծարանց սովոյ եւ միտրանք» (Բանասէր,
1905, էջ 135—147) :

Այս արձանագրութիւնները կը ցուցնեն
թէ Ս. Յակոբի վանքը սիրտած է եւ եղած
կաթողիկոսարան տ հանդստարան : Նուա կը
յիշեն տառջնորդներէն եւ միտրաններէն
սմանց անունները :

Պատեան վարդապետը այս վանքին տ-
նտան մասին կ'արտայայտուի թէ կոչում
է՝ Մեծ-արանց, վանդի հոն մեծ այրեր՝ կա-
թողիկոսներ թաղում են, եւ Ս. Յակոբ,
վանդի հոն էր Ս. Յակոբի աջր (Բանասէր,
1904, էջ 135) : Մեկնութիւն մը որ կրնայ
հասնուական թուիլ, այլ չէ համոզիչ : Կան-

խաւ սննտանսւած է ոչ թէ Մեծ-արանց, այլ Մեծի արանց: Հայկական թուականին ծաղումին ստեն արդէն Մեծիրանց գաւառի Լախիսպոստ թիւնը կար: Այդ շրջանին անկէ Աղստաններու Լախիսպոստ կ'ըլլայ Տէր Արտա¹⁶ (Կապանկատու ուղի Մ. Պատմ. Աղստանից, էջ 391): Բայց դարեր վերջ է որ Ս. Յակոբի վանքը քաղաքական պարագաներու հետեւանքով քան թէ ուրիշ պատճառներով կ'ըլլայ Աղստաններու կաթողիկոսներու աթոսը և անկէ կը կտաւարէին իրենց հօտը (Վրթանէս Քերթնոյի տակն կ'ապրէր Սիմոն Մեծ իւրեանց {Արարտա, 1896, էջ 477}):

Շատ րնական է մտածել՝ որ Մեծարանց վանքը սծառւած ըլլայ լատական մեծ թուով րնակարաններով: Անանց մեծապոյն մասը այսօր աւերակայտի վերածուած է: Պահանջում չսպածութեան ստարկայ չէ Լգամ, թէպէտ ունէր վանքապատկան գիւղեր և 152 գետխաղին հայ (Արարտա, 1896, էջ 43—44. Արձուպանք, 1886, էջ 578. Արշալոյս Արարտական, 1863, թ. 701):

Նախապէս սենէր Ս. Նշանի մասունք մը և յետագային կը ստանայ Ս. Յակոբի մասունք ևս, որ յարդանքի շատ աւարկայ կ'ըլլայ (Էջո, Իմ յիշատակարանք, էջ 410, իսկ հնաթիւններու մասին հմմտ. Թափնէան, Յույ. հայ. Ձեռ. Գաղեան Վ. ի, Բ., էջ 73):

¹⁶ Պատմ. է. Գրիգոր Լոյ. Մեծարանց տան և հասարակի (հմմտ. Հասարակի վանքը):

Հասնօրէն ունեցած բոլոր նաեւ չառ մը
զբաղակրօնէր :

Հոս կը կցեմ քանի մը յիշատակաւորու-
թիւններ, որոնք Մեծարանցի պատմութեան
համար արժէքաւոր են :

«Փառք... Արդ... ցանկացող եղեալ...
Գրիգոր քահանայ, որ էր սա ի տանէն Արցա-
խայ ի մեծ նախագահ տանէն որ կոչի Մեծ-
իրանց տէրու եւ յոս բերման սուրբ Յակո-
բու վանք եւ հարապատ հօրեղբարք սորա ի
սին (սոյն) աւելի հանգուցեալք սուրբ եւ
երջանիկն Յնահան եւ անշաղթ փիլիսո-
փայն Յակոբը, որ զչափ սուրբ կի-
սուրեա կատարեալք ի Քրիստոս... Բայց
զբեցաւ տառաւորային մատենա ի թիկ,
հայկազեան տաճարիս ԶԽԶ ձեռամբ յաղ-
նամեղ եւ փրցան զբշի Յովհաննա ծա-
սայի ձիտաւի Քրիստոսի ի գաւառիս Ար-
սակա ի գերահաշակ մայրաքաղաքիս Եզի-
ցեաց սա սառ Տիրամար Աստուածամոր
եւ սուրբ կաթնագիկէիս եւ փառաւորեալ
սուրբ Նախավկայիս յաստջնարգութիւն եր-
կրորդ Սակփաննասի Լուսաւորիչ Հայտա-
տանեաց Ախնեաց տէրայս եւ զբեցաւ ի լե-
զեան եւ ի դասն ժամանակա, յարամ տառա-
պանք եւ նեղութիւն մամեալ տնէին զեղկելի
եւ զաշխարհի ազգս քրիստոնէից : Զի մար-
մնապէս աշխատութեամբ շարչարեացեն եւ
յայտմ պատուհասին խրատէ զմեզ ոգորմած
րնալ թիւնն Աստուծոյ եւ զանշաղթելի գաւրն
Պարսից աստեղեաց ի վերայ մեր եւ յայտմ սմի

զեկեզեցիք չափեցին ի բազում դատաս եւ ի քաղաքս դատն սուղ առեալ զմահ անձանց ըզձանայեաւք եւ բազումք թողեալ զմենաստանս եւ զանապատ խառնձանաչ չքէլով ստարակմ եղեալ առ առաջխորհիկ վախատեալն լինէին լալով եւ կոծելով ի մեծէ մինչեւ ի վաճառն եւ այս բազմադատիկ շարեաց մերաց, զոր կրեցաք եւ ոչ զզջացաք. . . » (Հ . Ն . Ակիւնեան , Հատք . Յիշատ . Լալայեանցէն) :

1553ին Առեալաւան մը կը կոչուի «Մեծ կոչմանց Խաչենոյ Եպիսկոպոսաբանէս մայրաքաղաքէն» (Բարխուդարեան , Արցախ , էջ 263) :

Յովհաննէս 1553ին կը գրէ ձեռագիր մը՝ «յերկիրս Խաչեան ի վանս Յակոբայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ի հայրապետութեան առաջն Գրիգորիսին , որդի Մէհրապի կին եւ յաշխարհակարութեան Շահ-Թահմասին» (Հ . Ն . Ակիւնեան , Հատք . Յիշատ . Հ . Պատարեանէն) :

Ստգաթիլի 1557ին կ'առարաւ Առեալաւան մը՝ «Ի գերահաշակ եւ անստանի եւ վատասոր սուրբ ախախ Յակոբայ վանք եւ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սրբաւք եւ հրեշտակակրօն մխայրանիցն սարսաւք Սիմէան արհիւպեակապոսին , որ եւս գրել իւր ստին (անձին) եւ Բարսեղ Եպիսկոպոսին եւ սրբաանեալ կրօնաւորացն աւք Եղիշէին եւ աւք Սոխանին եւ միս Բարսեղին , աւք Սարգիսին . . . ի յերկիրս Խաչեան ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննէս կաթողիկոսին եւ

յաշխարհակալութեան Շահ թաշմանին» (թաշմագին: Լալայեանց, Յույ, Հայ, Ձև, Վաստ, էջ 686—688, ուր և կը յիշուին «աշխատատար վանիցս»՝ Պահար և Մարիան):

«Ի դատարին Քաշեհայ Արցախ հաշանդի վանքս Մեծիրանայ Ս. Յակոբրայ» 1664ին կը գրուի գործեալ Աւետարան մը (Սմբատեան, Շամախի, էջ 243):

10. ՊՏԿԻ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՍԼԼՄ ՊՏԳԵՈՐԴԻՐՔԻ ՎԱՆՔԸ 17

Աւետարան շէնի արեւելեան կողմը՝ Բարձր տարի մը գաղաթիւն վրայ թատած է այս վանքը: «... Սենի միւսնոցն ձեւը և գրեթէ նոյն իսկ մեծութիւնը, ինչ որ սենի Պաշայ վանքն, մինչեւ քարերի գոյնն, կտրծութեան ստաթնանն, հարստարարեւտութեան սճն նոյն և նման են միմեանց: Տարբերութիւնն այն է միայն, որ Բարձր և արածայր է Պաշայ կաթմագիկէն և սենի հին դարիթ» (Արցախ: էջ 163. Հմմտ. Լէս, Իմ յիշատակութեան, էջ 408—409):

Եկեղեցւոյ խորանին առջեւն է Պէտրոս արքակեայ տնձին գեղեցմանը և աջակողմեան սխնին վրայ գրուած է՝ «Ղապտա վարդապետ թաթն Հայոց ԽԻԼ (1781) շինեայ զմի քրտպայ և ևս սմա յիշատակ» (Ջալալեան, Հոմեր, Ա., էջ 196. Այիշան, Սխապտեան, էջ 270) 4

Ս. Պէտրոսի շինութեան ստեւն — տեւն—

17 Կը ցուցուի և Պարզմանի մէջ (Հմմտ. տեւ):

դաժնեան համաձայն — աշխատած է նաև որձ արջ մը, որ ստաղկելէն յետոյ հսն ալ թաղուած է: Նման ատնդութիւններ ուրիշ վանքերու համար եւս հիստուած են:

Շիրուիւսի տարին անձանօթ է: Աւետարան մը — գրուած 1490ին կը գրուի՝ «Ի դասն Խաչենու Պապի սուրբ Գէորգ զօրաւորին (Հ. Աճառեան, Յուլ. Հայ. Ձեռ. Նոր-Բայազետի, էջ 22): Վանքը վերականգնած է Բովհաննէս վարդապետը (Արարատ, 1896, էջ 44), իսկ հսն նահատակուած է մահճմետականի մը քրիստոնեայ եղած որդին (Հայ Նոր Վկաներ, էջ 693):

Ս. Գէորգի վանքը թէև շատ կայուն է տիրուցած է, սակայն խեղճ գրութեան մատնուած (Արձագանք, 1886, էջ 578, Արարատ, 1896, էջ 44—45 և Արշարյս Արարատեան, 1863, Թ. 701):

11. ՎԱՂԱԼԱՍԻ ԿՈՄ ՄԱՅՐԱՓԱՎԱՔԻ ԿԱՄ ՏԵՐԱՄՈՐ ՎԱՆՔԸ

Թարթուս գետի աջ ափին հիմնուած է Վաղահատ կամ Վղահատ գիւղի վանքը: Եկեղեցին կոչուած է Մայրաքաղաք կամ Տիրամայր: «Եկեղեցու մեծութիւնից եւ դերեղմանատան ծառայից երևում է որ ժամանակու հոշակասոր վանք եղած է մայրաքաղաք» (Արցախ, էջ 191): Բայցի սյս մեծ եկեղեցիէն, որ տաքանապոյն սրբատաշ քարերով շինուած է, կայ ուրիշ նեղ ու փոքրիկ եկեղեցի մը: Այս երկուքին մ'էջ մտած է զու-

«իթք, որ քանի մը մասի բաժնուած է, մէկ մասը դրապարան է։ Սոյն գաւիթին խորանին ճակատին վրայ արձանադրուած է՝ «Աստուծոյ շնորհին և Կոստանդին (Ա.) կաթողիկոս ամենայն Հայոց միաբանեցոյ եղիսկոսութեան ի ձեռն հոգեւոր որդւոյ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան մեծի Զայտի Դաւիթին և ասաջնորդութեան ասորոյ Տեառն Ներսիսի Այուսեանից կաթողիկոսին և այլ սպասաւորք սուրբ ուխտիս հաստատեցին Գ. պատարապ ի տունի Տեառնին պատաշին, Բ. ինձ, Ա. տէր Մարգարէին, կոտարիչքն օրհնին յԱստուծոյ... ի թմբիս Ողնէ կր»։

Գաւիթին խորանին աջ կողմը կայ՝ «Ողնէ թուականութիւն Հայոց ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորոյ և Զուսան որդի Դատակոյ իննցի պեկեղեցիս...»։

Գաւիթին դրան ճակատին վրայ՝ «ԶԳրիգորէս և Գմոյր և Գամուսին յարաւթս յիշեցէք, թմբ. ԶԺէ»։

Գրադարանի սրտին ատարտը՝ «Յոսոփնորդութեան Գրիգորոյ և Սիմէոն և Եղրարք իմ ևսու շինել զխոնախուցս և կազմել զգրատունս և անգարք ևսուն Բ. պատարապ կոտարիչքն աւրհնին»։

Իսկ խաչարձանի մը վրայ՝ «Յանուս Աստուծոյ և Յոհան գրառէր և վախտանդս կանգնեցաք զխաչս ի տապանի որդւոյ իմոյ Գրիգորի, թիւն Ողնէ կր (Արցախ, 42 192. Զալալեան, Ճամբ., Բ., 231—233)։

Վարդահատի վանքը եպիսկոպոսանիստ
եղած է : Առաջնորդներէն ծանօթ են՝ Գրի-
գոր, Յովհաննէս եւ Ներսէս :

12. ՎԱՃԱՅԻԻ ՎԱՆՔԸ

Վաճաս աւերակ քաղաքին հանդատարա-
նին մէջ կան եկեղեցի մը եւ երկրարեւմտի մա-
տաս մը : Անանց շինուցն է Մամքան թաղու-
շին : Այնպէս կը թուի՝ թէ անանց մաս եղած
բլլայ վաքրիկ վանք մը, վասն զի հոն գրա-
նուած քանի մը կարեւոր տրձանագրու թխն-
ներէն սմանց մէջ կայ «միաբանքս տալին»
(Արցախ, էջ 181—185), որ սակայն եկե-
ղեցւոյ բահնայութխնն ալ կրնայ տկնա-
րել :

13. ՈՆՐԱՅՈՒ ՎԱՆՔԸ

Պարեցիք զիցի մատերը : Աննշան : Իր
քովերը կայ քարակերտով շինուած մատաս
մը, որ Անտաղաս կը կոչուի (Արցախ, էջ 157—
159) :

ՀԱԹԵՐԻՎ ԳԱՆՐԱՆԵՐԸ

Հաթերք կամ Բոստակ (Բոստախան) պատար կը տարածուի Թարթուսի, Եմնաղլի ձախէ, Թարգու աջ տփերուն միջև :

1. ԳԱԿԻ ԿԱՐ ԽՈՒԹԱՅ (ԳՈՒԹԱՅ) ԿԱՐ ԽՈՒԹԱՅ
ԳԱՆՐԸ

Թարթուս պետի ձախ կողմը բլրակներու եւ Լուչին-Ղայկայի մայրապարտաներու մէջ շինուած է Դաղի վանքը եւ Վարելի է տակ ընտկան մի մեծ վտարի մէջ, միանգամայն դարկ հարկոյնից . . . պետից մինչեւ վանտկան շինութիւնները մօտ կէս կիլոմետր է : Վանտկան բայս շէնքերը շրջափակուած են հասարակ պարտաներով, բայց ոչ իրբեւ բերդի պարիսպներ . . . Վանքին կարելի է մտնելու հիսիսի բարձրութիւններից կամ արեւելքի բարձրներից» (Տէր-Մովսէսեան Մեարտալ տրքեպ . . . Հայկական երեք մեծ վանքերի Տարթուսի, Հաղարծնի եւ Դաղի եկեղեցիները եւ վանտկան շինութիւնները, Երսասողմ 1938, էջ 85¹) :

¹ Այս գիրքը սակայ պետի յիշատակուի «Տաշաղ» համառոտութեամբ :

Դադի վանքը գանազան շինութիւններէ
բազկացած է :

Հնազոյն տաճարը կամ Բազիլիկը (Տա-
հազ , էջ 85) կը գտնուի Հիւսիսային դասի-
վայրի խեփախեան վրայ և անոր Հիւ-
սիսային ու արեւելեան պատերն ամբող-
ջապէս արատաքուտ հազի մէջ ծածկուած
են : Շինուած է անտաշ քարերով և կամա-
րածածկ է : Թէև այժմ դժբէլ շունի, սա-
կայն այնպէս կը թափ թէ ժամանակին դժբէ-
լեզ օժտուած և կամ եթէ դժբէլէ դարկ
էր , սակէն պարտոյայի վերնամասով անոր
յաասուրութեան հազ տարած էր : Յետա-
կան երկար ձգած շինութիւնը միջոք սիւ-
ներ շունի և տանիքի կամարներէր յենում
են պատերին միացած երկու կողմից երեքա-
կան կիսատիւների վերայ : Իբրեւ բազիլի-
կային յատակագիծ անի միանաւ կերպա-
րանք , իրենից ներկայացնելով մի երկար
քառանկիւնի յատակագիծ , առանց սր և է
բաժանումի» (անդ , էջ 85) :

«Հիւսիսային պատին մէջ կան չորս , լակ
հարաւայինի մէջ՝ երկու սլանադարաններ ,
«Որոնց օրինակը եկեղեցու մէջ սովորական
չէ և ոչ էլ նպատակը հասկանալի» (Տահազ ,
էջ 85) : Ունի երկու դուռ մին՝ արեւմտեան
պատի մէջ սեղր և մէկալր՝ հարաւային և
արեւմտեան պատերու անկիւնը : Դարձեալ
ունի՝ «սեղանի ապսիս , կողքերին վաքր
խցիկներ» (անդ , էջ 85) :

Ինչպէս ասերակներէն կտրելի է հաւատաւատ հաւատասել՝ այս եկեղեցին հին շինութիւն է եւ սակայ նորոգութիւններ տեսած, սակայն չէ կրցած ասկալ ժամանակի հարստաներուն:

Առաջին եկեղեցւոյն կից է երկրորդ բաղիկին՝ եկեղեցին, որ անկէ տելի նկէ է եկտր: Շինուած է սնտաշ քարերով եւ հրաքաւ-հարաւ ձգում՝ միջնորմով բաժանուած է երկու հաւատարի, արեւմտեան մասը հաւանական է յատկացրած էր ժամատան (տնոյ, էջ 86):

Այս պոյգ եկեղեցիներու շարանակութեանը — արեւելեան տնկինը — կանգնուած է Արար խաթունի եկեղեցի-կաթնաղիկէն: «Ամենահոյակապ եւ պեղեցիկ շինութիւնն է սա, սրբաւորաշ քարերով, ԺԿ. պարս հոյակապն ո՛ր ընդհանրացած սճով կառուցուած: Յտատկապիժը խաշաճեւ պճրկութաւր եկեղեցիներինն է, համարեա հաւատար քառանկինի թեւերով, ներսում չորս տպխաներ, որոնց անկիւններում պոյացած որմերը հոյակապ պճրկի յենարաններն են: Պատերը պոխց ցցուած քներ չունին (Տաւաղ, էջ 86, հմտ. Արար, Հանդ. 1913, ԻԷ., էջ 82):

Ասոյ սեղանին կից, եկեղեցւոյ ներսը, կանաթը փաք սեղան եւ ոյն՝ չորս տնկիւններու ետպարկ սենեակներու կամ խորաններու մէջ: Այս սենեակներու երկրորդ յարկը

կ'առաջնորդեն պատերէն գործը ցցաւած առաքանները, որոնց մէկ մասը առջաւած եւ կ'աւարտուած է:

Եկեղեցին ներսէն աւելան միասեւակ առջաւած քարերով կառուցուած է: Պատերը զարդարուած են նկարներով, որոնցմէ մաս մը եղծուած եւ մաս մըն ալ գեղ մնացած է, ըստ սէ՛ր ըստ ըստին անպարտ:

Այս եկեղեցւոյն եւ երկրորդ ըստ ըստին յենուած է սրահը, որ անի չինոյ հասու սրմնաշար սին, որոնք աղեղնաձեւ միացած՝ իրենց վրայ կը կրեն կամարածած կ'առնիր: Ասիկա՝ չինոյ թեւն ձեւովն աւելցուր՝ Տաթեւի համանման չինոյ թեւն է:

Առանցքէ գրաւ Դադի մանքն անեցած է զանգակատան, ժամատան, քանի մը մասուս, երկու «ստաճար» (ընտկաւայր), զինեւան եւ անշարտ չիւրանոց, զարժատան եւ մասեւանադարան (Տաճար, էջ՝ 89—91. Արդ. Հանդ. 1913, Բ., էջ 75—84. Կար Դար, 1892, Թ. 15):

Այս եկեղեցիներն աւելեքը² միասնապէս չեն շինուած, այլ զարկու ընթացքին եւ իրենց ճարտարապետութեան օրինակներ անեցած կ'երեւան արդէն զայն թիւն անեցող տրիշ շինութիւններ — նաւապ փափախութեամբ:

² Ասիկայ մանքի մէջ կայ հրաշքի իմացար մը, որուն համար Փրանսացի ճարտար մը խոշոր գումար մը կ'առաջարկէ զայն ֆրանսա փախարկելու ցանկութեամբ (Բիւզանդիան, 1901, Թ. 1492):

Դատախ փանքէն զիս անեղծ պահուած է մեղի հասած են քանի մը կարեւոր արձանագրութիւններ, որոնք էթէ ոչ լրիւ, դանկ բաւական ցոյցուն, անոր պատմութիւնը մեղի կը ներկայացնեն:

«Շնորհիւն ամենակալին Աստուծոյ Հօր եւ միածնի Որդոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի եւ պարգեւս քն ամենասուրբ Հոգս (Էս) Ագրախտիւն նուառտ աղախին Քրիստոսի դասար մեծի իշխանաց իշխանին Քրդին եւ ամուսին Վախտանկա թուտարապն աւատն Հաթերքս եւ ամենայն երկրին Սաշենս յուսով մեծս շին(եցի) դասրը կախուցիլի ի տեղսջ հանդստարանի ասն իմս եւ դատկոց իմոց Հոսանա տնդրուն(կին) իմո եւ Գրխարի եւ ի Տէրն կիսարեա փախանեց(սո), զի փան իմ մեղաց սրտածեաց զիս Աստուծո եւ երտրձ ի զլիս իմո գերկուսան պսակն փայլութիւն, զի անդրանիկն իմ Հառան սպանա ի Թուրքաց պատերազմին փան քրիստանեական հաստուցս եւ զկնի երկոց ամսոց եւ կրտտար սրդին իմ Գրխար ի Տէրն կաշեցեալ որարս քնութեան հոստուցանելով վճարեաց ի կենցաղս եւ փոխեցա ի Քրիստոս սուգ անմխիթար . . . իչուստացելո մարս իսրեանց, ոյյ զի ի կենդանութեան յայս ի մաի եւ . . . շինել եկեղեցի յայմ տեղոջ եւ ոչ մամունեցին փան արադահաս լինելո (ի վերայ նոցա մահուն) ինձ աւանդեցին անդարձի կուտարել զփափաղ սրաից նոցա եւ իմս եւ դատերաց հայցեմ, որք երկրպագէք սրտ խորանիս յի-

իւր յապատիս ցրկերաբերական ի սմա: Կապտ-
րեցաւ սուրբ քաւարանս ի թուականս թեանս
Հայոց ՈկԳ (1214) ի փառս Աստուծոյ եւ ի նա-
րսցոս թիւն սուրբ սեխախա եւ սահմանեցաք
ժառանգութիւն եկեղեցւոյս զեւդս եւ ապա-
րակս իսրեանց սահմանաւքն զԱպրահէն, եւ
զԵղնապարածունց եւ զԲճանց եւ զԿանանդու-
սոն, սր ի Վայոսձոր եւ Երկու տուն յԱրփա
եւ Հաստառեցաք կամակցութեամբ Եզրարցս
զուսպ խորանի պատարապ յանուն վերադրե-
լոյս կատարել անխափան սք այսմ վճռի Հաս-
տառնա խափանումն տունէ յիշխանաց կամ
յառաջնորդաց տեղոյս կամ ս սք եւ իցէ խո-
փանեացի լոյս նորա տա Քրիստոս եւ զատու-
սարտեացի յԱստուծոյ» (Տաճաղ, էջ 88. Ար-
ցախ, էջ 204 եւն եւն):

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Ամպաս սրգի
Վախատանկա շինեցի զպատիթս եկեղեցւոյս եւ
Եստ զԵրնաձոր իսր սահմանումն եւ զԿափան
ստափն յեկեղեցիս» (Տաճաղ, էջ 88):

«Էին զօրոս թեամբ եւ Աթանաս օրդի Հա-
սանոյ կանդնեցի զսուրբ Նշանս յիշտառեկ
Հոյս խմո, զսէր Աթանաս յիշտառեկ ի Քրիս-
տոս թիւն ՉԼԵ» (անդ, էջ 89):

«Տէր Գրիգորիս սնուցանապ սուրբ Աթա-
նասի յիշ» (անդ, էջ 89):

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Հասան սրգի
Վախատանկայ, սէր Հաթերքոս եւ Հանդարեւ-
դու, Թաչենարերդու եւ Հաւքապացին կոյի
աւաղութեանս ամս Ե. Հաս սրտերապմա
յապթեցի թշնամեաց իմոց աւչնականու-

թեամբն Աստուծոյ եւ եղեն ինձ Զ. որպիսի
 զրեքդերս եւ զգաւաստս ետու նոցա եւ ես ի
 վանս մօր իմ եղբայր պարսն տէր Գրիգորէս
 եւ եղէ կրօնատոր եւ բերի զխաչքարս ի
 յԱղսւոյ շտա աշխատութեամբ եւ բազում
 հնարիք կանգնեցի սուրբ նշան հոգւոյ իմոյ . .
 ՍԼԱ (1182) թուիս» (Արցախ, էջ 204. Տա-
 հադ, էջ 97) :

«Եւ Մամա թաղուհի տմուսին Հասանոյ
 զուսար Կուրիկոյ թաղաւորին կուցաք աւա-
 ղութեան տմա Լ. (Խ.) եւ եւ ոյր իմ թողեալ
 զհայրենիքս որպիսոյ մերոց եկաք ի վանքս
 մօա տէր Դրիգորիս եւ որպիսի մեր համանուն
 նորին եւ զկեցաք զձեւ միանձանց եւ կանգ-
 նեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ . . .» (Տա-
 հադ, էջ 90. Արցախ, էջ 204) :

«Ազնականս թեամբն Աստուծոյ եւ Մամ-
 քան (Մամա) տմուսին արիականին Հասա-
 նոյ եւ որպիսի մեր Գրիգոր տեարք գորով տե-
 ղոյս հայրենեալ քր եւ մեր պարսնէքն հաս-
 տատեցին ի ԶԺԶ թվին տփաք ի սուրբ ուխտս
 զՄոստուկ, Ջաջուսնայ, զՋուլկանց : Եւ
 Դրիգոր տփի զՋաղսնայ հողերն զմեր բա-
 մին իւր ձորեցոյն որպիսի իմ տէր Սարգիսն
 եւ միտքանք սաշմոնեցին սուրբ Ստեփան-
 նոսի ստունի ծամն, որ լինի իմ մաւրն եւ ու-
 մունոյ իմոյ Ասիին . . . Մոխրաբաքս մեր բա-
 մին եւս տփաք սուրբ ուխտս ԶԿԱ» :

«Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Ազոս որպի
 Սմիր Հասանոյ . . . տմ իշխանէն Պոսաշտ եւ
 մայրն իմ Աճիրնի միտքանեցաք սուրբ ուխ-

տիտ և ստիտք . . . Հոգն է կնաշենադէտի զյ . . . սուրբ կաթիւս զիկէս աէր Աթմանաս . . . սովին ինձ պատարաց դամեն եկեղեցիս թոյ . ԶԻ» :

«Կաման Առատոճոյ ևս Սմարտա իշխան սրգի մեծին Լիպարաւի միարանեցոյ սուրբ տիտիտ Դիպոս վանաց աստճնարդաթնամբ աէր Աթմանաս զկնեղաշանց սյգին և յեղեղիս իմ զնոճ ԶիթաՀանքն և սյյ արդիւնք բոս կարի և զկանանչուս ար ընդ եղնոյն (°) սր Հաստատեցի սմեն խորհաթն անջուս և ևսու ի սուրբ կաթիւս իկէս : Տէր Աթմանաս և սյյ միարանքս սաՀմանեցին մեղ Զատիին յուրաթեան կիրակին սարն դամեն եկեղեցիքս մեղ մամ . . . թաին ԶԺԻ» (Տահադ , էջ 95) :

«Կաման Առատոճոյ ևս Վարդանանց սրգի Սմարտատ ծառայի և սմտսին իմ Կանա տգաթին Դրխատաի միարանեցաք Կասէվանաց և սուտք ի Հոյրենեաց մերոց զՇեչաշարենցն և սյգի մի ի կնպենիկս և մեծսճաթի մատամբ խոշ մի մեծաւ յասով և բնակիչքս աէր Գրիգորիտ և միարանք սաՀմանեցին մեղ Ի . Ժամ դամենայն եկեղեցիքս դատն Յաթանհուն , Անաթին և դատն Վարդանանց Վարդանդա ՍԳ Էր» (Տահադ , էջ 94) , Շահխաթանեան , Սաարադրաթիւն , Ի . , էջ 537 , սր թատկանն է ԱԼԱ :

«Կաման Առատոճոյ ևս Կանցէս և սրգիքս Հասան և Վահրամ թան Կափանաց սովաք ի Կաղէվանս զմեր Հոյրենիքն զկնեղիքս սաՀմանաթն խտաթն» (Ջարալեանց , Ճամբ . , Ի . , էջ 226) :

«Եկրդ սղտ է մահին թխ (զ)ն ԹՃԺԶ էր, և անարժան Սոխա գրեցի»:

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Գրիգոր անաւս չբամանաւ Տեանն Աթմնասի և կամակցաւ թեամբ այլ կորարցաւ զնեցի թմ բնչի ք զԱխտակալն և ևսու յեկեղեցիա և խտանեցաւ ընդ կորայրաթխն սոցա և սաճմանեցին ինձ ի տանի ևրեման սուրբ խաչին զ ար որստարայ»:

«Աստուած սղտրմի ուէր և զիկին Հայոցն»:

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Ստանա ձեանաւ սրմխարանեցաւ սուրբ ախախ ստաճնարդաւ թեամբ ուէր Աթմնասի ևսու զԱրատանց Հոյն, զ ևոյն և այլ արդխնք ի սուրբ կուսեկիկս և սաճմանեցին ինձ Բ. արմամ ի տանի ՍաՀակայ. . . ԶԺ»:

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Սերսր Զրվչակեցի մխարանեցաւ սուրբ խաչի Հայրայքն մի ար սղտարայ սաճմանեցին ի տարին»:

«Աստուած սղտրմի Կիրակոսի սմաւանան, թիվ. ԶԻԴ»:

«Քրիստոս Աստուած սղտրմի Սարկուսայ, սր ևս բնծաւ եկեղեցոյս ուէր Այս և մխարանքս Լուսն Բ. սղտարայ ի տարամ ի տանի սուրբ ԹՀայրոսի. . . »:

«Եւ Մամա զստար Վայտանկաւ տեանն Հաթիւրքայ ևսու զիմ Հայրենի սրչոյսմակ և սղտաք եկեղեցոյս յսկիս և յարծաթիս ի սուրբ կաթեւ զիկիս յաւաճնարդաւ թխն Տեանն Գրիգորիսի և սուրբ կորարքս սաճմանեցին

դասուն սուրբ Բախարաց եւ զկիւ բախէն գամէն
եկեղեցիքս անխափան Ո՛ղ» :

«Ձուստու Վարդնի սրգի Գրիգոր կազմող
սուրբ Նշանիս յիշել տղաշեմ ի Քրիստոս» :

«Նկերպ սուրբ Նշանացս զՊօղոս յիշեցէք» :

« . . . Իմ եղբարքն Կառն ինձ եւ Կա-
մաք տա ի սուրբ Կաթողիկէս ա . շարեցա-
հոգի շինակնարան ա . ջնդաց ա . . . անաղ-
սիտի շարժաս պատուական յառաջնարդա-
թեան ուէր Գրիգորիտի սրգոս Վաստկա եւ
սաքա Կառն ինձ զ . սուր գամէնացն եկեղե-
ցիքս» :

«Առատամ սգսրմի Սարգսի» :

«Անուամբ Առատուց եւ Գրիգոր սրգի
Հասանա , սր մեծ յասով տա ի ի Դադի գե-
րեզմանս զ . սուր շինակ վառն հոգս իմօ յա-
ռաջնարդաթեան Տեառն Գրիգորիտի եւ սաքա
տա ին ինձ գասան սրբոյն Գրիգորի . . . Ո՛հ» :

«Եւ Հասան սրգի Գրիգորի . . . զԿան իւր
սահմանմն» :

«Եւ Աւուդ իշխան սրգի Սմարտոս եւ յա-
մա սին իմ Թաճեքն սառք ի հայրենեաց մե-
րաց ի Դադի վանս զԿամբջատաւ ա . սցկեննի
կազենեկուց ի Նշխարատանն մեծ յասով
Տեառն Գրիգորիտի , մխարանքս Կառ մեղ ր .
ժամ գամէն եկեղեցիքս գասան Տեառնրնդ-
ատաջին ինձ զԱւուդ Հինգչարաթ աւրն Թա-
ճեքին . . . թխն Ո՛ղ» :

«Կամառն Առատուց եւ ուէր Ներսէս
Կաթողիկոս Չարսերկոյ մխարանեաց Դատի
վանայն , մին տղին հիւրատանն , ուէր Գրի-

դորիս և միաբանք սահմանեցին ինձ ի ստանի
Տեառն Բարսեբ Բ. ուր պատարագ . . . ԶԻ՛» :

«Ասնդքսր փաշէս դուստր պարսն Աղ-
բադին Էսաւ կազմել սարք նշաններս» :

«Թ՛Վ. Խ՛Ր՛Ի (1605) Թուրսն Երեք» :

«Էս Յովանէս Երէց Կոստայի իմ հալալ
սրդեամբք միաբանեցաւ սարք սխախ և
սահմանեցին ինձ ի Յայանու թեան Ճրայա-
լուցին տ. պատարագ . . . ԶԻ՛» (1271) :

«Թ՛Վ. Խ՛Զ՛Գ (1221) Էս աէր Գրիգորիս տ-
սաջնարդ սարք սխախ սրդի նահատակին
Վասակայ շինեցի զժամատունս յիշատակ
հարց իմաց, յապս . . . » :

«Այս է հանդիստ Մամքանին տմուսնս
դուսեր Քրդին և Խաբիշահի մար Գրիգորս
սպաշեմ յիշել սր, թ՛Վ. Զ» (1251) :

«Ո՛, Աստուածածին Քրիստոս Աստուած
. . . Էս Մամքան դուստր Քրդին և Խաբիշահի,
ամուսին Հասանայ կանգնեցի զխաշս» :

« . . . Երանեալն և Դադէի և Սուգուի տ-
թասակալն աէր Յահաննէս Էգրայր քաջ զո-
րականին Հասանս սրքայաշնորհ իշխանին
հարն զինսրին Գրիգորս սպաշեմ յիշէք ի
բար, թ՛Վ. ԶՄ՛Դ» (1305) :

«Էս Գրիգորիս սրդի նահատակին Վա-
սակայ տաջնարդ սխախ Դադուի վանայ
կանգնեցի զխաշս Մահանին, բնթեանցք յա-
դս թու յիշեցէք» :

«Թ՛Ի. Ո՛Լ (1181) Էս Սարգիս սրդի Աշո-
տա կանգնեցի զխաշս ի վերկու թիսն հոյս
հանկուսեան իմս . . . » :

«Թ. ՈՒՈ (1182) յիշեցէք. եւ Հասան կանդնեցի զխաչ եղբար իմս Վարձամա յապաւի» :

«Թ. ՈՒԹ (1290) եւ Գրիգորէս սր(ղի) Վախտանյա կանդնեցի զխաչս մար իմս Շուշկանա, սրբ երկրօրայէք յապաւիս յիշ. ք (Տահադ, էջ 84—91, 94—97. Զարայեան, Ճամբ., Բ., էջ 198—205, 220—228. Երզնախ, էջ 203—209. Աղղր. Հանդ., ԻԵ., էջ 80) եւն. Շահխաթմահեան, Սաարադրաւիման, Բ., էջ 350—364. Նսր Գար, 1893, Թ. 17) :

Զանդախտան վրայ, զսր Դօփեանց Վահրամ իշխանին սրղին Սարգիս Լախակապոսը շինած է, կայ հետեւեալ կարեւոր արձանագրութիւնը՝ «Կաման ամենակային Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի սցս մեր զիւր է իշխանական հրամանի : Եւ Տարսանա, Ալյախ, Պոսաչս, Գրիգորս, Հասանս, եւ եղբարքս եւ սրղիքս մեր զսցս Հաստա սիկիլս առաք տէր Առադ Լախակապոսի եւ իւր եղբայր Մանուէլ արեղային, սր մեր հայրենի աթոռն զԴատի վանս, զՍաթիքի վանս, զԲեաամէջն, սր մեր գերեզմանատան է ի մեր արտաւնցն մեզ մնացած, վանս սսցս լաւ միամտութեան համար, զի ի վանորայքս մարդ չկար, սր յատաջն կար եւ չէն սրահէր եւ եկեղեցիքս լաւսս սրէր, յսցս սրաւճատէս երես զրաք եւ զսցս սարս աթոռին ի նսրա տարադրեցաք եւ զերկու իշխանութիւնն էլ չէնց ի նսրա յանձնեցաք, որայէս առաջին մեծ կաթուղիսն մ՛ծ տէր Զաքարիային, տէր

Աթոնաթին եւ ուէր Սարգսին էր տուեալ գ'տա-
տի փանս, զՊաթրի փանս, զՀաղարտա իւր փ-
նակաւն, նոյնպէս եւ այս ուէր Վրթոյսը կա-
թողիկոսն զայս երեք աթոսս Հաստատեալս
փնակաւն եւ շրջաբերակոն իզթիւ» :

«Կաժտան ամենակալին Աստուծոյն Աւլ-
տիս, սրդի սրարն Շանչին, թսան սրարն
Հաստանայ, եւ Վրթոյսը, Հաստան, Պէկիս,
Աթթուն, սրդիք սրարն Վաճարանայ, թս-
տանք սրարն Հաստանայ, եւ Ալտին սրդի
սրարն Տարտանին, թսան սրարն Ալտու-
լին, եւ Շանչանչէս սրդի Հաստանայ թսան սր-
արն Շանչին, մեք շարս կարարք տուաք մեր
փանսը իցս զԱրաճէն, զՊաթ, զՊաթենակա
իւր շարս սաճմանովն, ի Չափարին Հան-
տէն Չափանանց սպարակ տեղովն, Բանչի
տղրիւրովն, Թաղանանց զեաովն Պէկարտա-
րակ, սր մեր սրադերն տուեալ են, զԱթա-
նանց, զՄաթառեպն, Ջաջտանց, Չալլի-
կանց, զՅրանտան, զՇիւմանանց, զՎրթոյսը-
թաւս, գ'տաթի փանս իւր քալակերտովն,
զՀերանանց, զՀակոսակարեղովն, Նաթի
տղրիւրովն, Բերդաքարովն, Կատարչաու-
ղովն, Աղնովն, Պաթենակայ մեծ տղին, Աթ-
նանաժովն, Մաթիկանց, Էղնարտանց, տուաք
Աւայ Էպիսկոպոսին, սր մեր ճաճաւսը էր,
բանի սր իւր ոչաքն է փարէ, տառանդոյն
տանս եւ տայ փանքին անսրտաճաւ : Այս Էղեւ
մեր տիտա տառջի Աստուծոյ եւ սուրբ Վատի
տառքիցս . . . » (Արցախ Էջ 203) :

Յետաջ բերումը արձանացրաւ իմիսնեքէն

շատ պայծառ կը տեսնուի, որ Գառի վանքը
 Լեւոնի իշխաններու եւ իշխանուհիներու
 սակագծադարձութիւնն է եւ անոնց հոգածու-
 թեան աստիճանը: Այս՝ անոնց ձեռնարկըս-
 թեամբը հիմնուած, պահպանուած եւ նորո-
 ղուած: Անոնց աստատաձեւնութեամբը պի-
 տեւի եւ ուրիշ կալուածներով հարստացած:
 Անոնք իրենց կենդանութեան տակն զոյն
 պատում են իրենց սցեկութեամբն ու ներ-
 կայութեամբ: Մինչեւ անգամ Հասան եւ իր
 կուսակիցը Մամու աշխարհէ կը հրաժարին եւ
 անոր մէջ կ'անցնեն պայլ իրենց սովորէն
 հանդարտ սրերը — հաւանաբար իրենց հա-
 մար շինուած յատուկ կայարանի մէջ (Տա-
 հապ, էջ 90) ³:

(Գառի վանքի մանրամասն նկարագրու-
 թիւնը եւ արձանագրութիւնները տեսնել՝
 Տահապ, էջ 83—106 եւ Ազգը, Հոնդ, 1913,
 ԻԷ, էջ 80—81):

Նկատել տեսնալով Գառի վանքի դիրքը
 եւ անոր եկեղեցիներէն սմանց հնութիւնն ու
 սփռ՝ կարելի է ըսել՝ թէ հին արդէն կանխու
 համանուն վանք մը կար եւ սուր Խաչէնի իշ-
 խաններու հաճութեամբն ու աստատաձեւնու-
 թեամբը նոր եկեղեցի մը շինուեցաւ եւ ուրիշ
 շէնքեր կառուցուեցան: Արդպէսով վանքը իր
 խորհրդանշան արժէքն ստացաւ: Համակարծիք ենք
 Մաղխարստի թէ Արցաւ խաթունը — վանքի

³ Չորիք՝ մեծած Շէն թուին՝ «սղբեաց եւ գոստ-
 լեյրադիր ուխտ սրբութեանն, որ կուէր Գառի վանք»
 (Հայագրատու, Բ., էջ 345):

մեծ բարեբախն — անոր եկեղեցւոյն շինութեան ստեղծ իրեն խորհրդակցան անեցած ըլլայ Բաֆհաննէս եպիսկոպոսը, որ Հաղարատի տաճարդն էր: Նաեւ կրնայ ըլլալ որ անոր տաճարկազմը կամ ի յարդանա Հաղարատի Ս. Նշանին՝ Սրբոյ խաթուհն իր նորակերտ «Գաղի վանքի կաթնաղիէին սուրբ խաչ կամ սուրբ Նշան անուն սուրբ» է (Տաճար, էջ 88):

Ձեռնարկու է աստատձեռն եղած էն Սրբոյ խաթան⁴, Հասան, Մամա, Գրիգոր, Սմբատ և արիշները (Սրբախ, էջ 207) և անոնց վստահութիւնը փայլած ու լուսաւորածունէս լի նանեցած էն Գաղի տաճարդները, մանաւանդ Սեփանաս, Սարգիս, Գրիգորիս⁵ և Գրիգոր⁶:

Անանք սիրեցին այդ վանքը, անոր սպասարին իրենց ուժերը և շատերը բախան անեցան անոր կամարներուն տակ հանդէլու:

Գաղի վանքը եպիսկոպոսանիստ էր և պամբանարանը վախճանեկան ցեղին (Սրբախ, էջ 205—206):

Այն վանքի մասին սրբուն շատ էն քարի վրայ եղած յիշատակութիւնները, այնքան կարծես ստեղծ էն լիցի վրայ եղած սեղեկութիւնները: Պետքստ բարեւանակարի նկատմամբ, որ ժէ. պարուն Գաղի տաճարդ

⁴ Կիր. Գանձակեցին անոր մասին կը գրէ՝ «Եւ ոչ միայն այս եկեղեցւոյն տարա ծածկոյթ այլ եւ այլոց... և Գաղի վանիցն» (Պատմ., էջ 11):

⁵ Գրիգորիս կը ջանայ Դաւիթ Մուրեցուցիչի խափութիւնը բռնադ (անդ, էջ 184):

⁶ Գրիգոր Մեծին պաշտպան շինութիւններ և նորոգութիւններ կ'ընէ (Սրբախ, էջ 206):

եղած է կան ժամի մը յիշատակարարութիւններ
(Հմմտ. Արարտա, 1888, էջ 184—185. Արի-
շան, Սիսական, էջ 35 [37], Հ. Ն. Ակինեան,
Հասար. Յիշատ. Հ. Պատմութեան, 1681):
Յատուջ բերենք հետեւեալ յիշատակարար.
«Արդ ի ժամանակի յարմ զնկարդ զկենսա-
րարս սուրբ Աւետարանո, էին կաթողիկոսը
ի տանն Արամնից երջանկաւորսն հայրապետը
գաւթ Երեմիայն եւ գաւթ Արմէանն, զսուրբ տ-
խուսցն Պանձտարոց եւ զմերումն նահանգի
տառնարդութեան զ'Բագի վանից եւ զՊագի
վանից ուրհի եւ զամենայի բարանապետին
գաւթ Պետրոսն եւ գաւթ Յոհաննէս, գաւթ
Բարսեղն եւ գաւթ Գրիգորն եւ գաւթ Աթա-
նասն եւ գաւթ Դադարն եւ գաւթ Ստեփան-
նոսն . . . Գրեցաւ (ստեփանոս) ԽճԽԳ (1694)
թուին Հունիսն ժիժ. յամսեան ի ժամանակի
յարմ նորոգէաք զսուրբ տխոս Աստու. . .»
(Լարցեանց, Յուց. հուց. Ձեռ. Վասպ., էջ
1098—1000⁷):

⁷ 1411ին . . յեղբակոյսսսսթեան նահանգիս սուրբ
տխոսցն Աղղէի (Դագի վանից) աւթ Զաքարիայի՝
Մարի Գեառմէջ վանքի մէջ ճաշոց մը կը զբաւի (նո-
տարք, էջ 33—40): 1684ին Մարի մէջ բնդ հոգանեալ
Դագիի Ս. Աստուրցն . . Վաստաւիս Բարսեղիք մը
կը զրէ, իսկ Բարսեղ յոհաննային (նոյն տարւոյն մէջ)
Պետրոս վարդապետը ժողովածու մը նորոգել կու տայ
«ի սուրբ եւ ի զերանշուի Դագիի վանս» (Աղղր.
Հանդ., ժիժ., էջ 168): Հասկնալու է Արամի Ս.
Թմաղէի վանքը: — 1626ին Վարդան յոհաննան կու գայ
«ի սուրբ յախոս Դաւաթիւանոց» (Թմաթեան, Յուց. հուց.
Ձեռ. Դաւեան վ. ի, Բ., էջ 32) եւ 1652ին կը յիշուի
Ստեփանոս արքեպիսկոպոս, սը է՝ «սպասաւոր եւ
մրտնան հովիւ ի սուրբ Դաւաթիւանիցն եւ Մարդապո-
նեան սուրբ Նշանին» (Ակինեան, Հասար. Յիշատ.
1626):

Քիսուքի նիւթ եղող այս վանքը կոչուած է Ս. Թադէոսի վանք՝ յանուն Ս. Թադէոս Առաքեալին: Անուանուած է ստորաբար Դադի վանք տնոր Դադ աշակերտին անունով: Յարջարհուած է Գոթայ կամ Խօթայ (Խոստ) վանք, զի Խօթ կամ Գօթ գիւղի վանքն է (Ալիշան, Արշարայտ Քրիստանէս թեան ի Հայս, էջ 23. Հայտարարում, Ա., էջ 93. Արցախ, էջ 203. Ազոսանից Պատմութիւն, Ա., էջ 56 եւ 193. Արարատ, 1896, էջ 42 եւ Նոր Դար, 1893, Թ. 17, սր կ'ըսուի՝ «սա շինուած է Խօթայի խառնովի քեօքով. եւ հետեւորար կոչուած Խօթայի կամ Խօթայի վանք»)⁸:

«Խօթավանքը սլաք բարբառին ամայի է, ինչպէս Չալեքայ վանքը... եւ ծառայում է տապալներին կացարան»:

«Բայց ամէլի արձանագրութիւններէջ չառերը կատարուուել, անհետ կորել են, բայց գարձեալ սյնքան են մնացածները, որ որոշ չափով նպաստում են վանքի մասցած պատմութիւնը վերականգնելու: Դոքա արատգրուած եւ տպագրուած են Սարգիս եւր. Ջոս-

⁸ «Արցախի Հաթերք գաւառի Թաթթու գետի ուջ կողմը կղանդի Խաթա վանքը: Այս վանքի սկզբնական շինութեան թիւականը հայանի չէ, համախ նորայգի եւ վերաշինվել է, սրով կորել են արձանագրութեանները եթե կողին: Առաջին անգամ արձանագրութեան երկուսմ է 12րդ դարուն: Այսպէս հաջորդարար հետագային կարելի է այս վանքում գտնել նորայգի յան կամ վերաշինութեան արձանագրութեաններ» (Թորամանեան Թ., Նիւթեր հայկ. ճարտարապետութեան պատմութեան, Երեւան 1948, էջ 131):

լաւեանի եւ Մակար եւր. Բարխուդարեանի ձեռքով, թերի եւ սխալ...» (Աղղը. Հանդ. 1913, էջ 84):

«Էջմիածնի վանքը պատկերազմից աստիճանէր Ղարաբաղում իր խոշորագոյն կալուածք Խոթովանք կամ Չարեքդարվանք անունով, որի տարածութիւնն էր 46.000 գեւորատին» (Տոհայ, էջ 83): «Ամբողջ կալուածքն կոչւում էր Խոթովանք կամ Չարեքդարվանք» (անդ, էջ 84):

2. ԽՈԹՎԱՆՔԻՆ ԵՒ ՉԱՐԵՔԴԱՐՎԱՆՔԻՆ

3. ՉԱՐԵՔԴԱՐՎԱՆՔԻՆ ԿԵՐԷ ՄԵԱՀԱՆԻՍ ԱՍՏՈՒԱՆԱՆԻՔԻ ՉԱՆՔԸ

Դադի վանքէն բաւական հետա, Թարթասի ձորափին, բլրակի մը վրայ: «Բաղկացած է չորս մասուսնէրից, միմիանց կոչւած... հասարակ շէնքեր եւ շինարարական ասանձին հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում» (Տոհայ, էջ 98 եւ Արարատ, 1896, էջ 42): Չարեքդարի⁹ եկեղեցւոյ մուտքին կանոնաւած խաչին վրայ դրսւած է «... էր թիին եւ Սեւադա... իմ Շահանդուխտ կանանց... խաչն ի տապանի Գրիգորա իշ... նո

⁹ Կոչւում է նաեւ Խոթայ վանք, սակայն ըսկ ասոր մերձ բլրաւուն պատճառով (Արձագանք, 1886, էջ 577): — Ղարաբաղի մէջ Էջմիածնի պատկան ընդարձակ կալուածք (46.000 գեւորային) իր մէջը եւ չորսը պանուած վանքերու անուններովր սակայ անունուած է եւ շիրմոթեան ասիթ ասում: — Հմմտ. անոր մասին տես Բաքի, Խոթայի մէջի բոթիւնները, Վրեհնա 1906, էջ 237—238:

սրդայն հօտար եւ յաղթսց իշխ... սր բաղում
քաջութեամբ եւ հար գտա... եւ շխուզին վանց
զխտ անրեր... սամէր եւ մեծ պատերազմ որ
անկ... ՌՀԿ (?) տաճիկ եւ տնոյ նաւ...»:
Սնսր գրուի պատին վրայ կայ՝ «Կամաւն Աս-
տուծոյ այս գիր է նորագինխտ սր ազի
զփաթխանանց ի կողմապան իմ հոյսոյ, ս-
տաջնորդ սուրբ ախտիս Յոհաննէս եւ իյ միա-
բանքս ազին ինձ Բ. աւր ժամ սուրբ Սարգսի,
տ. ինձ աւաւ, աւրն Սորիշաւի. ՅԺԸ հայրա-
պետաց նպոված որ զհոգն իւրէ կամ հակառակ
Աստուածով: Եւ Արարիախտն միարանեցտ
սուրբ ախտիս աստաջնորդ Յոհաննէս եւ Լզ-
րարքս ազին ինձ Բ. ժամ Հոսմովեւ աստ-
նին»:

«Եւ Մամա խաթուն միարանեցոյ սուրբ
ախտիս աստաջնորդ Յովհաննէս եւ Լզրարքս
ատին Բ. ժամ»:

«Եւ աէր Յովանէս եւ այլ Լզրարքս զե-
կեղեցիքս սրբաթ ուր հասարակաց հաստա-
տեցար ՅԺԸից նպոված ով խաթանէ»:

«Կամաւն Աստուծոյ եւ իորիշաւ ամու-
սին Չաքարո տուի զիմ աւետարան Աստուա-
ծածինս տր եւ այլ միարանքս Բ. աւր պատա-
րսոյ աստին ինձ Աւետե(սոյ)ց Աստուածածնի»:

«Աստուծով եւ Միշ տուի զիմ գնած
հոգն եւ մի Չախարին ի սուրբ ախտս, միա-
բանքն տուին սուրբ Յակովբի Լեկու ժամն,
մէկն ինձ, մէկ փռեփին, ով խաթանէ կամ
զհոյ իւրէ, նպոված է յԱստուծոյ»:

Թ. ՄԱ. Եւ ճորճ կանգնեցի պառչս կարար իմ Չարբաղացի բարեխառն» (Ջալալեան, Ճան., Բ., էջ 228—229. Արցախ, էջ 211. Աղղը. Հանդ., 1913, ԻԵ., էջ 76—78. Տաճաղ, էջ 98) :

Տէր Աստուծան կը հարցնէ թէ ուսկն՞ Ջալալեան և Բարեխաղարեան Չարեքարի անունը Մշահանայ վանք կնքած են (Տաճաղ, էջ 98) : Արձանադրութիւնները պարպակէս Ս. Ասատուծածնի վանք կը կոչեն :

Չարեքարի վանքը ԺԲ.—ԺԳ. դարու հաստատութիւն մը կը թուի ըլլալ : Վանահայր տաջնարդներէն արձանադրութիւնները կը յիշեն աէր Յովհաննէս :

Անեկցած է տառահայ (Արարտա, 1896, էջ 42—43. Հմմտ. և Աղղը. Հանդ., ԻԵ., էջ 759) :

4. ԵՍԵՔԻԸ ՎԵՆՔԸ

Աստղարբարի և Թարթմա գետի մասերն է այս վանքը, որ թանձր անտառի մը մէջ չինուած է և արդէն աւերակի վերածուած (Արցախ, էջ 201) :

ՁԻՄԵԼԵԼՄԻԵ ԵՒ ԿԵՒԵԼԻՄՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ջրաբերդի դաւառը — ժխտած՝ կուշտած և Դիւ լիստան (Կիւ լիստան) Բեծ-կոզմանք, Բեծ կուտանք, Չարաբերդ, Թալի: ու տրդ՝ Ջուանչիք — կ'իյնայ Բաւա բարձր լեռնաշղթայի, Դաշտաբերանի, Թրդի և Թարթուս գետերու ձախ և Կուրակ գետակի ուջ տփերուն մէջ:

1. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԱՆԱՊԱՏԸ

Կիւ լիստանի վանքն է այս: Աննոսրոյ վատակի ձախ տփին մօտ: Կառուցուած՝ տնտաշ քարով: Ունի մէկ մեծ և երկու փոքր խորան, երկու խորհրդարան, երկու յուսամաս և դուռ մը: Երկուր է 23.50 մետր և լայն՝ 10 մետր: Ունեցած է մխրաններու ցատակ սենեակներ, սրահ տրդէն պրեթէ սուրակ ևն: Թողակապ սենեակի մը մուտքին սեմին վրայ դրուած է՝ «Թիւ ՌՃԿԴ յիշատակ է այս օթապս եղիա վարդապետին»: Մնասպատին պատիւին մէջ թաղուած է նաեւ Պետրոս Բեծին ներկայացած Պետրոս Իսղրուին» (Արցախ, էջ 242. Աղղր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 348. Լուսնայ, 1896, էջ 203.

նոր Գար, է. տարի, Թ. 132. Հ. էփրիկեան
Բնաշխ. Բառարան, Լ., էջ 137) :

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մանօթ հետեւեալ յիշատակագրութենէն՝
«(Աւետարան գրեալ ի թղ. ՌՃԼԱ) ի հայրա-
պետութեան Ադուանից Տէառն Սիմէօնի եւ
Երեմիայ կաթողիկոսաց, ի թագաւորութեան
Կարմրադղիսաց Շահ Սուլէյմանին, ի դատա-
ւարութեան քաղաքիս Գանջու Աղազդուլայ եւ
յարքեպիսկոպոսութեան սրբոյ աթոռոյն Էդի-
շէի առաքելոյն Յովհաննու Մեծիգեղոյ եւ
յոնապատիս, որ եմք Ս. Աստուածածնի,
որ է մերձ սրբոց Երից Մանկանց եւ յերկիրս
Չալսարեկայ : Գրիչ՝ Յովսէփ քահանայ :
Սաացսդ Մարիամ կին Սարգսի, որ նախկ
ի սուրբ անապատն Աստուածածնի, որ մերձ
սրբոց Երից Մանկանց» (Ակինեան, Հասոք.
Յիշատ. Հ. Պատարեանէն) :

3. ԴԱՏԻ-ԲԵԿԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Կիսաւեր վանք մը Ինջու գետի աջ ափին
եւ Կիւլոսան գիւղի ներքեւ : Եղած է դամ-
բանարան (Արցախ, էջ 243 եւ Ազգր. Հանդ.
1899, Ե., էջ 348) :

4. ԵՂԻՇԷ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ԿԱՄ ՋՐՎՇՏԻԿԻ ԿԱՄ ՄԻՀՐ-ՆԵՐՍԷՀԵԱՅ ՎԱՆՔԸ

«Մասն սարի քղանցքներից մի լեռնա-
րադուկ յանկարծ խոնարհուած է բարձրից
երկու ձորի մէջ, ուր եւ կազմած է խրժոյ-

բից մի բլրակ, որի վերայ հիմնարկուած է
 փանքս։ Արբափայրս շրջապատուած է աղ-
 խաղխեալ եւ բարձրադոյն բռնեքով եւ
 անդնդախոր ձորերով եւ սոսկայի կիրճերով,
 փան որոյ նեղ է եւ սեղմուած է խր հորի-
 ցանն» (Արցախ, էջ 234)։

Անսաշ քարերով շինուած փանք է եւ
 անի հասարակ ճարտարապետութիւն, չա-
 փապանց բարձրութիւն եւ անճաշակ սփռում։ Ունի
 երկու դուռ, 10 մ. երկարութիւն, 5.80 մ.
 լայնութիւն, «ուրի հաս փոքրիկ մասաւս-
 ներ... մի շարքում, միմեանց շատ մօտիկ,
 ամէնքն ալ հասարակ աղքատ շինութիւններ
 են» (ԱԼԾ, Իմ յիշատակարանը, էջ 296. Ար-
 ցախ, էջ 234. հմմտ. Հ. Ս. Կփրիկեան,
 Բնաշխ. Բնապրան, Ա., էջ 677)։

Վանքին ձեւանն եւ խորանին արեւ-
 լեան սրտը խանարհած են։ Աննախանձէյի
 վիճակի մէջ են նմանապէս պարկեր ու պամ-
 բանաբանը։

Եղիշէի վանքին մէջ կան հետեւեալ ար-
 ձանադրութիւնները՝

«Թւ. ՉԺԳ. Կամաւն Աստուծոյ եւ Սաշա-
 տար շինեցի Ժամատունս յառաջնորդա-
 թեան տէր Սիմէօնի, ապաշէմ զձեզ յիշեցէք
 ի Քրիստոս»։

«Այս է հանդիսաւ տէր Սիմէօնի ՉԽէ»։

«Այս է հանդիսաւ տէր Ուփանէսի ի թոյ.
 ԴԶ»։

«Այս է հանդիսաւ տէր Վարդանի Շ. Քս.
 ԶԽ»։

«Այս է հանդիսա Մատէոս եպիսկոպոսին, որ է առաջնորդ աւերր ոխախո, որ անմեղ սպանեցին Պամանցիք, ՌՃ :

«Այս ի հանդիսա Վաչական թագաւորին, Աստուած ողորմի հայրապետաց եւ այր ծնողացն, որ չինեց զեկեղեցիս առաջնորդութիւն ուէր Սիմէոնի, թժ. Ձկն էր» :

«Այս է հանդիսա ուէր Մեսրոպին որդի որ է առաջ եղբայր Մելքիսեթ եպիսկոպոսին թժ. ՌՃԿԲ» :

«Յանտն Աստուծոյ եւ Աստգել վարդապետ, ուէր Մատթէոս չինեցինք զեկեղեցիս հաճ բերինք» :

«Յիշատակ է զանդակս Ղազարին, որ է որդի Նիքիտորին, է իստն Լուսին, Յոսեփի որդի Պատէն, որ է Պոպոս Թարգէր, եւ Շահնու կարմրեցի. զինն է Դ. Թաման» :

«ՐՇՅԾ եւ Տոմապո բեկեցի. թժ. ՌՃՀԷ» :

«Կաման Աստուծոյ եւ Գրիգոր չինեցի Ջատապատայ եկեղեցին, զնեցի զաւտարան, Վերթ հոյն բնծայեցի. աւերր ոխախո առաջնորդ ուէր Սիմէոն եւ միաբանքս երկու ժամ տսին Համբարձման» :

«Աստուծով եւ Սերափք քահանայ երեք զիրք Լաու, սուրբ ոխախո առաջնորդ ուէր Սիմէոն եւ միաբանք բ. պատարապ Լաու ի աւանի Բարսղի» :

«Ըս Դաւիթ եւ ամուսինն իմ միաբանեցաք աւերր ոխախո եւ սուտք զխաչն. երեք

պատարայ տանէն մեզ ի տօնի տառքելոց» :
«Հաւան, Սմբատ, Վահրամ» :

«Աստուած սղորմի հայրապետաց և այլ ծնողաց, որ շինեաց զեկեղեցիս աստջնորդութեամբ սէր Սիմէոնին» :

«Եւ Սերսրս տարկատայ ի սուրբ ուխտիս շինեցի զսուրբ տառքեալ ի վերայ հիման տառջնոց, յայտ թա ձեր յիշեցէք» :

«Աստուծով ևս Աստրեայ վարդապետ և թէպարտս իշխանի որդի Ջահան շինեցաք զեկեղեցիս և զժամատունս յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց» (Հմմտ. վերք, Արցախ, էջ 235—237. Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 176—177. Շահխաթեան, Ասորայրութիւն, Բ., էջ 379) :

Եղիշէի վանքը Աղսանքի հին վանքերէն է : «Աւանդութեամբ ուսում ևն սր վանքս հիմնադրուած է նոյն բարեպաշտ Վաչական Գլխապետից» (Արցախ, էջ 428) : Հոս կ'ամփոփուին Եղիշէ տառքեայի մատունքները, սրանք կանխառ Ռոսկան կամ Հիւրիկոյ գրուած էին (Տաշեան Հ. Յ., Մայր Եւր., էջ 29. 60. Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղսանք, էջ 19. Հ. Դ. Ենճիճեան, Ասորայրութիւն, էջ 535—536) : Այդ ժամանակէն մեծաւանքը կը կոչուի Եղիշէ Աստրեայի վանք, մինչ յառաջագոյն կ'անուանուէր Միհր Ներսէսեայ վանք (Օրբէլեան, Պատմ., էջ 159) կամ Ներսէսեայ վանք (Կաղանկատուացի, անդ, էջ 19) և ասորա Զրվարիկ (անդ, էջ 19) :

դոր Ջալալեան կը ստուգարանէ՝ «Ջուր միշտ
էկ» (Ջամբ., Ա., էջ 175) :

Եղիշէ Առաքեալի վանքը սիրով կ'ընդունի
Մաքենացաց ուխտի միաբաններէն մաս մը,
որ թշնամիին ասոյատաւորութենէն տոտաւորած՝
հոն կու գոյ ապաստանելու (Օրբէյեան, անդ,
էջ 119) : Մամուռակ մը կ'ըրբայ Ադուանէկու
կաթողիկոսներու բնակավայրն ու պահը :

Անոր առաջնորդներէն էն¹

Սիմէոն, որ շինարարութեամբ կը զբաղի
և Ջիշէ թուականին կը մեռնի² :

Յովհաննէս, որ ՊՁ թուականին կը մա-
հանայ :

Վարդան, որ ՋԽ թուականին կը վախ-
ճանի :

Մաաթէսս, որ մատուց մը կը կոնդնէ
ու ՋԶ թուին կը մեռնի :

Կարապետ և Դուրիթ Լոյիսկոպոսները,
որոնց օրով Աւետարան մը կը զբաղի³ :

Մեղքիակց, որ ՌՃ թուականին Թրքերէն
կը սպաննուի : անոր Մեորոս Լոյրայրն ու
Եղիշէի վանքի մէջ թաղուած է :

Կիրակոս, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսէն
կոնդակով մը առաջնորդ կը նշանակուի և կը

¹ Հմմտ. ուրիշ առաջնորդներ՝ զերբ և վարբ :

² Անոր օրով Խաչատուր կը շինէ ժամատունը
(Հմմտ. զերբ) :

³ Հմմտ. ՍՏրտական երնջակ, էջ 146. Հմմտ. և
ստու էջ 122 :

դնահատուի: Սոյն կոնդակին մէջ վանքին պատկանած հողերը կը յիշուին⁴:

Կարսպետ որ (հաւանականօրէն 1644ին գրուած) Քարսպքթի մը մէջ կը յիշուի (Conybeare, Cath. Brit. mss. էջ 193):

Եւ Յովհաննէս, 1882ին (հմմտ. տոս էջ 123):

Այս շրջանէն առաջնորդներու համար հետեւեալ կարեւոր յիշատակութիւնն տնինք՝ «Արդ յիշեցէք զնարողոյ ստոր Սեւաբանիս զհովհաննէս Լախակոպտան, որ Լու զոս նորսդել յիշատակ խրն Էւ հարեղարցն եւ տմեհոյն արեան մերձաւորացն Մանուկ Լախակոպտին, տէր Ալէքսանտ Լախակոպտին, տէր Մարտիրոս Լախակոպտին, տէր Յովհաննէս արեղին, տէր Մարտիրոս արեղին, տէր Սար-

⁴ «Հասցէ զիր արհնութեան Էւ նամակ արհնութեան... ի վերայ սուրբ Եղիշէի առաքելոյ վանից», Էւ վիճակի սեպհական ժողովրդեան իւրաքանչիւր զեղջ Հաթերքու, Ականու, Ջանկաթալու, Կուլաթալայ, Մախրաթալու, Կիտապատու, Մեծչինու, Մահմու, Մախապանու, Ջարգախին, Վերին Շնաթաղաւ, Արիաուլա, Սահապատայ, Թրքիստին, Ուղտակալայ, Կոկթախին, Եղակերու, Մակառոչինու վանքին, Գեառչինու, Սլուքեցու, Բաղչինու, Մրցնու, Հաճիչինու, Քաչկոյ, Հատեսու, Էրբուղայ, Մերգիկալայ, Ոսկանապատի, ... Յնժաշալայ, Գետաժիջու, Համաքապակայ Էկեղեցեաց քահանայից. ծաներուք վերոյդրեալ սուրբ Եղիշէի առաքելոյ վանից աշտատակ սեպհական քահանայք եւ ժողովուրդք, զի մեր ճշմարտապէս յաւեալ եւ ականատես իսկ եղեալ վանից ձերոյ խաւար եւ աւեր մնալոյն Էւ մահաւանդ թէ զձեզ եւս տեսեալ այդպէս առանց հովուի եւ առաջնորդի... այսօր սա ձեզ խոտաջաք տալ ձեզ հովիւ Էւ առաջնորդ զհոգեւոր բազուկ իմ Էւ նեցուկ սրտիս զտէր Կիրակոս վարդապետն, հաւանութեամբ ձերով եւ խնդրումսովք...» (Արցախ, էջ 48—49):

զիս երէջինն եւ տէր Թարսսինն եւ պապն իմ
Յոհաննինն եւ հայրն իմ Մարտիրոսինն, մօրն իմ
Մարգարիտինն եւ եղբօրն իմ Յահաննինն, սյլ
կրկին յիշեցէ՛ք զիս զՅոսիանէս եպիսկոպոսս
եւ զվերայ զբեաւրս ի սմա, որ են սպարաւոր
իմ ստացայ սուրբ Աւետարանիս եւ զբոյ սո-
րա Մանսէլ արքեպիսկոպոս: Եւ զբեաւրն ի
հետ սորա յառաջնորդ սուրբ աթախ Էդիշա
սուրբ Առաքեալիս:

... Կարսեցոս ձեռամբ՝ Կիրակոս մեղա-
ւորի ի պատաս Դիպակ, ի զիպս Թիպատիս
րնդ հովանեաւ սուրբ Սարգիս եկեղեցո թմ.
ՌԶԳ. (1634) ի վայելումն Յոսիանէս եպիս-
կոպոսին. ամէն» (Աղինեան, Հատք. Յի-
շատ, Երեսան, 958):

Անկէ յառաջ՝

1554ին «... Յառաջնորդաբեան սուրբ
Աթասյն Էդիշէ Առաքելոյն Կարապետ եւ Դա-
ւիթ եպիսկոպոսաց եւ սյլ միարանաց» կր
զբախ աւետարան մը (Մժրատեան, Երնջակ,
էջ 146):

«Դատք... Երգ զբեցոս սուրբ զիրքս...
ի ինտականիս Հոյսք ՌՃ եւ Է ամին (1681)
ամին: Եւ զբեցոս սա (Մաշթոցս) ի յերկիրս
Չարարերդ րնդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյս
Էդիշէի եւ սյլ որրոթեանցս որ աստ կան
հաւաքեալ եւ եկեղեցիք յանուն նոցա շինեալ:
Չսուրբ Աստուածածինն որ է աւագ եկեղե-
ցին: Չսուրբ Կարապետն: Չսուրբ Սարգիսն:
Չսապ սուրբ Նշանն: Եւ զիշ արեան Չա-
քարեայի: Ի հայրապետութեան Տեառն Էրե-

միայն սրբապան կաթնադիկասի և մերայ առաջնորդի սուրբ աթաբա կղիչէի ստաքերոյս Ջրովբշակոյ Բաճան ևսկականոսի Բեճշինեցոյ . . .» (Ակինեան, Հատք. Յիշատ. Զեռ. Երևան թ. 476) :

1682ին «յարքեպիսկոպոսոս թեան սրբայ աթևայն կղիչէի ստաքերոյն՝ Բաճաննու Բեճիգեոյ» Բաթնի քաճանան Աւետարան մը կը գրէ (Հ. Ն. Ակինեան, Հատք. Բիշատ. Հ. Պատարեանէ թ. 1580—1658) :

Ասանցմէ առաջ կը յիշուի «Կոստանդ մահպատի քատարար կղիչէի սուրբ Ատաքերոյն (Նմմա. սոս կերից Բանկանց վանքը), իսկ «ի գոս սուն կղիչէ Ատաքերոյն Ջրովբշակոյ» էր Խաչատուր վարդապետը (Արցախ, էջ 268—269) :

Ինչպէս արձանագրութիւնները կը հաստատեն կղիչէ ստաքեայի վանքը շատ սիրտած էր և շատերը կ'աժանդակեն անոր մատասնեքու շինութեան և նորոգութեան : Քանի մը ձեռնադիր 1607ին «Ս. կղիչիոյ» վանքին կը տրուին (անդ, էջ 268) և Աւետարան մըն ալ «ձեռնամբ գերիմատա և յոյնահանճար և մեծի Ասոյ քաջաջան վարդապետին» (անդ, էջ 261 և Արձագանք, 1886, էջ 280) : Ասոյ վարդապետը, կոչումը Դալի-Բահրասոյ, կղիչէ վանքի քաջարի միտրանն է (Լուսմոյ, 1896, էջ 216. Բաթնի, Խաժասոյի մեկիքութիւնները, էջ 65 և ն) :

Այցեկրում աթաբայը էր. չէ՞ որ հան էին Ագուանքի ստաքեային մատանքները,

չառ մը կաթսիկոսներու աճիւնները. հոն ինչպէս աճ էին Վաչագան, մեղիք Աղամ և ուրիշ քաջեր և հոն գործած էր Առաջ փար-
գապետը (Նոր Դար, 1893, թ. 118, 1897,
թ. 203. Գործք, 1882, էջ 82. Բաժնի, Խամ-
սայի մեղիքութիւններ, էջ 288. Էջօ, Իմ յի-
շատակարանը, էջ 298. Մասիս, 1889,
թ. 3931, էջ 129—135. Մայիկէան, Արարատ-
կովկաս, Բ., Փարիս, էջ 286 ևն ևն) :

Ունեցած է շատ հոգ և ինչք (Արձա-
գանք, 1886, էջ 578. Էմմայ, 1896, էջ 220) ,
սակոյն անհայտ թեան պատճառով անոնցմէ
գրկուած և ինքնութեան մասնուած (Արա-
րատ, 1896, էջ 44. Արշ. Արարատեան, 1863,
թ. 701) :

«Եղիշէի վանքը, ինչպէս տեսնուի էք,
եղել է մի կենդանի, մի հաշակաւոր սրբա-
փայր, որի շուրջ են հաւաքուել թողութե-
աներ, իշխաններ, բարձրաստիճան հոգեւորա-
կաններ : Այդ մասին վկայում են նաեւ ուրիշ
չինսութիւններ : Վանքի հնութիւններից ուշու-
րսութեան արժանի է հին զանգակը, որ նոր
գտնուել է հոյի մէջ ծածկուած» (Էջօ, Իմ
յիշատակարանը, Շուշի, 1890, էջ 295) :

5. ԵՐԻՅ ՄԱՆԱԿԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

«Վանքս շինուած է Մառ սարից գէղի
արեւելք խնարհուած մի լեւնարազկի հա-
րաւահայեաց լանջի հարթակին վրայ, որի
ստորուտով սրընթաց խոխոջում է թողին զե-

տակն, որ է օժանդակ թարթաւի» (Արցախ, էջ 232. Արարատ, 1871, էջ 442) : Կոստեան թանձր անասուներով շրջապատուած է եւ արեւելեան ու արեւմտեան կողմերէն կը նայի թրդաւ ձորին (էջ 6, Իմ յիշատակարանը, էջ 272. Հմմտ. էփրեկեան Հ. Ս., Բնուշխ. Բատարան, Ա., էջ 710) :

Կասաքսում է չորս սխներու վրայ, վաքր գիրքով եւ անճաշակ սնով : Գրան ճակատակալ քարին վրայ դրած է՝ «Ի թուին Ռճեին, ի ժամանակս Շահ Սուլէյմանին մեծի արքային Պարսից եւ Սիմէօն շնորհին Աստուծոյ կաթնոյիկս Ազատնից շինեցի զեկեղեցիս ընդ Հարապատ Եզրուրն խմոյ Իգնատիոս վարդապետին, որ եմք սրբիք Սարգիս քահանային Մեծ շինողոյ, քաղաթս յիշեցէք սրբիք նոր Սրտնի» :

Իսկ իւրանին ճակատին վրայ կարելի է կարդայ՝ «Կերակցաւ այս քարկ նախնաց ասնն Աստուծոյ . . . շինեցաւ յերկայ Հարապատաց Սիմէօնի կաթնոյիկոսի եւ Իգնատիոսի քարանոյ եւ այլ քաղանց աշխատողաց . . . ի թուականիս ՌճԺԳին տարակցաւ այն Եկեղեցի» (Արցախ, էջ 232. Ջարականց, Հանապարհարդաթիս, Ա., էջ 178—179. Էջ 6, Իմ յիշատակարանը, էջ 275) :

Աջակողմեան օրմին վրայ կայ՝ «Շինուդ եւ վարդապետ Եկեղեցւոյս ուստայ Սարգիսն յիշեցէք ի Քրիստոս» եւ ասոր մերձ՝ «Աստուածասիրաց եւ սգորմածաց ի վերայ պատուական նշխարաց սրբոյ Գանիկի մարդա-

ըէին եւ Երէց մանկանց, որք սոսու կան եւ ստանէն մեծամեծ հրաշագործութիւնս, սոսանօր շինեցաւ սա ի փրկութիւն մեզ . . . » (Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա. , էջ 179) :

Երէց Մանկանց փանքը սինի երկու քարակիր եւ թագակոտ խուց, մին՝ փաքը եւ միւսը՝ մեծ : Դուրձեալ միարաններու սեներակներ, բայց փայտաշէն (Արարատ, 1896, էջ 44) :

Եղած է կաթսայիկասանխա (համա, Դանձասարի փանքը եւ Արձագանք, 1886, էջ 96, Արարատ, 1896, էջ 44 եւ Բոֆֆի, Խամսոյի մէլիքութիւններ, էջ 91) :

Ետոյի (1619ին գրուած) Լամբրոնոցիին գրութիւնները «փախմ» կու տայ Երէց Մանկանց փանքին ² (Աճառեան, Յուց. հայ. Զեռ. Թուրքի, էջ 81), որ Իզնուսիսս փարզասեւար 1661ին Խսրենոցիին Հոլոց պատմութիւնը կը գրէր (Թափճեան, Յուց. հայ. Զեռ. Դատեան Ղ. , էջ 100) : Անոր 1725ին Ալլուհօփերաի Պանդուրցին տեւտարան մը, չորս-

² 1780ին գրուած Աւետարանի մը փերջը կայ՝ «Գամառն Առաւծոյ Կոստանդ մաշգատիս ասոյ սուրբ Աւետարանս ի հայալ քնչից մերոց իմ կամասորութեամբ եւ ամբ իմ հոգոյ որդոյն աչք Ասատկէսին . եւ Կոստանդ մաշգատիս, յոսարար եղիչէի սուրբ տաքիւյն եւ ամեայ իմ աւետարանիս գինն սոսօթի Առաւծոյ աչք Մարկոսին ժԲ մասչիչ, ա Ֆեթակ եւոյ սաւոյ տրու ամբ եւ խն բիբնձ ա յախոյ, էլ մին ֆեթակ՝ սուրբ Երեք Մանկանքն. փկոյ է Իզնուսիսս եպիսկոպոս փկոյ է, աչք Ալլուհօփերաի փկոյ է, Ասկան եպիսկոպոս փկոյ» (Աղիճեան, Հաւար. Յիշատ. էջմ. 2738) :

ջուս մը եւ թաղ մը «սփախմ» կ'ընէ (Արցախ, էջ 43) :

Խորս թեանց եւ Առաքինս թեանց զբքին յիշատակապարս թեան մէջ կայ՝ «Պաշտօնագրայի Արքայաճամ փարպապետ Տեանն սրբապանն Ներսէսին զբաղիր էի ԽԻՃՃ թաին ի յայտնա թեանն սր կախկոտութս ձեանադրեցաւ ԽԻՃՃ Ի Հոգ ԺԱԵն էր Աթաւառ ծայրապոյնն կախկոտութանն եւ Սարգիս կախկոտութնն վկայք են ի զբանն սուրբ Երից մանկանց : Նայնպէս եւ ես սրբապանն կախկոտութնն Եսրայելի առնարհեառ նստար Ասեփաննս փարպապետ թովին ԽԻՃՃ Ի յայտն ԺԻՃՃ Ի վանն Երից սուրբ Խանկանցն ձեռամբ սրբապանն վեհին իմաց կախկոտութս օծայ» (Թօփեհեան, անդ, էջ 70) :

Երից Խանկանց վանքը, սր նաեւ Դալի վանք կոչուած է, շատ սիրուած ախտատեղի էր եւ բնորոշ իրաւամեծներու ախտաւորած (Ալեք, Իմ յիշատակարանը, էջ 274—275, Արձաղանք, 1888, էջ 578, Արարատ, 1896, էջ 44) :

Ե. ԻՆՆ-ԽԱՍԻ ԱՆԱՊԱՏՈՐ

Հիմնուած է Կուստոյատի Հիսփոսային կաղմը : «Կատուցեալ է սրբապետը քարով մի կամարի վերայ, սր ունի եկեղեցու եւ սչ վանքի ձեւ» (Արցախ, էջ 217) : Թէպէտ Հիսփոսային սրաւինն արձանապարս թեանը համաձայն «Ի 1881 ամի շինեցաւ սուրբ ախտա իննմ մասանց սրբ ժողովրդաց ի Վամանակս Յով-

սէփ վարդապետի Փինաշեանց», ըսոյց չէնքէն
դատելոյ աւելի չին բլրալու է եւ այդ չըջո-
նին վերանորոգուած :

«Անաստաս ունի երեք սենեակ եւ մի աշ-
խարհական վանահայր» (Արցախ, էջ 217) :
Մէլիք-Խաբայէի աններէն ոմանք հոն թա-
ղուած են : Սիրուած ուխտաւոր էր եւ ու-
նէր անուամբ աւ հոյ (Բաֆֆի, Խամսայի մէկի-
բաթիւնները, Գ. տպ., էջ 15, 289. Լամսոյ,
1896, էջ 225. Արձապանք, 1886, էջ 578) :

7. ԻՎԵՔ ԽԱՆԺՈՒՆՔԻ ՎԱՆՔԸ

Աւերակ վանք մը ներքին-Շէնի մէրձ :
Արեւմտեան եւ չխսիոսային սրտները միայն
կանդան (Արցախ, էջ 246) :

8. ԿՈՂԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

«Կողեր անուանեալ սեղում կոչ մի տե-
րակ վանք, որից մնացած է միայն տրեւ-
մաւան սրտն ու չիմքերը. այս սեղ կոչ եւ
չին հանդասարան» (Արցախ, էջ 244) :

9. Ս. ԽԱՆԺՈՒՆՔԻ ՎԱՆՔԸ

Ջրարեղի Բողոսի գիւղի մօտ կը գրա-
նախ սուրբ Մինաս անուն ուխտաւոր մը,
որ յամանակին կրնայ վանք եղած բլրալ (Ար-
ցախ, էջ 251. Էփրսիկեան, Բնաշխ. Բառա-
րան, Ա., էջ 127) :

10. ՀԻՆ ԳԼԽԻՆ-ԲՈՒՆԼԻՆ ԳԻՒՂԻ ԱՆԱՊԻՏՆԵ ՈՐ
ԵՐԱՈՐ ԳԼԽԲԵՐՔ

Հին Դարա-Բարազի մաս կը ցուցուի մասաւս մը, զոր մագալաբոյր տնտայտա կ'ստաննէ եւ Միջի ս երի վանք կը կոչէ գիւղին մերձ գտնուած եկեղեցի մը եւ սաճար մը: Գլխիցինիս մէջ թաղուած է Գանձակի Գրիգոր եպիսկոպոսը (Արցախ, էջ 254—255):

11. ՀՈՒԵԿԱՆՑ ԿԼԻՔ ՀԵՒՐԻՊԱՆՑ ԳԼԱՆՔԻ ԿԼԻՔ
ՅՈՒՐԵԿԱՆՑ ԳԼԱՆՔԻ

Բարձրացած է Թայիշ գիւղի արեւմտեան կողմը, լեռներու մէջ: «Վանացո չինու-թիսնն սնի շատ չին ձեւ, քանդի խորանն քառասորաթեան կըսը չէ, այլ քառակուսի եւ չինուած է տնտաշ քարերով» (Արցախ, էջ 228—229): Մասի եւ փոքր է: Գաւիթին եւ տնտաշ քարով չինուած է:

ՁԻՂ թառականին կասուցում է՝ «Ի Քաշանայտակաութեան Ստեփաննոսի, զչինոյ եկեղեցւոյս զաւր Յովհաննէս յիշեցէք ի Քրիստոս, նաեւ զձեռոյսն եւ զեղբարսն իւր, թիւ ՁԻՂ»: Գաւիթին վրայ տրձանադրուած է՝ «Յաշխարհակոյ տէրութեան Ապոստոլապն եւ ի Հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսին եւ ի սրբանութեան Նարայինին եւ Սրապոյնին եւ Գաւրգուղինին, եւ տէր Յովհաննէս չինեցի զգաւթիս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց ՁԻՂ» (Արցախ, էջ 229)։ Ջալաթեան, Ճամբ., Ա., էջ 174):

Սոցն գատիվին մէջ ամփոփուած են շատ մը եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու մարմինները, իսկ ածուր շրջապատին մէջ գետեղուած են աւիրները Մէլիք-Բէկաբեկներու, միտրաններու եւ Թալիշ գիւղի բնակիչներու :

Միտրաններու սենեակներէն քանի մը հասար գետ կանդուն են (Արցախ, էջ 229) :

Նմանիկ է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը՝ «Նիշտապէս է սոց Քարապիւրքս Մեծ-: ինացի ուէր Մելիքիսեփի որդի Սոգոման վարդապետին, գրեցաւ ապրան Զարեկայ⁶, ոչակերտ նարին տիրացաւ Քոֆհաննէս... թով. ԹԻԼԶ Մայիս Դ. եր» (Բարխուդարեան, Ազատանից երկիր եւ դրացիք, էջ 132) :

12. ԽԱՅԻՎԱԿԱՆԻ ԼԱՆԳ-ՈՏԱՐԱՆԻ ՎԱՆԻՎՆԸ

Մագապուղի տրեմետան կողմը. Թարթաւ գետի ութ լանջի բարձրաթեան վրայ կայ հանդստարան մը, որ Մայրաքաղաքի հանդստարան կոչուած է : Այժմ սխառագիւրաց տնտեսական շէնքը երբեմն վանք եղած ըլլայ : Առաջնորդներէն կը յիշուի ուէր Սաքիսա (Արցախ, էջ 222) :

⁶ Ձալալեան տրամաշուտաւ անձերէ կը տեղեկանայ թէ «անունը եկեղեցւոյն է Հոսիկ սոյլ Հիւրեկ» (Մամբ., Ա., էջ 174) : Հմմտ. առաւ էջ 70՝ Հոսեկայ տառադարգ՝ Ազարիս :

ԳԱՐԳԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գարգամանի գաւառը — կոչուած նմանապէս Գարգամանոյ ձոր, Գարթմանիկ եւ այլա՞՛ Գանձակ — կ'ըջնայ Կարակ եւ Շամքոր գետակներու, Դաշասերկրանի եւ Մաս լեւնու չորիւղի գաղաթնաղծի շարունակութեամբ մէջ։

1. Ե. ԱՍՏՈՒԱՆՔԱՆԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Սակունադատ զիւրի վերի ծայրը, Գանձակ գետի ձախ սփին։ Կամարալէն։ Աւելի եկեղեցւոյ ձեւ տնի քան ինչ վանքի։ Միաբաններու բնակարաններս՝ աւերակ (Արցախ, էջ 275, աւ'ս Սակունադատ)։ (Իստեքս է Ստիի վանքերու շարքին տակ)։

2. ԳԱՄԵՈՅ ՎԱՆՔ

Յանաթ Միւրիթ, Գոչի Գաւառաւանապրքէն՝

«... Իսկ ձեռնարկութիւն մեզ յայտնի բողոքութիւն եղև ի թատկանութեան Հայոց ՍԷԳ (1184) ... ի նաշանդիս որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակ, յանադատս եւ յեղբայ-

բանայն տնտեսական Գաւնայ, սկզբնաւորելու
 ի լեւոնական մեծաւորանին կոչեցելոյ Հաս-
 մաշէն բնոյ Համանեաւ սրբոյ եկեղեցեայ կու-
 ստատանանցն յիշեցելոյ, ձեռնաւոր իմեամբ
 հար Յովսէփայ եւ կորսր Պապոսի յարգոր-
 մամբ յատմարկաւ իմին» (Մխիթ. Գաշի Գա-
 տատանայիրք Հայոց, էջ 65) — 74. հրա-
 թատարմեան, Վարդարշապատ 1880: Սիւնն,
 Տեղադիր Հայոց Մեծայ, Վեներաբլ 1855,
 էջ 85, § 164. հմմտ. Հասմաշէնի վանքը:

3. ԵՂԱՔԱՆԱԿԻ ԿԵՐՄ ԵՂԵՇԷԻ ՎԱՆՔԸ

Պեղատէն տանի մաս: Ճինսած է «եր-
 կա սխների վերայ համակ սրբաւոր զա-
 րաւ . . . Իրան հարաւային սեմին վերայ
 (զբաւած է) «Թ. ԽճԷԷ (1650) եւ նա . . . ա-
 Մովսէս երեց»: Հիստորիան սեմի վերայ՝
 «Ի յայնքանն Հարաւորաւ զ. իմաստամարէ
 մեծաւոր տարեհ վերաւոր (1311) եւ անար-
 ման Վարդաւրդ երեցի»: Երեւած է սր վանքս
 նորայում է երբեմն երբեմն: Վանքս սեմ-
 ցած է շրջապարիսպ եւ թաղակապ զեղեցիկ
 սեմեակնէր. յարց այժմ եօթն կանգան եւ
 եօթն կիսակարծան են» (Սրբաթ, էջ 265.
 Սկզբ. Հանդ. 1890, եւ. էջ 345):

Յիշատակաւոր իմեան մը մէջ կայ՝
 «Փառք . . . Երկ եւ մեղանաւեղ եւ անարման
 Բամեցի մահաւոր Սեւանս եւ կորսր սրգի
 Մանուշարս տեսեալ էր զայն . . . Սեւաւորանս
 . . . խախտեալ ի կապից . . . հասք զսու կապ-
 մել . . . նորայումն ձեռամբ . . . Պեղատս սար-

կատարի ի պատճառս սուրբ անաստաքին ինչնուսարայ, նեղ եւ պատճառմանակիւ, որ եւ թաղասրն Պարսից Նատիր կոչեցելոյ պարսրեալ եւ սրտեալ էր յետն Կովկասու բնոյ աղղին Լեւոյաց եւ էր աշխարհս ի մէջ տաղնաւորի յոյժ : ԹՃԼԻ՝ տմեհանն ի Ի.ին» (Հ. Ն. Թ. Կինեհան, Հասար. Յիշատ. Կարսյեանցէն, չմմտ. Թրցաթ, էջ 334) :

4. ԵՊԼԱՍԻԱՆԻ ԿԱՐԳԻՆԻ ՔԷՏԵՐԷՆԻ ԱՆԱՊԱՏՐՔ

Համանուն վանքի մերձ — Բրցունիսի կոյմեքը — կը պահուի անաստաք մը, «Սրան արեւելեան եւ արեւմտեան կոյմեքում կրած են խուցեր, զիս մի քանիսն կանպուն են այժմ : Հաստատում են թէ կուսանայ կրած է այս, սրանց մէջ կրած է մի կոյս Խէյր-Բէկ-Յարեանի տաճից, սրի պատճառաւ Խէյր-Թամրաղին սրղին նսրալէյ տուած է անաստաք» (Թրցաթ, էջ 265. չմմտ. Հ. Խ. Կիրթեհեան, Բնաշխ. Բասարան, Խ., էջ 685 եւ Թղր. Հանդ., 1890, է., էջ 31—319) :

5. ԵՐԵՐԵՒԵԱՆԻ ՔԱՇԱՆԱՆԻ ԿԱՐԳԻՆԻ ՍԻՆԱՍԻՍԻՍ ԵՎԱՆՔԻՆ

Սուրալի գիւղի մօտ բլրակի մը վրայ՝ հայկական ՉԻՒՐ՝ թուականին անուաշ քարերով շինուած մատուռ մը կայ : Թէեւ վանք կոչուած է, սակայն չէ կարելի բնականի՝ թէ յատուկ թմաստով վանք կրած բլրայ : Հին կուն բուսական թուով տրճանալբու թխնեք (Թրցաթ, էջ 270. Թրճաղանք, 1886, էջ 291) :

Ե. ԹԻԼԻՍԻՄԱՆՁԱՅ ԿԱՐ ԲԱՆԱՆՑ(ԱՅ) ԱՆԱՊԱՏԸ

Շինուած է Բանանց գիւղի հարաւային կողմը, Երուսիմիոն վանկի աջ կողքը, Խաչարակ կամ Խաչակապ գիւղի մերձ: Մեր սուրբ խորան մը եւ սրբիչ փոքրիկ խորան մը, շորս նեղկաւ պատահան, երկու դուռ, 15.50 մ. երկարութիւն եւ 9 մետրէն քիչ մը տակի լայնութիւն: Գանձակն մէկուն վրայ կը կարգանք՝ «Շինե(ա)ց սուրբ եկեղեցիս Միլիտանայ Այրպն իւլ. Ռէթ», եւ «Սուրբ խաչս Սփանկսին», իսկ միւսին վրայ կայ՝ «Սուրբ խաչս Փարին, Շահամին» եւ «Սուրբ խաչս Բարեխառն Հոսամսին Ռէթ» (Արցախ, էջ 285. Ազգր. Հանդ., 1913, ԻԷ., 74):

Թարգմանչայ անապատը սժտուած է դուռ իմով մը, ուր կան նախաստաներէ տրձանադրութիւններ (ՌՃԺԶ, ՌՃՈՒ, ՌՄԶ տարիներէն): Միտրաններու համար կառուցուած են քանի մը սենեակներ (Արցախ, էջ 285—286. Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., 342. Գանձակ դուռ, Ա., էջ 134—135. Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 167):

Անապատէն քիչ մը հեռու է գմբէթաւոր զանապատներ, որուն վրայ կայ՝ «Ըս Պաղպատարի սրբի մահաւսի Ներսէսս եւ Օսկփոսովինք սուրբ անապատիս տ. թուման վաթմ, սոքա տունին մէկ Դ. ժամ ՌՃՈՒ»: Հոս է տաղանք Տէրունց Յարութիւնի սրբի Գարրիկէ կախկապսին, որ 60 տարի վանահայրութիւն կ'ընէ (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., 342):

Այս անապատին փանահայրերէն եղած է նաեւ Սարգիս Վ. Տփիսիսեցի, կոչուած Քեանդա-դիրմոյ (Արձագանք, 1886, էջ 295. հմմտ. Լուծոյ, 1897, Բ., էջ 187. Յովհաննէս Քեանդարմոյ) :

7. ԻՎԼԻԳՎԻԼՆՁԻԼՅ ԿԻԼՔ ԽԱՆԶԱԼԻԿԱԿԵՑ ՎԻԼՆԻՔ

Խաչակոյ գիւղի հիւսիսային կողմը, անկէ քիչ մը հեռու, սարահարթի վրայ բարձրացած է Խաչկամանայ կամ Խաչկարտկոյ վանքը: «Հետաքրքիր է եկեղեցին, բաւական փոքր, հասարակ անասու քարերից շինուած, քառակուսի շատակաղծով, ցած լիկ եւ փոքր մի գանով» (Տաճաղ, էջ 91. Ազգր. Հանդ., 1913. ԻԿ., էջ 74): Տաճարը ունի երկու փոքր եւ մէկ սուղ խորան, կաթնադիկէ մը, առարկուսամաս, երկու խորհրդարան եւ դռն մը (Արցախ, էջ 289): Սամուէլ Լալիսկոպոսի տաջնարդս թեան ժամանակ՝ 1800ին շինուած է — խաչաձեւ կամարներու վրայ բարձրացած — դռիկը: Վանքը ստանաւ է սմաք չրջադարձողի մէջ եւ օժտուած է տիւր սենեակով, սրահէզով եւ մեղասեւոցով (Արցախ, էջ 29. Ազգր. Հանդ., 1899. Ե., էջ 340—341) :

Նորոգուած է քանի մը անգամ, մանաւանդ Ներսէս Բէկ Արքահամեան Տէր Ներսէսեանցի ձեռնեղծցութեամբ ու տաաաւանանութեամբ եւ հարստաւ է գանադան արձանա-

դրութիւններով (Արձաղանք, 1885, էջ 54, 135, 1886, էջ 308—309). Յայտնի, 1892, էջ 299 եւ 319—322. Մշակ, 1875, թ. 13) :

Աւանդութեան համեմատ թարգմանչաց վանքի հիմնադիրն է Ս. Մեղրաց, բայց եւրէն ստեղծ կը քանդակուի յաճախ կը վերանորոգուի (Արձաղանք, 1886, էջ 308) : Կարթագարեան անոթ հիմնադրութիւնը կը նշանակէ 989ին, մինչ Տէր-Մովսէսեան անոթ եկեղեցին ստեղծելն ժամանակի շինութիւնը կը համարուի (Տաճար, էջ 91) : Վանահայրութն է Սամաէի եպիսկոպոսը (համա, վերք) :

Անեղած է կարեւոր ձեռնարկներ (Ջուրաղեան, Ղամբ., Ա., էջ 167—169). Անահաւ, 1911, թ. 5—6, 1907, էջ 97. Յայտնի, 1892, էջ 298. Հատկ, Հայապատ. Տարեգիրք, 1918, Ա. տարի, էջ 8) :

Թէպէտ քահանան հոս վարժարան մը կը բանայ, անկէ յառաջ «ի վանս Յաշխարակոյ» Յովհաննէս եպիսկոպոսը Վանձատեար մը կը կազմէ (Մշակ, 1875, թ. 13. Ազգր. Հանդ., 1901, ԺԷ., էջ 168) :

«Աւելի թափն կազմէ է (Վանձատեար մը) Յովհաննէս եպիսկոպոսը յերկիրս Վանջոյ ի վանս Յաշխարակոյ» (Ազգր. Հանդ., էջ 168) :

Թարգմանչաց վանքը 183 դեռիւղին հոյանէր (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 341, Վանձակ դոս., էջ 132—133 եւ Բարձրագէտ, 1900, էջ 136. Էփրեկեան, Բնաշխ. Բնաւորան, Է., էջ 19) :

Տ. ԿԵԼԵՍՏԻԼԱՔԵՐ ԲԵՐԵՎՈՒ ՎԱՆՔԸ

Շումքարի աջ ափին, քարձրութեան մը վրայ:

«Ոմանք կարծում են թէ վանք եղած է այս, իսկ այլ ոմանք՝ թէ քերպ է: Մենք համանական ենք համարում վերջին կարծիքս, քանոր ժամանակաւ մեծ ճանապարհ եղած է գետակիս ձորով Գեղամայ ընդ արեւելեան ափի վերայ» (Արցախ, էջ 304—305):

Թ. ԿԵՐԱՆՅՈՒՆ ՎԱՆՔԸ

Խաչակարդի Թարգմանչաց վանքէն բանական հետս է Կիրանց գիւղը, սրան մասերը կայ մասաւս մը, որ «բնակիչներն առնումսւմ են վանք, այդ եղել է ժամանակին մի մենաստան, որ նոսել են կրօնասրներ մինչեւ 1838 թաւականը» (Արձապանք, 1886, էջ 310, հմմտ. եւ Արցախ, էջ 288):

Խ. ՀՈՐԻՈՒՄԵՆԵՆԻ ԿԵՐ ԿԵՐԻՒՄ ՎԱՆՔԸ

Շումքար գետակի աջ ափին:

Տաճարն ունի գեղեցիկ եւ սրածայր կաթիլադիկէ, աւագ խորան մը եւ ուրիշ խորանիկ մը: Շինուած է կարմիր քարով եւ այս պատճառով կոչուած՝ Կարմիր եկեղեցի (Արցախ, էջ 295—296): Արդէն «ունի եւ բաւական խաչեր միարանից համար եւ հանգստարան եւ քարակիր շրջապարիսպ» (Արցախ, էջ 295):

Այս այն վանքն է, որ Մխիթար Գոշ 1184ին իր Գառառատանաղիւրքը գրելու կը սկսէր (Հմմտ. Գառառատանաղիւրք Մխիթար Գոշի, [Հրտ. Բաաստմէան], էջ 17. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 295, 428—429. Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 345, նաեւ Տաշեան, Եւր. Մխիթ. Մաս., էջ 528. Հմմտ. Գառնայ վանքը)։ Աւարդիս 1635ին Հոս Գործք Առաքելացի արտադրութիւնը կ'ընէ (Թոփ-ճեան, Եւր. Հայ. Ձեռ. Գաղեան Վ.ի, Ա., էջ 11)։

Հաստատէ՞նք այս վանքը իրրեւ թէ յունական հայերէն հայրածական եւ փոխասական կրօնասրճերու հիմնադրութիւնը ըլլայ (Ջաւախեան, Ճամբարդութիւն, Ա., էջ 162)։ Այսինքն է թէ Շիրակի Հաստատ վանքի պատմութիւնը մերձեցնում է այս վանքին։

11. ՄԱՂԱՐԱԿԵՐՈՒԹ ԿԱՐ ՄԱՆՆԱԲԵՐՈՒԹ ՎԱՆՔԸ

Հարցահանդիսու գիւղին «Հարաւ—արեւելեան հանդէպ, ու այնքան հեռի արձանացած է մի սար, որ բոլորովին աստիճանացած է իւր շարս կողմերից եւ բարձրացած ձաւաճէ» (Արցախ, էջ 293)։ Ահա այդ սարին կառարը պանծած է վանք մը, որուն տեղն ապա եկեղեցի մը շինուած է։ «Վանքի շուրջը սրբիսդ է եղի, ինչպէս եւ խցեր, սրանցից միայն երկուսն են արմ. կանդուն» (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 344)։ Վանքին խկուկան տնտէնն՝ անձանթի։ Մերձասր փայրւորու անտնոյ կոչուած է Մալապարկիցի կամ

Մածնարկագիր¹, նաև՝ Հարցանկերի (Հարց-
Նանդերի)՝ փանջ (Հմմտ. Արցախ, էջ 43 կամ
Ամենափրկչի փանջը և Արձագանք, 1886,
էջ 286) :

12. ՄԱԼԱԶՆԱՔԵՐԻ ԸՄԵՆԱՓՐԱԾ ՎԱՆՔԸ

Նայն պիտի բլլայ նախարդին հետ :

1666/ին «Եպիսկոպոսութեան սուրբ Ամե-
նափրկչին քաջ և արի բարանապետի Քա-
չատուր փարպապետի, ի գեպն Հարց Նան-
դերի» Առևտարան մը կը գրուի (Արցախ,
էջ 45 և Արձագանք, 1886, էջ 296) :

Միևնայն աեղը երկու սուրբ յետոյ Զով-
հաննէս արիչ Առևտարան մը կը գրէ «տառջ-
նարպաթեան արևուսյս Ամենափրկչին պարան-
ակը Զովհաննիսի» (Արց., էջ 45) :

Հմմտ. քիչ հարբ՝ թիւ 11 :

13. ՄԻՄԻՏԻ ԸՆԼԱՊԱՏՐ

Մասու պիպի մէջ եղած է անապատ մը,
որուն անունն անծանօթ կը մնայ : Փանձակ
փոխադրումը չիրմնաքարի մը վրայ գրուած
է՝ «Այս է անպուն Մասու անապատի տառջ-
նարպ Զարաթիսն փարպապետի. ՌՄԽԻՒ.
Զանիս ԻԶ.ի (Արցախ, էջ 38 և 272, Հմմտ.,
և Արձագանք, 1886, էջ 294) :

¹ Անտոն 1464/ին Մաշտոց մը կը գրէ՝ «Ի փանջս
Մաշկպիկրոյ բնդ հոփանեաւ սուրբ Աստուածածնիս»
(Հ. ն. Աղիթեան, Հատար, Յիշ- ներեան, 453) :

14. ՆԺԻԿԶԱՐԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

Նիս կղար՝ գիւղի՝ Հարսո — արեւմտեան կողմը շինուած է այս վանքը. որ այժմ ունիւթակ է : Գաւիթին ծեփին վրայ կարելի է կարդալ՝ «Ես Դաւիթ եպիսկոպոս Նորագիւղի գեղեղեցիս այս թիւ ԹՃԻԸ» (Արցախ, էջ 291, հմմտ. Արձապանք, 1886, էջ 307) : Նորագոյ Հայրապետին մարմինը խորանին սակ ում֊փախուած է :

Խաչքարի մը վրայ կայ՝ «Ի Հայրապետաթեման Ազատնից Տեանն ուէր Մինտա կաթողիկոսի, ի թաղսս սրաթեման Պարսից Շուհրատին, եւ մեղաւորաւ Արքահամ եպիսկոպոս եւ եղբարքս իմ Ներսէս կրօնաւոր եղաք» (Արձապանք, 1886, էջ 307) : Ասոր կը հայր՝

«Յեպիսկոպոսաթեման սարք Ամենափրկին քաջ եւ արի բարանապետին Խաչատուր վարդապետի . . . ի գեղն Հարցհանդիսա» կը գրուի Առատարան մը, որով երկու տարի վերջ տրիչ մը կը գրէ Յովհաննէս «ստաջնորդութեանն սարք աթոռոյս Ամենափրկին պարան ուէր Յովհաննէսին» (Արցախ, էջ 43, 45 եւ Արձապանք, 1886, էջ 296, հմմտ. Թ. 12) :

Ամենափրկիչ վանքը, ինչպէս կը տեսնուի եղած է եպիսկոպոսանիստ : Խնկցած է չըջաւորութեամբ եւ կախած (Աղգր. Հանդ. , 1899, Է. , էջ 346) :

15. ՈՍԽԱՆԱԿԱՏԻ ԿԱՆՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԴԱՆՆԻՅԻ ՎԱՆՔԸ

Ստեփանոսյանը գրելի վանքն է այս : «Այդ եկեղեցեաց նայնդէս գէտի հարաւ ձորի մէջ է Ս. Աստուածածնի քարաշէն անապատար թաղակառ» : Արտաքին հարաւ-արեւելեան պատին ներքեւ թաղաւած է եկեղեցւոյն վերանորոգողը՝ Յարսթիւն Պապի, որ ԽԻՀ թաղականին մեռած է : «Այս անապատար շինել է ինչպէս պատմում են, Մելիք Սեփանն, որտալ է Ստեփան(յ) անապատ անունն է ստացել, որից էւ գրուին Սեփանոսյան» (Արձապանք, 1886, էջ 294 : Արդաթ, էջ 275 : աւելւ եւ Ս. Աստուածածնի վանքը) :

Յիշատակադրութեան մը մէջ կայ՝ «Ընտրի եւ Սարգսի սրբի խոյն Պատիւ, տալ պատրք տեւտարանն ի ձեռաց անտրինաց եւ հաստ վախճ ի դասն Սեփանոսյանս կուսանաց անապատին Աստուածածին սուրբ տաճարին . . . ԽՃԷԳ» (Արձապանք, 1886, էջ 294 : հմմտ. անդ եւ 1888, էջ 133) :

Ինչպէս յիշատակարանը կը վկայէ՝ այս անապատար կուսանեկրս համար է :

16. ՊԱՆԴԱԿԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Սուրսի գրելի մերձ : Սարի մը դադար-թին վրայ շինուած էր երբեմն մեծ վանք մը Պանդալիան վկայի անունովը : Այսօր հինն ի վեր կործանած : ԽՃԻ թաին Գալար քահանան հոս տեւտարան մը կը գրէ (Արդաթ, էջ 271 : Այս անից երկիր եւ դրացիք, էջ 251) :

Սիրաւոճ ախտատեղի է (Ազգր. Հանդ. 1890, Ե., 347 և Իրճուղանք, 1886, էջ 293) :

17. ՊՏԿԻՈՒԲԵՐՔ ԿԱՒ ՊՏԿԻ Ի. ԳԼՈՐԳԻ ԻԿԱՊԱՏՏՐ

Նիւկլար գիւղի մօտ : Խտտաւեղի, մասնա-անտարտ (Իրչախ, էջ 294, համար գերք էջ 162) :

18. Ի. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Սականադատ գիւղի մերձ : Շինուած դոյզ էրամարի վրայ տեղակ (Իրչախ, էջ 275) :

19. ՔԵՐԵՆԻԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՒ ԻԲԻՐԶԵԿԻ
ԻԿԱՊԱՏՏՐ ԿԱՒ ԻՍՏՈՒԱՆԻՄՈՐ ՎԱՆՔԸ

Սականադատ և Լեւրդիկ գիւղերու քաղերք : Շինուած է սարսնադոյն աւադած քարերով : Ունի ատոյ խորան մը և երկու փոքր խորան, վեց նեղ պատուհան և արեւմտեան կողմը դուռ մը : Երկարութիւնն է 12 մետր և լայնութիւնը գրեթէ 8 մետր : Ունի նաեւ դուռիկ մը, որ 7 մետր երկար և նոյնքան եւ լայն է : Շրջապատուած է պարիսպով, որ արդէն քանդուած է : Բխորաններու սենեակներն ու սրէ օր կը քայքայուին :

Գտնիքին մէջ կան թաղուածներ՝ «Հանգիստ հոգապատեան Տեան Էղիապարս, յաւելու հանդիս է անվշտակիր Նշխար սարին, որ ասու կան, հոգին դուրս միջնորդ սու Տէր ժտական վասն իւր սրբեկացա, որ կմք ստանման փարձանաց դադանի, որ օձակ փու-

թան զմիտանալ թիւն հաղւորական, փրկելի
ի փորձանայ այժմ եւ յարայայն, հանդես
սուրբ հայրն մեր թաին հաղկադնայ Խճկէ» :

«Այս է հանդիսա Չարեքաւ անտարաւի
Մկրտիչ փարպապեալին, թվ. ԽՂէ» :

«Այս է ստաղան սանա սպասաւոր Մահ-
տեաի փերաձոյնի, Նստաւարդ աղա անուանի,
Էդրայր Թամբայ Քալանթարաւ Չախաժ մեծ
Մահալի Դարաժսրտա զեղջէ, Կոչի Արամի,
մահն զիպէ փախաւն Բ. ամի ԽճՂ թաի եւ
չամպրիս (չսաւ տմեայ ?) մարմին է ՂԳ.
ամի» (Արցախ, էջ 277) :

«Վանքիս արեւելեան կայմաւնն է Քեան-
զալիրմայ մականաւանեայ Մարգիս փարպա-
պեալի զերեզմանն», որ սմասաւծ է բնդար-
ձակ արձանադրա թեամբ (Արցախ, էջ 277.
Ազգր. Հանդ., 1899, Է., էջ 345) : «Այս
եկեղեցին կոչւում է Միքայիլ՝ անտարաւ՝
զիւզին մաս լինելուն սրաւձաստով եւ Քեար-
խանի փանք՝ իւր մասակայ Պրիձաւանքի ա-
նունով» (Արձագանք, 1886, էջ 295) : Զա-
յալեան գոյն կր կոչէ Աստաւածամօր փանք
(Ծամբ., Ա., էջ 169) :

ՓԱՌԻՍՈՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Շամքսը գետակին միջին օժանդակին և Գեղամայ լեռնաշղթային գոյաթմայածին չափանակով լեռն և Տասուշ գետակի հարստ-արևելքան օժանդակին — Ախնջի — տիե-րան միջև կը գտնուի փասխաս գետաւը, որ հիմայ Շամչատին կը կոչուի:

1. ԲԱՐՍՈՒՄԻ ՎԱՆՔԸ

Փասխասի Բարսում գիւղը երկու փանք տնի: Մէկուն անունն է՝ Ս. Հախսիմէի փանք (սե'ս անգ) և միւսին անունը՝ մեղի չէ հասած: Վերջինս գիւղին արևելքան կողմը՝ ուղիներու մէջ բարձրացած է: Պա-սերը՝ քարակիր, ծածկը՝ փայտաչէն և մեծ աթիւնը՝ միջակ (Արցախ, էջ 318):

2. ԵՐԳԵՎԱՆՔԸ

Նմանօթ է Արցախի Փասխաս գետաի երկւթանք բերդը¹: Հ. Էփրիկեան կը խորհի՝ «Անչուչաի հնամե երկւթանք փանք մը ևս կար (հն), որուն անուամբ թերևս կոչուեր

¹ Մերձ է Խորանշատ անտանի փանքին: Հմմտ. Կիր. Գանձակեցի, Պատմ., էջ 73, 79, 129, 184, 190 և Վարդան, Պատմ., էջ 145:

է բերդս» (Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 692.
Հմմտ. էւ Արցախ, էջ 357, գրութեամբ Քառասի
դատարին մէջ, որ Փառխոտսի քովն է) :

3. ԽԱՄՇԻ ԿԱՐ ՂԱՐԱՄԱՆԻՐԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Ղարամաւրտի² մօտ հիմնուած : «Կա-
սաղեալ է սրբատաշ քարով երկու սինեքու
փերայ, սաղաչէն» (Արցախ, էջ 309) : Երկ-
յարկ է գտնդտկատունը, որ շինուած է հա-
մակ սրբատաշ քարով : Ունեցած է շքա-
սյարիւղ : Միտրաններու սենեակներն՝ ար-
դէն աւերակ (տնայ, էջ 309—310, Աղղր.
Հանդ., 1899, Ե., էջ 346—347, Էփրիկեան
Հ. Ա., Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 129) :

Խամշիի վանքը հին հաստատութիւն է
Եւանէ եւ Զաքարէ՝ Յովհաննէս Կաթողիկո-
սին (Աղուտներու) հոս ընտկաթեան վայր
կը ցոյցեն եւ նա «սկսաւ շինել սնդ եկե-
ղեցի մեծ եւ հրաշայի» (Կիր. Գանձ, Պատմ.,
էջ 432) : Բաւական մամունակ Աղուտներու
Կաթողիկոսները հոս կը նստին եւ դպն սղլ
եւ սղլ շինութիւններով կ'օժտեն (Հմմտ. էւ
Մխիթար Արքիմանեցի, Պատմ., Մատուա
1860) :

Հոս մի անգամ ընդ միշտ բսենք թէ ինչ-
պէս Խամշիի վանքը նաեւ Արցախի գրեթէ
բոլոր վանքերը — սրանցմէ չառերուն ա-
նունը «Արշալոյս Արարատեան» թերթը կու

² Ղարամաւրտ տանի տնտապատ մըն ալ, դուցէ
Ս. Սարգիս կոչուած (Արցախ, էջ 300) :

տայ, սյաօր կա՛մ աւերակ են եւ կա՛մ հաղիւ
խրենց պայռւթիւնք կը պահեն, թէ եւ երբեմն
այնքան լաւ պիտի տնէին (ամոգ, 1863,
թ. 701) :

Յիշատակադրութեան մը մէջ կը կար-
գանք՝ «Եղեւ զրաւ զբշտութեան (Աւետարանի)
... ձեռամբ... Աւետիս անպիտան քահանայի
ի խուականութեան ՌՃ եւ ժ (1631) ին աւելի
ի յերկիրս վերին Չախամ ի պեօդս սր կոշի
Պապճան ընդ հովանեւս Զուխտակ եկեղե-
ցեացս հնոյն սուրբ Ասատուածնի եւ նորոյս
Ս. Գրիգորի Լաստաւորչիս եւ սուրբ Զափա-
նէսի եւ այլ սրբոցն, սրբ աստ կան: Եւ յա-
թասս Ազգանից Գանձատար կոշի ի հայրա-
պետութեան Տեառն Պետրոսի սուրբ զիտա-
պետի երկցս երանեալ կաթնպիկոսի: Եւ յա-
ստօնսրդութիւն երկրիս մերսմ՝ սրբառնունդ
բարսունապետի եւ կուսակրօն Սարգիս վար-
դապետի: Եւ մերոյ նահանգիս յանապատն
Ղարամաւրտոսի, ի սոյն ամի հանդեաւ ի
Քրիստոս սուրբ հայրն հարանց աէր Տէրուն
աստօնսրդ սուրբ տխաին... Եւ յետ սորին
եղեւ աստօնսրդ Գրիգոր պարուն աէր եր-
ջանիկ Հեղահային հոգոյ սրդի սուրբ հօրն
աէրն Տէրունի...» (Հ. Ն. Ակիբեւան, Հա-
ւաք. Յիշատ., Երեւան, 161) :

³ Ղարամաւրտոսի մէջ կուսանաց անապատ մը
եւս եղած է: Աւետարան մը կուս «վաթմ» կու տայ՝
«Ի դուռն Ղարամաւրտոս կուսանաց անապատի սուրբ
Ասատուածնի» (Արքայախ, էջ. 281—282): Այնպէս կը
թուի թէ վերջոյն հետ միացած է կամ անոր իգական
բաժինն է:

4. ԽՈՐԱԿԱՇԱՏԻ ԿԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆ Վ.Ի ՎԱՆՔԸ

Ղուլայի գիւղի արեւելեան կողմը, Սինջի մասկի աջ եզերքը ունաւաւորաւ լիւրան մը լանջին զեղեցիկ հովտի մը մէջ, կամ Կիրակոս Փանձակեցիի սահմանաւորումով՝ «Հանդէպ Երզնիանից ընդին եւ ի թիկանց Գարդմանոյ» (Պատմ., էջ 198) չինուած է Յարանաշատ մանքը՝ նստած Ս. Աւետիսեանի։ Այդպէս կոչուած՝ «մասն յայտ Երզնիայից», որ ի նմոս (Կիր. Փանձակեցի, Պատմ., էջ 198)։

Տաճարը, որ ԱՅ մեար երկարութիւն եւ 10.50 մեար լայնութիւն ունի եւ Փանձատարի հայկապ տաճարէն յետոյ այդ կողմերու մէջնէն զեղեցիկերա շինուածքն է, կասուցում է սարանային, սրտաւառ եւ խաչաձեւ քարերով ու քանդակներով։ Անի շոր կամար (սրանց մասը կը հանդիսանան կաթուղիէ մը) եւ մէկ տաղ խորան ու շոր տաք խորան, երկու խորհրդարան եւ երկու դուռ։ Աւագ խորանի ստորոտով՝ դուռահայտը կըսը երեսին մասը շինուած են սաւր տաքի, զեղեցիկ եւ խորանաձեւ կերտուածներ (Արձապանք, 1888, էջ 87, Արցախ, էջ 322—323)։ Ջալալեանի համաձայն «Հոգաւոր սուրբ տաճարն Յարանաշատ (որ Չարաթան զիւր մերձ կը գնէ. համա. եւ Արձապանք, 1888, էջ 87) շինեալ յարպիւնական վարդապետէն Վանախանոյ» օժտուած էր

«Երկոտուսան խորանոց» (Ճամբ., Ա., էջ 161—162) :

Տաճարին առջևից՝ շարս մեծամեծ հասաքսար սխենկաւ վրայ սրբաւոր զարեւոյ շինուած է գտաթիթր : Տաճարին ու գտաթիթին շինութիւններն իրենց վայելչութեամբք եւ նրբութիւններովք մեծարարաւ քարայրշենքն են զանոնք շինել տապին եւ հարաւորապէսին նաւր հաշակին :

Այս գտաթիթր 16·6 մետր երկարութիւն եւ 15·90 մետր լայնութիւն ունի եւ մէջք հասաւորուած են շարս փաքրից խորաններ, երկուքը հարաւային եւ միս երկուքը հիւսիսային կողմն՝ իրարու վրայ :

Գտաթիթին հարաւային սրժին վրայ տրեւի մամուլոյց մը դրուած է :

«Այժմ տեղ տեղ քոյգայում են փանքիս եւ գտաթիս ստիկաններ եւ շրջապարիսպի սրտներ, մի փանք սր դարձալնում է սլակաւներք իր երկնաման շինութեամբ եւ յապայնում իւր անցեալի փութով եւ ներկայիս տեւր եւ ամայի դրութեամբ» (Արցախ, էջ 323—324) :

Մենաստանն ստնում է շրջապարիսպի մէջ, ուր կան դոյզ մասուսներ, մին՝ փաքր եւ սրբաւոր քարով շինուած ու կոչուած Ս. Կիրակի, իսկ միւսն՝ անսնն անձանօթ՝ կաւուցուած հասարակ զարեւոյ : Այս տեղ ամփոփուած են քանի մը ննջեցեալներ : Այժմ կրտաւեր :

Ասանցմէլ գտաւ կայ երբորայ մասաւս ժր, որ սրարխոյլէն գուրս է եւ սրբաստուշ քարերով հիստուած, բայց արդ տանիքը խոնորհած: Հոս է Վանական վարդապետի հանդատարանը, սակայն պարսխատարար որ եւ է արձանադրութեամբ չէ ցոցում: Բայց քարերտաւորէն կան որի: արձանադրութիւններ:

Ճաճարին գրան ճակատին վրայ արձանադրուեր է՝ «ԹՎ. 21. երկրորդունէք, յապաթս յիշեալ . . .» (Արձադանք, 1888, էջ 87):

Սեղանին աջակողմեան սրտին վրայ՝ «ՍԿ. Թ. եւ Սեւրատա Սրմեցի մխարանեցոյ ի Խորանդատու սուրբ Աստուածածինս, էտու արձախ տյամ խորանիս յիշատակ ծնողաց եւ եղբորց իմաց Նաւասին եւ Ապիրատին եւ վարդապետն հաստատակց Բ. սուր տյամ խորանիս, ու ի տունի վարդապետին եւ տ. վարդապոյ խաչին, անխափան հաստատու եւ կամտն Աստուծոյ» (Արձադանք, 1887, էջ 87 եւ Արցախ, էջ 22), որ կայ ՍԿԹ. Եւ Սեւրատա Սրմեցի մխարանեցոյ Խորանդատու սուրբ Աստուածածինն եւ էտու . . . Շոսսրին եւ Ապիրատին . . .»:

Սեղանին արեւելեան սրտին վրայ՝ «ՍԿԵ. Եւ Սեւրէտս սուրբ Էրէյ Գեատրակոյց մխարանեցոյ ի սուրբ Աստուածածինս եւ վարդապետն հաստատակց ինձ Գ. սեղանս սրատարայի նոյն կիսրակէին անխափան» (Արձադանք, 1888, էջ 87):

Ասոր հարստակոյմը՝ «Մին աւր ժամ
Յովինորին ի տանի սուրբ Հոգւոյն, որ կա-
տարեալ հաստատմ ժխտանեցաւ եկեղեցւոյս»
(անդ, էջ 87) :

Գործեալ՝ արեւելեան կոյմը՝ «Մէկ
Մին սեղան պատարաւ ժառէի Յովնէի քա-
հանայիս յաւայն Համբարձման Փրկչին ան-
խափուն» (անդ, էջ 87) :

Արեւելեան արտաքին պատի վրայ՝ «Յա-
նուն Աստուծոյ եւ Պրիգոր սրբի Վաստի Մի-
ջաչինեցի զնեցի զկառչ քակերանց եւ տատար
ի սուրբ Աստուածածինա Յորանաշատու
փորդտակաւ հաստատեց մեզ թ, պատարաւ
ի տանի Գալստեան, տ. ինձ, տ. ամասնս
թմու, . . . կատարէք տարհին (Աստուծոյ»
(անդ, էջ 87) : Այն արձանագրութեան կա-
րեւոր մասերը Ետրեալտրեան կը կարգայ՝
« . . . եւ Պրիգոր սրբի Վաստիա Միջկա չի-
նեցի զկառչկերանց» (Արցախ, էջ 323) :

Հիսոխոսքին փոքր խորանին վրայ կայ՝
«Միկ, եւ Արքա՛համ Կանաչհոգեցի եւ ամա-
սին իմ ժխտանեցաք Յորանաշատու Աս-
տուածածին, ետաւ զծախս խորանիս եւ վար-
դտական հաստատեալ ինձ թ, ժամ ի տանի
սուրբ Պրիգորի անխափուն» (Արցախ, էջ
323) :

Յորանաշատի հետ սրտիս կապումը է
Յովն, Վանականի անունը եւ նոյն խակերբեմն
կոչումը է Վանականի փմեք, փասն զի տ-
նիկա անոր հիմնադիրն ալ գորգացնոցն եղած

է՝ «Եւ եղև զայնման նորա (Վանականի) տղայիս օրինակաւ ի վանն, զոր իւր իսկ էր շինեալ, որ կոչի Սորանաշատ եւ վանն յայտ էկեղեցեացն, որ ի նմա ընկոյաւ դաննն . . . տանէր նա շինուածս երևելիս, դուրիք շինելով ի կոթածոց վիմայ ի դասն մեծ էկեղեցոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր . . . » (Կրտ. Գանձակեցի, Պատմ., էջ 198. Այլ՝ շտան, Հայագատում, Բ., էջ 513. Տաշեան, Մայր Բույ. Միսիք., էջ 33 եւն) :

Ինչպէս նախորդ արձանագրութիւններէն կը տեսնուի Բաֆ՝ Վանական իր գեղեցիկ ձեռնարկին յաջոյս թեանք համար կ'անենայ այնական ձեռքեր ու ստատրոպներ (Հմմտ. Տեղեկ, Արմ. Գանի 1910, Թ. 4, էջ 175) :

Սորանաշատի հիմնարկէքն ու տարատար մեծաւանդէս կը կատարուի եւ այդ տարիքներուն նախընկեր ստացուած են եւ փախուցարձ պարտականութիւններ դրուած :

1224ին՝ Վանէնի (Վանենի) կը վկայէ . . . միտրանեցոյ Սորանաշատոյ սուրբ Աստուածածինն . . . եւ ետեւ գծախոս սուրբ Աւետարանիս ստանալ զսա ինձ գտաւի հոյեւոր . . . շինոյ եւ տաջնորդ վանիցս Վանական վարդապետն հաստատեաց ինձ տար մասունք իմոյ Ա. քառասունք . . . » (Բաֆաշեան, Սորանաշատ, էջ 34, նոյնը՝ Յիշատ. Ձեռ. Ա., էջ 839, Թարսոս Աղբար, էջ 272) :

Երբ կատարուեցաւ Սորանաշատի վանքը : Ջալալեանի համաձայն 1191ին (Հմմտ. Համբ., Ա., էջ 162) : Ժամանակին

անոր հիմնարկաթեան թուականը բաժնի
«կարելի պիտի ըլլայ... մերձաւորապէս
1215—1220 զնել» (համա. իմ «Յոյ՛հ, Վանա-
կան եւ իւր գործեր», Վիեննա 1922, էջ 11) :
Ամէն պարագայի 1223ին արդէն շինուած էր
եւ Վանական վարդապետը իր աթոռը հան-
հաստատած . ինչպէս հետեւեալ յիշատակա-
գրութիւնը կը վկայէ՝ «Ի ՌԶԲ (1223) թուա-
կանիս գրեցաւ տնտեսաբնութիւնս տնտեսաբ-
նոց ի ձեռն Ստեփանոսի Ալթամարեցոյ ի
մանքս Խորանաչատու ի գոտոս Գարգմա-
նոյ տնտեսաւորաճեմ եւ աստուածաբ-
դիւնական վարդապետիս Վանականի, որ
մտայլէ ի ժամանակիս որպէս գտնող աստ-
ուտոս եւ ի կողմանց հիւսիսոյ նահանգիս
Թարգմաւ տմոյ հոգեցաւ հանապաղ՝ հասե-
լով գտնուածաինսն եւ գրանաւորաց սոս-
դանէ երկիր եւ թէպէտ կրտսեր էաք ի լա-
րան համահանգիսիս եւ անարուեստ գործ
զմոյ գրոց, այլ յաւթարութեամբ սրաիւ
միայն յուսացեալ յԱստուած ի ձեռնոյին
յաւորս գրեցաւ, այլ ազատեմ շինել մեղա-
դիր թիւրս թեման, զի զհոյսիմ ճրագով գրեցի
եւ գոցս միայն խնդրեմ յիշել զիս եւ զհոյրն
իմ տէր Սարգիս եւ զծնաւդսն իմ բաւմարմ-
նոյ եւ զեղբարսն իմ եւ զսիրելիին իմ զԻդնա-
ւիսս քահանայ եւ...» (Հ. Ն. Ակինեան,
Հասար. Յիշատ. էջմ. 2101, Ժողովածու,
համա. Կարենեանց, Մայր Յուց. հայ. Ձեռ-
էջմ. 2050) :

1223⁴ թ. յառաջ Խորանաշատի հիմնարկութիւնը կը հաստատուէ նուա. Արքահամ Կահաճապետի որձանադրութիւնը, վասն զի ան Բիւլ թուին (այս է 1216⁵ թ.) գրուած է : Բայց անոր հիմնարկութիւնը քանի մը սարի տակի առաջ ալ կրնայ եղած ըլլալ, եթէ Աւրդատի որձանադրութիւնը Քաջիկեանի համեմատ փարսած ըլլայ Բիւլ թուին, այս է՝ 1211⁶ թ. (Արձագանք, 1888, էջ 87) եւ ոչ թէ Բարխուդարեանի համաձայն Բիւլին այս է 1220⁷ թ.⁴ : Վանական վանքին տանոր եկեղեցւոյն ձառաարտական կոտուցութեամբին բծախնդիր եղած է :

Ապա անիկա իր նորաչէն վանքին մէջ կը նստի զբաղմունութեան եւ սուսցալիս : Հասնականորէն հոն անոր կ'աշակերտին Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մադաթիս, Ստեփանոս, Յովսէփ, Սոսիմէնէս, Մարկոս, Վրիդարիս եւ Պապոս : Սակայն յապաքական աննպաստ պարսկաներու հետեւանքով տաժամարդէս անկէ կը հեռանայ, բայց նորէն գալով՝ կը շարունակէ իր ազգայնա գործունէութիւնը : Ապա 1251⁸ թ. կը մեռնի եւ «մօտ ի փոքրազոյն եկեղեցին» կը թաղուի (Կիր. Գանձ, Պատմ., էջ 200 եւ Սիւրմէկան, Յուցակ հայ. Ձեռ. Հայկոյի, Ա., էջ 311) : Խորանաշատի առաջ-

⁴ 1223⁹ թ. Ստեփանոս Աղթամարցին Խորանաշատի մէջ Ձեռագիր մը կ'արագորէ (Արարտ., 1902, էջ 96) :

նորդու իմոնը կը յանձնուի Պօղոս և Դրիգո-
րիս փարդապետներու : Վերջինիս մասին կը
խոսուի յետագայ յիշատակագրութեան մէջ՝

«Փառք . . . դրեցաւ . . . դիրքս այս (Փայս-
փաճս) ի իմութեք ամանակաց հայկազնեան
ի Չ և ի Ս համարին, ի նեղ և ի դասն ժա-
մանակիս այսմիկ ի դարսս հետեւման և
այս փասն մեղաց մեքաց զի քարմայաւ ան-
հարին փոշոք և նեղութիւնք ի վերայ ամե-
նայն ոչխարհի ի ձեռն անտարէն և այլակերպ
դարսն նեղացայ, սրտ քաղմացեալ են քան
դամենայն տատկոյ և քան դատոյ ծովու :
Իսկ զրեցաւ տատս Աստուածաշունչ ի փանս
փարդապետի Վանականի ի Խարանաշատ կո-
չեցեալ ընդ հովանեաւ սրբահայ Աստուծած-
նիս, սր է յոյս և բարեխառս ոչխարհի : Արդ
ևս Ստեփաննոս քահանայ սիրտդ նկեալ
բանին ստատաւ սրտ իման փասն պատուիրա-
նայն Աստուծոյ . . . զրել ևսու զհոգէ յաշ-
րանս . . . : Արդ զրեցաւ երկուկ բաներս տա-
գեղական և մարդորէական ի տանս Ադամնից
ի դատախա Երդեւանք կոչեցեալ ի փանս Խո-
րանաշատս սուրբ Աստուծածնիս . ի զլուս
իշխանութեան երկրիս այսմ սրբան Ազարտ-
դային և սրտոյ իրոյ Վահրամ և Չաքարէ
և Իւանէ և ի հայրապետութեան Տեառն
Ներսիս (Ի) Ադամնից կաթուղիկոսի : Արդ սփ
սուրբ մանկուն (ք) և կեղեցոյ . . . սրք աւկախք
և կամ աւրինակ տանոք զլուսաւոր դիրքս
դոյս՝ յիշեցէք նախ և ասաջին զփառաւոր

և պատարակաց հայրն գտէր Վանական, որ յառաւորս և բաշխիչ ևս ամենառատաշնորհացն Առաքելոյ, ընդ նմին և պաշտօնաւորս ևս պարգայեալսն, որ այժմիկ յաջորդէ դաթու վարդապետին իւրոյ լլկալ բանիս և գիտութեամբ Հոյոյն որոյ, ընդ նմին և Պատեփաննոս և Կիրակոս քահանայք և պանոսն իսրեանց հանդերձ ամենայն բարեկամաք և բնկերակցաք որ են պատառա Բարերպցի, ի պեղջէն, որ կոչի ինքս և սնեալ ի հոշակաւոր ուխտն որ կոչի Տարաւնցիք, որ կան սառտու և կեպեցոյն Ամենափրկիչ կոչեցեալ և սուրբ Աստուածածնին Մարիամոյ : Եւ ի վերայ այսր ամենայնի պանորթան և պատառապեալ դրիչս պարկոյս և պանոսն իմ . . . : Արդ պրեցաւ գիրս Ստեփաննոսի պրոց աշակերտի պատառա Բարերպցի, պեղջաւ ի վանացի ի վանացն Տարաւնցի : Արդ . . . ասասցիք թէ Քրիստոս . . . ոպորմեալ Ստեփաննոսի և հաւրն իմ Հոյրապետ քահանայի և մարն իմ Թեկոյ կոչեալ և Երարն իմ Կիրակոս քահանայի և միս և պարն Արքահամո . . . » (Հ . Ն . Ակիւնեան , Հաւաք . Յիշատ . ՉԼԵ . Էջմ . 2273) :

Գուցէ Պօղոսի և Գրիգորիսի յաջորդն թլլայ՝ Պետրոս վարդապետը, որուն օրով Նարեկ մը կը գրուի՝

« Ի ԶԼԲ (1283) թվիս պրեցաւ պիւքս Գրիգորի Նարեկացի . . . ի վանս Վանական վարդապետի ասասցի (նորոյ գոյով Պետրոս վար-

դատկեր . . . ձեռամբ Մարտիրոսի բազմամեղ ծառայի ի ծերութեան ժամանակի» (Հ. Ն. Ակիբեան, Հատար. Յիշատ. էջժ. 1563, հմմտ. և Յովսէփեան, Քարակոչ հայ հնարարութեան, Վարդաբշտարատ 1913, էջ 39) :

Ասկէ վերջը դարերով Խորանաչատի շարժը լուսթիւն կը տիրէ, սակայն անկու ժամանակին յարձանքին պէժ սպարկով իր պայտթիւնը պահած է և պարզանալով նայն իսկ եպիսկոպոսանիստ եղած : Ժէ. դարէն տնինք հետեւեալ յիշատակագրութիւններ :

«Արդ պրկցաւ սաղմաստարանս և պիւրա ժամատեղաց ձեռամբ Կոստյի պրշի . . . ի յաթոս Խորանաչատի և Վանական վարդապետի ի հայրապետութիւն տէր Կահան արհիեպիսկոպոսի ի թեմականութիւն Ռշի . . .» (Մարգիտեան, Մայր Յուցակ, Ա. , էջ 288) :

Այս յիշատակարանին «Ռշի թեմականը Ռշի, արդարեւ տէր և ար սակայն սխալ է, վասն զի Զեատարբը ոչ թէ Արամնից Կափհաննէս Զ. կաթի . ի օրով դրատ տէր և այլ Կափհաննէս Թ. ի ժամանակ և Կոստյի պետ արիշ յիշատակագրութիւններ տնի այս վերջին շրջանէն¹ : Բամի հապար և ԶԷրարդի (1639) թեմականութեանս Հայոց պրկցաւ

¹ 1637ին Կոստյի՝ Աստուածատուր շահանային համար փողովածու ժր կը պրէ՝ «քնդ հովանեաւ ժեծայարի պատրիարքական խորանաչատ սարբ Աստուածածնիս և Վանական Վ. ի սարբ պրկեղծանիս» (Հ. Ն. Ակիբեան, Հատար. Յիշ. էջժ. 211Ա, հմմտ. Կարեւեան, Յուց. հայ. Զեա. էջժ. Թ. 2085) :

սուրբ Աւետարանն ձեռամբ: Եւ արդ ես անպատու ի բարեաց, մեղսուքս յարդարաց, . . . եւ սուսանունն Եստի գրիչ, սր անսամբս եմ կռչեցեալ եւ զսրձամս՝ ոչ, ընդ հովանեալս սուրբ Խորանշատոյ Աստուածածնիս ի դատաս Զուգամ, ի դստն եւ անբարիչս ժամանակիս, սրոյ արդարաթեանն կողմն հակեալ էր եւ անիրատ թիւն եւ անկարգութիւնն ամենայն տրեք զարապեալ եւ սր տրեք զստնէր ճշմարտութիւն վասն ծովացեալ մեղաց թմոյ ի բազմանոյ անտրինացն եւ նուսոյկ ջրիտանէիցն, ի թաղտարութեան. Պարսից Շահ Սափա եւ Կոնստանթնուպոլսութեան Սուլթան Մարտտո, ի թուականութիւն Հոյոյ Ռ եւ Ձէամբ, . . . ժողովեցան զսրքն Կոնստանց, զնոցին ի վերոյ Բաղդատտ բերդին զէմ յանդիման, էստ զբերդն թափի եւ զարբաղանաք եւ կատարեաց զարտ բերդին ՃԲԹ զսրքս Պարսից, սրոյ փրկեացէ զմեզ Տէր Աստուած, ի հայրապետութեան սուրբ Գանձատարոյ Տեանն Գրիգորիսի, ի յաթոստկարութիւն սուրբ աթափա Խորանշատոյ ի Տէր Բարսեղ արհեպիսկոպոսի եւ ի Տէր Կոհաննէս արհեպիսկոպոսի եւ ալ ի զբարդս, սր սաս կան հաւաքեալ: Գործեալ յիշեցէք զթում կրտսնաւորն, սր սա(այ)տ զսուրբ աւետարանն ի հալոյ տրդեանց իւրոյ, յիշատակ հոյոյ իւրոյ եւ ծնողացն Այլն Գաղաղ աղին եւ Էդրարցն Կաթումին եւ Մէլիքին, . . . Գործեալ յիշեցէք զթում ա կրտսն-

նաւորն, որ վաւրականաւք գրել էս գետերը
 Սեւասրան» (Արձագանք, 1888, էջ 133 եւ
 163) :

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը գէտ կը յիշուի 1668ին՝ «Փառք . . . արդ գրեցաւ գաւ (Սեւասրան) ի յերկիրս Թաւաշու ի գ(ե)աւդս Քամայ կաշեցեալ ի դուռն սարք Աստուածածնիս քնոյ հովանեաւ սարք Մանգստիս ի թաւն հաշկաղնիս ԽճԺԷ ի հայրապետութեան տէր Պեպրոսի ի յաթման Խարանաշատու ի յաթմուակայն Յովհաննէս արհեպիսկոպոսին» (Աղբնեան, Հասար. Յիշատ. Էջմ. 365. հմմտ. Կարենեան, Յայց. հայց. Ձեռ. Էջմ. 294) : Յաջորդ տարին 1669ին «Երկոսր վարդապետս, անարժանս Խարանաշատու սաղնարդ էր, արքեպիսկոպոս» (Անդ, ի Հ. Պատարեանէ) : Բայց 1683ին կը յիշուի Ովանէս Եպիսկոպոս Խարանաշատու, որ Չարսթման գիւղի Էրեպէցին կը շինէ (Արցախ, էջ 328) : Եւ սոցա Իսրայէլ՝ (հմմտ. տասն էջ 70) :

Խարանաշատի վանքը⁶ մամանուկին շատ կարամունք է ինչքեր տնեցած է, սակայն տնանց մեծ մասէն յետոյ գրկուած (Արցախ, էջ 324 հմմտ. եւ Գարեգին Կաթ. Յիշատ. Ձեռ. Ա., էջ 841) :

Ճամբարդի մը խոսքերով վտակնք այս հոյակապ հաստատութեան պատմութիւնը՝

⁶ Սոյն վանքի մասին հմմտ. գէտ Բիգանդիսն, 1900, թ. 1103, Ինճիճէան, Ստորագրութիւն, էջ 312—313. Էփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 202) :

«Օրբ սաքսամամում է, մենք չենք կամենում
 Հետանալ մանքից, սյնքան հրապարիչ է իր
 գեղեցիկ գիրքսով եւ կրօնական ջերմեան—
 դա իմն ազգայ եւ մեծաշուք տաճարով,
 վերջապէս իր պատմական անցեալով... չէ՞
 որ այս տեղ կոչել են սյնքան առաւանակ
 եւ սպառնալ կրօնաւորներ, այստեղ տեղ,
 դատարարական եւ շատ աշակերտներ՝
 խամբ խմբի, սերունդ սերնդի հաւից եւ
 այդ ըստը արդիւնաւոր անցեալից ի՞նչ է
 մնացել հայ ազգի սեպհականութիւն —
 լքում, անակ, անայցելու մենուսան»
 (Արձագանք, 1888, էջ 88) :

°

5. ԽՈՒՆԻՍԻՍՈՒՄ ՎԵՆԵՐԸ

Գետաբաղի մասերի ձախ ափին եւ Մայրա-
 լու թրքաբնակ գիւղի մերձ: Պաշրիկ մանր:
 Ունի կախուղիկ եւ գեղեցիկ շինումք: Ան-
 մարդարնակ (Արցախ, էջ 311: Ազգր, Հանդ, 1890, էջ 317: Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխ, Բ., էջ 212) :

6. ԽՐԻՍՏԻ ԱՆԵՊԻՏՐԸ

Գետաբաղի գիւղի մերձ: Թաւառ ան-
 ստոր մէջ: Ունէր հոյակապ եկեղեցի: Եղած
 է բնակավայր Յովհաննէս Մայրապետեցիի⁷

⁷ Բարխուդարեան գիտէ՝ Ս. Մարգիս յիշատա-
 տեցի մը «Այս տեղ բնակած է Յովհանն Մայրապետ-
 տեցի գիտնական մարդասէսը» (Արցախ, էջ 313) :

(Արձապանք, 1888, — էջ 86. Ջալալեան, Ճամբ., Բ., էջ 360. Կիրակոս Փանձակեցի, Պատմաթիւն, էջ 31):

Դ. ԵՐԱՆԿԱՅ ԳԼԽԵՐ ԿԱՐ ԵՐԱՆԿԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Բարձրացած է Գաւնակեր գիւղի մերձ Շամքուր գետակի ձախ ափին՝ ժայռի մը գլխուն: «Մենտատանս ոչ սխներ տներ և ոչ կաթնուղիկէ, այլ տնի քովորականից շատ մեծ գտան, բարձրացն շինուածք և նեղ նեղ բաւամուտներ» (Արցախ, էջ 316): Ունի քարաշէն գաւիթ մը: Խաչքարի մը վրայ գրուած է՝ «Տէր Ռոնան պարսն Գարբիէլին քատարան, թվ. ԽՃԼԸ», իսկ սրիչ Խաչքարի մը վրայ կայ՝ «ՁԻԵ» թաւականը (Աղղը, Հանդ., 1899, և., էջ 343):

Ջալալեան այս մենտատանը կը նշանացնէ Հրէշաակապետաց վանքի հետ (Ճամբ., Ա., էջ 162): Շինութեան տարին անձանթի է՝ Գաւնակերցիներու «Ասեյով այս տաճարն եղել է կուսանաց անաղաւ և Մաղիկ մայրապետի անունով կաշուել է Մաղկոցայ: Բայց եթէ արդարեւ կուսանաց մենտատան եղած լինի այս, Մաղիկ անունից Մաղկոցայ կաշուել չէր կարող. դուցէ Մաղկանցի կրճատումն է Մաղկոցը» (Արձապանք, 1886, էջ 308, հմմտ. Հ. Ս. Էփրեկեան, Բնաշխ. Բաւարան, Ա., էջ 166):

Յիշատակադրութեան մը մէջ նշանաւորուած է՝ «Փառք... տրդ եղեւ աւարտ գրչո—

թեան սորա ի դեպաքաղաք Եղիւփարդ ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի ի Թվ. Հայոց ԶԺԷ (1467) ի զանս թեան ճհանչահին ի խնդրոյ Մատթէոս քահանայի... : Այաշեմ յիշել զնկարող սորա զանարժան Այաբիոյ կրօնաւոր... Եղեւ նկարակերտութիւն ի յերկիրս Գանձակոյ ի յաթոս Գառնակերի ի զսոսն Մաղկոյի սորբ Աստուածածնիս... ի կաթողիկոսութեան Տեառն Տէր Յովհաննիսի և տեղոյս աթոռակարութեան ուր Մերսնի արքեպիսկոպոսի... : Յայսմ սմի թաղաւորն Վրաց Կաւկի ձեռն... (չիք) ի Ղաւրդարոյ քաջոյն և թաղաւորեցաւ Բաքրատ, զոր Տէր Աստուած զօրացուցէ» (Հ. Ն. Ակիւնեան, Հաւաք, Յիշ, Զեռ, Տէր Աւետիսեանի Յոց, Հայ, Զեռ, Նոր Զուգայի, Թ. 60) :

Տ. ԿԱՐԴԻՐ ՎԱՆՔԸ

Կարմիր վանքը կամ Ղարդ-քիլիսա կանոնաւած է Աղքիլիսի Հարատային կողմը, Բաքրան վտակի ձախ տփին, քարձր ժայռի մը վրայ։ Իսկական անունն՝ անծանօթ։ Կարմիր վանք յորջորջուած է, վասն զի կարմիր քարերով շինուած է (Արցախ, էջ 312) :

Ծ. ՀԱՐԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

Գառնակեր զիւղի մերձ։ Աւերակ։ Մօտերը կան վարդապետներու և միաբաններու զերեղմաններ (Արցախ, էջ 317) :

10. Խ. ՀԹԻՓՈՅՄԷԼԻ ՎԱՆՔԸ

Բարսում գիւղի երկրորդ փանքն է : Ամ-
բողջապէս քարակիր :

Բարխուդարեան կը գրէ՝ «Այս է Գօշ-
Միխիթարի սկնարկած Հոփսիմէի մենաս-
տանն» (Արցախ, էջ 318—319) :

Համանուն փանք մըն ալ կոչ Ալիգրբրդ
գիւղի արեւմտեան կողմը : Շինուած է կո-
փածոյ քարերով (Սմրտեան, Դեղարքու-
նիք, էջ 544) :

11. ՀՐԵՇՏԻՆԱԿԱՆՏԻՆՅՈՒՆ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԳԱՆՈ՛ՆԱԿԱՆՐԵՅ
ՎԱՆՔԸ

Գաննակեր գիւղի մօտերն է Գարրիէլ և
Միքայէլ Հրեշտակոյեանոյ փանքը : Տաճարը
սնի երկու փար և մէկ աւաղ խորան,
11 մետր երկարութիւն և 8 մետր լայնու-
թիւն : Քարուկերով շինուած է գաւիթը,
որ ննջեցեալներ տափափուած են : Շիրիմ-
նաքարի մը վրայ կարելի է կարդալ՝ «Այս է
Հանդիստ ճոյնուսը Յովհաննէս փարպաղետի,
չինոյ փանիս՝ Մաղաքի որդի, թմ. ՌՄՀէ» :
Ուրիշ արձանադրութիւն մըն ալ շինութեան
մասին կ'արտայայտուի՝ «Շնորհին Աստու-
ծոյ շինեցաւ սուրբ Միքայէլ և Գարրիէլս
ձեռամբ Յովհաննէս փարպաղետի և մահ-
տեսի Յովհաննէսի Հանդերձ միաբան և ց-
րարք թմ. ՌՄԿե» (Արցախ, էջ 316. Արձա-
դանք, 1886, էջ 308. Ձալալեան, Ճամբ.,
Ա., էջ 162. Աղղր. Հանդ., 1899, Կ., էջ 343.

Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա.,
 ՀՋ 466. Հմմտ. Մազկոցոյ վանքը) :

Միաբաններու Համար շինուած են ինը
 սենեակ :

Վերայիշեալ Յովհաննէս վարդապետ այս
 վանքին կա՛մ հիմնադիրն է եւ կամ վերա-
 շինողը :

Գուցէ այս եւ կամ Մազկոցոյ վանքը
 սկիւարկուած բոլոր հետեւեալ յիշատակու-
 ցրութեան մէջ՝ «Գրեցաւ (Աւետարան), . .
 ի սուրբ սխառ ի Գանալոյկոսոյ բնոյ Հովա-
 նատ սուրբ Աստուածածնիս (որ Գաւնակերի
 եկեղեցին է) . . . ձեռամբ Իյնատիոսի» (Թով-
 ճեան, Յուց. Հոյ. Ձեռ. Գուց. Վ.ի, Բ.,
 ՀՋ 46. Հմմտ. եւ Արցախ, ՀՋ 315) :

12. ՂԱՐԱՎՈՐԱՆԻ ՄԱՆԱԳԱՆԻՐԸ

Մեծ Ղարաւ-Մուրառի մերձ վտակի մը
 քով կիսուէր անտառաւ մը կողմ : Իսկ զիւրին
 մէջ կողմ կուսանայ անտառաւ մը, սրուն վաքը
 եկեղեցւոյն դրան վրայ դրուած է՝ «Շնոր-
 հիւն Աստուծոյ եւ Ռփնէս վարդապետ,
 որոյ տաղաւթարոյի շինեցի զեկեղեցիս (ա-
 նտառաւ կուսանայ) տրակամբ դուիք (դպիսք)
 տմենայն քրիստոսնէից յիշատակ ինձ եւ ծնո-
 ւոյն խմոց եւ տմենայն տալատուոյց ի մոյ-
 րապետութեան անտառաւիս Թադուհոյն եւ
 Կոյրնոյին ի ՌՃՄ. Թով.» (Արցախ, ՀՋ 309 եւ
 Ազգր. Հանդ., 1899, և., ՀՋ 326—327.
 Հմմտ. Խամշի վանքը) :

Ղարաւ—Սուրաւի տյս անապատներէն մէկը, հաւանականաբար աստօթինը կոչուած է Հարանց անապատ:

Յիշատակապարտ թեան մը մէջ կայ՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանն ի դասն ժամանակին ի յաւիտեան ի յերկիր Վերին Զուգամ ի Ղարամաւրաւի Հարանց անապատին ձեռամբ մեղօք պատածեալ Աւետարեղոյի, որ եմ յերկրէն Տաւաշու ի գեղջէն Քամալու, եւ ի թուականին Հայոց ՌՃԻԴ» (Արցախ, էջ 281):

Անկէ յետոյ ՌՃԻԴ թուին Յովհաննէս Եղիսեկոսրու աստօնարդի ժամանակ Աւետարան մը Ղարամաւրաւի Հարանց անապատի Ս. Աստուածածին Եկեղեցոյն վախճմ կրտսի (անդ, էջ 334. հմմտ. եւ գետ անդ, էջ 281—282): Դուցէ այս Հարանց անապատ կոչուածը իմամչի վանքն ըլլայ:

Կարեւոր է եւ այս յիշատակապարտ թիւնը՝ «Եղեւ զրաւ զրչութեան (Աւետարանի) . . . ձեռամբ . . . Աւետիս անպիտան քահանայի ի թուականութեան ՌՃ և Ժ (1661) թիս աւելի ի յերկիրս Վերին Զուգամ, ի գեղոս որ կոչի Պապճան բնոյ հովանեաւ Զախտակ Եկեղեցոյն հնոյն սուրբ Աստուածածնի եւ նորոյս Սուրբ Գրիգորի Լուսուորչիս եւ սուրբ Յովաննէսի եւ այլ սրբոցն որք ասու կան: Եւ յաթառս Այվանից Վանձատար կոչի, ի հայրապետութեան Տեան Պետրոսի սուրբ զիտապետի երիցս երանեալ կաթողիկոսի: Եւ յետոյ—

նորդութիւն Լրկրիս մերում սրբանունդ
բարունապետի և Կուսակրօն Սարգիս վար-
դապետի: Եւ մերոյ նահանգիս յանապատն
Ղարմուրատի, ի սոյն ամի հանդէս ի Քրիս-
տոս սուրբ հոյրն հարանց տէր Տէրուն ա-
ռաջնորդ սուրբ ուխտին... և յետ սորին
եղև տաջնորդ Գրիգոր պարսնտէր երջանիկ
հեղահողին՝ հոյոյ որդի սուրբ հօրն աւր
Տէրունի...» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
Ձեռ. Երևան, 161):

13. Ա. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ ԱԻԱԳ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բերդ զիւղի մօտ՝ մատուռ մը, զոր սա-
կացն ժողովարդը վանք կը կոչէ — զայն
տանգութեան մը վրայ յեցած (Արցախ,
էջ 330. Արձապանք, 1888, էջ 88):

14. ԶԱՐԵՓԱՅ ԿԱՄ ԶԱՐԵՓԱԳԵՏԻ ԱՆԱՊԱՏՐ

Այս անապատը Շամքոր գետակի ձախ
ուրին հիմնուած է (Տահապ, էջ 92. Արցախ,
էջ 313): Տաճարը սաղաչէն և փաքը է: Շի-
նուած է չորս սիւներու վրայ և ունի
17.28 մետր երկարութիւն, 9.72 մետր լայ-
նութիւն և 8.64 մետր բարձրութիւն (Ազգր.
Հանդ. 1899, Ե., էջ 337)⁸: Փռուած է
տաշտած քարերով կէրտուած զաւիթով մը,
որուն հարաւային սրճին վրայ կայ՝ «Ի թվին
ԽճՂԳ. շնորհաւք ամենակալին Աստուծոյ

⁸ Հմմտ. Արտատպութիւնը՝ Գանձակի գաւառը,
դրեց Ե. Լալայեան, Թիֆլիս 1900, էջ 129:

կատարեցան յանտան Փրկչին վերնատունը, տեղի
Հոգւոյն ճշմարտի, եկեղեցիս սուրբ եւ դա-
ւիթ դովելի, շինեցաւ ձեռամբ Տեառն ներ-
սիրի, հանդերձ եսթանակարաց տմենի
փրկութեան»։ Իսկ արեւմտեանը դրան սեմին
փրայ կը կարգացաւ՝ «Սուրբ խաչս բարե-
խառն ուէր Մովսէսին ներսէսեանց վանն
փրկութեան հոգւոյ Բարխուդարին, որ թա-
ղում սիրով ետուն շինել զգալիթ սուրբ եկե-
ղեցւոյն» (Արցախ, էջ 313—314. Արարտա,
1872, էջ 271)։ Զանգակատան փրայ ալ կոյ՝
«Ի թուին ՌՃԸ. կամաւք Աստուծոյ շինեցաւ
զանգակատունս յանտան Հրեշտակապետոյն
Միքայէլի եւ Գարբիէլի ի հայրապետութեան
Պետրոսի սրբաւոյն կաթուղիկոսին ուանն
Այստանից եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխ-
տիս եւ անապատիս Զարէքոյ Սարգիս վար-
դապետի ձեռնադրութեամբ եւ ապա թիւք
եսթանոսուն միտրանից. կատարումն եղեւ
խորանիս ի փառս Աստուծոյ, արդ եւ Քրիս-
տոսի ծառայ Սարգիս եւ ապա թոսոր եղ-
րարքս շինեցաւք զսուրբ կաթուղիկէս ի
փրկութիւն հոգւոյ մերոյ եւ տմենայն հե-
տեւոյաց, որք ընթեանաւք, յիշեցէք զմեզ ի
Քրիստոս» (Արցախ, էջ 314. Նոր Դար, 1893,
թ. 35)։

Զարէքոյ անապատին մասն կը կազմէ
նաեւ Հորանց մասուսոր, որ այս արձանա-
գրութիւնն ունի՝ «Ի թուին Հայոց ՌՃԺԶ. ի
հայրապետութեան տեանն Պետրոսի կաթու-
ղիկոսին, եւ Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վար-

դապետս կանգնեցի զխաչս ի յաստորութիւն հազար խմբի եւ ծնայաց խմբց աէր Էնանէ-սին, Եղիսարէթին եւ մխարանիցս, որք ասուկան հանգուցեալ եւ ամենայն սպարմամաց մերոց . . .» (Արցախ, էջ 314) :

Յասաջ քերամս արձանադրութիւններէն ցարտուն երեսուն կու գոյ որ Սարգիս վարդապետը եղած է ճարտիկ եւ սիրամած սն-ձնասորութիւն մը, որուն շարջ համախմբումն են Լաթմանասուն մխարաններ եւ նսգտած է միջոց Չարեքոյ սնտարտար դարդաց-նէրս :

Հարանց այս մատուցին մէջ ամփոփումն են աճիւնները Դաւիթ Եղիսկոպտսի, Կիրակոս, Ներսէս, Սահակ եւ Սարգիս վարդապետներս եւ Քաչատարի, որոնք վան-րին համար արցիսնասոր եղած են (Արցախ, էջ 313—314. Արձագանք, 1886, էջ 330—331. Տահադ, էջ 91—92. Չարսիւան, Ճամբ., Ա., էջ 164—166) :

Չարեքի մէջ կան զեռ հետեւեալ արձա-նադրութիւնները՝ «Սարր խաչս բարեխոսս Մանուկի, թմ. Ռ-Դ» : — «Սարր խաչս բարեխոսս է Դաւիթ Եղիսկոպտսին հարն եւ ննջեցեաց թմ. Ռ-Հ» : — «Սարր խաչս Պետրոս բէկին, Մակառարին» : — «Այս է սուսդան Դաւիթ վարդապետին, որ փոխեցտաւ Քրիստոս, թմ. Ռ-Մ-ՀԵ» : — «Տէր հա-տի (°) զհեղութիւնս աէր Մովսէսի, Ներսէսի, Օսէփանին եւ Պարխուպարի, ճեղսրահն սնսրծ աշխարհի» : — «Այս է հան-

դիտու 'Դաւիթ Եպիսկոպոսին, Թուին ՈՂԲ» (Աղգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 398. Արարատ, 1872, էջ 170—171. Նոր Դար, 1893, Թ. 35—36. Բաղմազկոյ, 1891, էջ 39) :

Չարեքի պարխալը 786 կանգուն էրկար է Եւ 9 կանգուն բարձր (Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 163) : Անոր դրան ճակատին վրայ գրուած է «Է իտին ՌՃԿԴ Եւ Մկրտիչ վարդապետս շինեցի պարխալս, որ եղև խալիճ ԻՐ. իտման. Ովանէս վարդապետն տուաւ Ժ. թուման, շինեցաւ» :

Չարեքի մէջ ամփոփուած էին 'Դանիէլ մարդարէին, Պանդսլէան բժիշկին Եւ Սոսրով նահատակին մասունքներէն (Արձապանք, 1886, էջ 340) :

Առաքել Դարբիժեցին Չարեքի հիմնարկութիւնը այսպէս կ'աւանդէ՝ «Եւ Դաւիթ Եպիսկոպոսն, որ Շամքօտու ձորէն Եւ ի ցլեղէն իշխանաց, որ Ղարամանենց կոչին, սա եւս Եկեալ Եկաց ի մեծ անապատս եւ ապա Եկեալ զնաց ի ձորն Շամքօտու եւ անդ շինեաց անապատ, զոր կոչեն Չարսուկաւի սանապատ, որ է բաղմաժողով Եղբարց բնակութիւն Եւ յոյժ հաստատուն ամենայն կարգօք Եւ սահմանօք անապատի մինչև զայսօր Եւ ինքն 'Դաւիթ Եպիսկոպոս անդէն վախճանեցաւ Եւ անդէն Թաղեցաւ» (Պատմ. Հայոց, էջ 253—254) : Մինչդեռ Կարապետ կաթողիկոսը (Ուշնեցի) վանքին ի նպաստ հանդանակութեան համար հանած կոնդակին մէջ (գրուած Պոլսէն, որ էր 1727ին նորբնակը

կաթսղիկսր, Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ.,
 էջ 801—803) այսպէս կ'արտայայտուի՝ «Յո-
 րոց բազմաց սրբոց Անուարատաց մին է այս
 հաշակոսսը և անուանի Չարեկոս անա-
 տան, որ է աշխարհն Ազգանից Դաշնճայու
 ի ձորն Շամքօսու և է կասուցեալ և հա-
 տառեալ ձեռամբ իշխանացն Մամուտի և
 Դարամանի որդոց և թասանց, սրպէս ցու-
 ցանէ Առաքել պատմապիւրն զիսկատար
 պատմութիւն սուրբ անաստաին Չարեկոս . .»
 (Արձապանք, 1886, էջ 340) :

Մինչ Կարապետ կաթսղիկոսն իր խօսքը
 Առաքել պատմապիւրի վկայութեամբ կ'ուզէ
 համոզեցուցիչ բնելու հաստատել, սնոր և ու-
 կան աւելեկութիւնը չի հաստատել: Սա՝
 հիմնադիր ու շինող Գոսիթ Լախկոսպոսը կը
 ճանչնայ, մինչդեռ ինքը Մամուտ և Դահրի-
 ման իշխանները: Չալալեան ուղերթ գանձք
 հաշուեցնել կը դրէ՝ «Շինեալ . . ձեռամբ Դա-
 իթ Լախկոսպոսի և սղնականութեամբ
 Մամուտաց և Դահրամանոց իշխանաց»
 (Ճամբ., Ա., էջ 163): Քաջիկեան կ'ար-
 տայայտուի թէ Չալալեան այսպէս կը վար-
 կանի՝ «ստանց մի սրամական հիմք ցոյց
 տալու» և կը յաւելու՝ «Մենք բնդունում
 ենք Առաքել վարդապետի վկայութիւնը,
 քանի որ նա ժամանակով յատուց է Կարապետ
 կաթսղիկոսից և քանի որ վերջինս նորան է
 ցոյց տալիս: Դարաման և Մամուտ իշ-
 խաններ ևս չեն արդարեւ Գարգման զօսուսի
 արդ. մասում, առաջինի պայութիւնը հաստա-

տում է Առաքել պատմագիրը որ 'Դաւիթ Լալիսկոպոսի մասին ասելը՝ «Ի զեղէ իշխանաց, զոր 'Ղարամանենց կոչին, իսկ Մամուռի անունը պահել է մինչեւ այսօր նրան անսովոր ամբողջ, որ զեւ մեծ մտաւոր կանգուն է մնացել և պահում է Չարէքայ վանքից մէկ ժամ հետո . . . : Ժամանակակից ևն Լալի արպեօք պա մէկմէկի և 'Դաւիթ Լալիսկոպոսի մտանկցել, սթանդակէ՞լ ևն յերաւի անսովորի կասուցման՝ չլիաւնք: Այս միայն համանական ենք կարծում, որ նրանց վերաբերելով խօսքերը մտնել տաւած պիտի լինի կանդակների մէջ այն վանականն, որ խնդրել է ժողովարարութեան համար, զույգ ուղտկան սանդուխիսն սեննարով աչքի տալ» (Արձապանք, 1886, էջ 331) : Երկուքին վարկածներն ու կրնան պատահած բլրալ. Քոնի որ 'Դաւիթ 'Ղարամանենց տահմէն էր. բնական է որ իր բնականիքին անդամները փոխելոյն իր ձեռնարկին յաջողութեան և պարձեալ քանի որ Չարէք Մամուռի իշխանին ամբողջին մօտ էր, նա ևս ինչո՞ւ ուրիշ շատ իշխաններու նման իր սթանդակութիւնը չտար մերձսոր անսպասի մը :

Կարապետի հետեւեալ խօսքերէն՝ «լիսկոպոսար պատմութիւն սուրբ անսպասին Չարէքու» կարելի է ենթադրել՝ թէ նա իր ոչքին ուղեւ ունէր այն վանքի մասին բնագործակ պրութիւն մը ևս ոչ թէ Առաքելի պրութիւնը կ'ակնարկէ, վասն զի ան փոքր զեկոյց մըն է :

Կարապետ Ռոնեցին իր կանգակին մէջ կը յիշատակէ «հեղահողի և աստուածարան» Դաւիթ վարդապետը որ կը բուսաղէժ կը մեկնի և մաս մը՝ «Ե կախարիչ վէմէն» ասած կը վերադառնայ: Դարձեալ շատ գովեստով կը խօսի Չարեքի միաբաններուն մասին՝ «Անդ ժողովեալ կան բազում միաբան եղբայրք խաբարնապետք հոնաւորք ի պանդեղաւ և ի նեղ ժամանակիս, որ խոտակրօն հոնաւորք և ազօթիք աքնին սաղմսակաւորք, սղաշատամբք և պատարապօք, որ և սարին բոլոր միամեծ հաշակեն, ախ և գիշեր անդադար ծնրողբաթեամբ շարշարեն զմալմինս . . .» (Արձագանք, 1886, էջ 340, հմմտ. և Աս. Դաւրթ. Պատմ., էջ 253. հմմտ. Դաւիթի մասին գեաթօփեան, Յուշ. հայ. Ջեա. Դապեան վ. ի, Բ., էջ 46):

Դաւիթ եպիսկոպոսի յաջորդներու Սարգիսի և Ներսէսի գործունէութիւնը արձանագրութիւններու մէջ (հմմտ. վերը) յիշուեցաւ: Անոնց օրով ծաղկուն շրջան մը կը բոլորէ Չարեք և բազմանգամ է: Սակայն ապա կոպտատի կ'ենթարկուի: Բայց Մկրտիչ վարդապետի քանքերով գեաթամանակ մը կը կենդանանայ (Արձագանք, 1886, էջ 331. Ազգ. Հանդ. 1899, Ե., էջ 339 և Աղանաւնի, Միաբանք և այլերէութ. հայ երեսօղէժի, էջ 521):

Եւսկ Սարգիս առաջնորդի ընտիր գործունէութեանը մասին կայ հետեւեալ ընդար-

ձուակ չիշտաւակադրաւ թիւնր՝ «Աստուանօր կա-
 տարեցաւ . . . Ճաշոց(ս) ի թուականս թեան
 Հոյկադան աստմարի ՌՃԺ ևւ Դ ամին (1665)
 ի թուոս սրաւ թեան Պարսից Շահադատին ևւ
 ի Հոյքադեասաւ թեան ասնա Ադասնից Տեասն
 Պետրոսի սրբադան կաթու գիկսսի կրկին Լաւ-
 ասարչի ի յեաինս ժամանակի ի յաթսոն
 Կանձասարոյ ի յերկնահանգէս ևւ ի գերա-
 հաշակ սխաւ, սր կոչի Չարէքս անադատ
 րնդ Հովանեաւ մ'օրս յասոյ սուրբ Աստուա-
 ծածնիս ի հրաշտախա երկնաման սուրբ կա-
 թու գիկէիս յասադարդ հրեշտակադեախ ևւ
 աստջնարդաւ թեան ակգոյս Տեասն աէր
 Աարդսի աստուածարան վարդապետի . . . սր
 վերստին սգգեալ գկարդ սուրբ սխախ ևւ
 գարդարեալ սրայծասացոյց Հոյկուր հրճու-
 նոք ևւ սգարադեալ ամբոցոյց ևւ նարադեալ
 գամենայն սենեակս եզրարցն: Այլ ևւ չինեալ
 գանդակաստանս բարձր ևւ սրայծաս ևւ աստ-
 ցաս յոգում անօթն սրտաստեանս ևւ գգրեանս
 Հոյխակեցոյցս: Լէ յետ ամենայնի վախա-
 ցեալ ոյսմ Հոյխարուգիս վայելչաբանիս ևւ
 եա գրել ևւ գարդարել սակոյ ևւ երվն գու-
 նալք վասն յիշատակի հոգւոյ խրոյ ևւ ծնօ-
 ցաքն հօրն Յովհաննէս քահանային ևւ մօրն
 Էդիսարեթին ևւ հանդադեալ եզրարն Յակո-
 բին, սր գվարձ ծաղկերոյն Բ. թաման նա
 ետ . . . : Այլ ևւ յիշեցէք ի Քրիստոս գհեդա-
 հոյի ևւ մաքրամիս Սարգիս բարանադեան
 ևւ ամենայն միկեղն . . . միարանք սուրբ ս-

նապաստիս զտէր Ներսէս քաջ եւ ամենխմտաւ
 վարդապետն եւ զտէր Նահապետն խոհեմ եւ
 սրբաւեր, զսրբաղնեալ Հայրն տրի զտէր Սա-
 հակ խոտաւովանդն միտրանիցս, զտէր Խա-
 շատուրն խաբաղնաղլեաց, զտէր Ներսէսն
 տրի եւ վաքք, տէր Ովանէսն միտմիտ, զտէր
 Լիզիլն սրբաւանդն, զԳաւարտն վերակացա-
 տիտիս, սիրելի Եղբայրն մեր Մինասն, Կրկն
 Ակսրն եւ զԴաւիթն, զՄեարտսն եւ զտէր
 Մաթէւսն, զՄովսէսն եւ զԲ. Յովսէփն, զԵր-
 կու Խաշատուրն եւ շորս Կիրակոսքն, Երկու
 Ագաթիլն եւ զԿոստանդն, զՄկրտիչն եւ
 զԵսայիսն, զԽաւատ Գաւարտն եւ զՄիմէան
 զարքիւնն, զՍուքասն եւ զԲ. Գրիգորն, զԱռա-
 քիլն եւ զԹումէն, զՍարգիսն եւ զՄիմէանն,
 զԱսպն եւ զԵրկու Ովանէսն, զԱնտոնն եւ
 զՄարկոսն, զԵրկու Մարտիրոսն եւ զԱռ-
 կսրն, զՂուկասն եւ զԿիրակոսն, զՀայրա-
 պետն եւ զՍահակն: Սոքաւ Հ. միտրանքս
 կան բնակեալ ի սուրբ տնապատիս տեալ
 յոնձն զխաչս Քրիստոսի. . . :

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոսս զտէր Սար-
 գիսն զահեքէց եւ զյախ տր՝ ի վարդապետն
 եւ զվաքք Եղբայրս զՄխիթարն եւ զԿոյս-
 Կիցն իւր:

Արդ Լս նստաւ. . . զԾօղս եւ զԾողկօյս
 սուրբ տառիս. . . ազաչեմ յիշեցէք. . . զտէր
 Սարգիս Հայրն Հորանց եւ զտրդն տնապատի
 զտէր Սահակն. . . (Գրիգորի Հայրն է՝ Յով-
 հաննէս, մայրը՝ Մարգարիտ, Եղբայրները՝
 Գրիգոր, Լիզիլ, Աստուածատուր եւ Վարդա-

նան, որդիները՝ Պալասան դստեր և Ղազար. հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձև. էջմ. 986. Կարենեանց, Մայր Յուշ. Թ. 882) :

Բայ ի այս յիշատակագրութենէն ծանօթ են դեռ հետեւեալները :

Առաքել 1579ին Չարեքի մէջ կը գրէ Աւետարան մը (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտարեանէ, 1579), որով յայտնի կ'ըլլայ որ Դաւիթ սոյն վանքին հիմնադիրը չէ, այլ վերականգնողն ու դարպացնողը : Նա 1637ին կը ստանայ Ձևագիր մը (հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Տաթևացի կաթողիկոս, էջ 161) :

Սարգիս կրօնաւորը՝ «ի սուրբ ախատ Չարեքա...» կ'արտադրէ Աւետարան մը (Արցախ, էջ 144. Թօփճեան, Յուշ. հայ. Ձև. Դադեան վ. ի, Բ., էջ 146) : Իսկ 1655ին հոն Շարակնաց մը կ'ստորաի (Արցախ, էջ 388) : Մինչ ներսէս վարդապետը 1699ին կը գրէ Գիր Օրհնութեան (Conybeare, Cat. Arm. Brit., Ա., էջ 265) և 1704ին Դատադանադիրք մը (Թօփճեան, Յուշ. հայ. Ձև. Դադեան վ. ի, Բ., էջ 52) :

Չարեքայ վանքը ստացած է չաա մը նուիրատուութիւններ և տիրացած կալուածներու, որոնց զբաւումին գլխ. գիրք բնած է Աստուածատուր վարդապետը, որ 1902ին աւագակներէ կը ստաննաի (Լուծայ, 1902, Դ., էջ 256. Մշակ, 1883, Թ. 129.

Աղգր. Հանդ., 1913, ԻԿ., էջ 74—75³, Տահադ., էջ 91. Մեղու Հայաստանի, 1883, Խ., 102 է.ն) :

15. ՓԱՌԻՍՈՒԻ ՎԱՆՔԸ

Համանուն գրատախ այս վանքը կանդնում է Տանձա ալն քիչ մը վեր՝ անառատ-պատ սարահարթի վրայ։ Ունեցած է երեք եկեղեցի, երեքն ու միևնույն սնով, միայն թէ միջինը՝ քիչ մը մեծ։ Անսնցմէ մէկուն գանաղլախ քարին վրայ կայ՝ «Մուսէս երէց» (Արցախ, էջ 306)։ Ունեցած է կրաւէն եւ յղնանիստ պարիսպ (Ջալալեան, Ճամբ., Բ., էջ 359. Մեղու Հայաստանի, 1859, էջ 100)։ Միարաններու սենեակներն ու երակ (Աղգր. Հանդ. 1899, 1, Ե., էջ 340) :

Հին վանք։ «Կատաճնուրդութենէ Փառիսասայ» էր ալը Պետրոս կաթողիկոսը¹⁰։ Անոր յաջորդն ալ Մուսէս էր «Վանական Փառիսասայ» (Կիր. Պատմ., էջ 101 եւ Աղիւշան Հայոցպատմ., Բ., էջ 341) ուր եւ այս ծանօթութիւնը՝ «Նշանատար վանք Սաի նահանգի, Գարդման գոտտի մէջ, Սեւանայ ծովուն արեւելեան չիւսիսակողմն»։ — 1657ին «ի վանս Փառիսասայ» Կաթար վար-

³ «Ջալալայ վանք կամ Խօթայ վանք կրկնակի անունով է յայտնի Ղարապաղի թեմում գտնուած (էջ-միածնի) վանքապատկան կալուածքը, որ 46.000 դէսիակին տարածութիւն ունի»։

¹⁰ Հմմտ. Գանձասար վանքը։

դասական Սելասթրան ժր կը գրէ (Սմբատեան,
Երեջտի, էջ 150), նոյնը՝ Շամաթի, էջ 244) :
Եղած է կաթնոգիտսանիտ (Հմմտ. վերը՝
էջ 70) : Անոր ստաջնարդնէն է նաեւ «Հոյր
'Իտիթ» (Հմմտ. վերը էջ 65) :

Թուրքերը այս մանջր սխարնէրու փա-
րտիսի կը վերածեն (Նոր Իտր, 1893, Թ. 36) :

ՔՈՒՍՏԻԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Քառասնիկ — արդ 'Աստղախ — զատուսը Տա-
 րուշ գետափի հարատւոյին օժանդակի (Ախնջի)
 Ապաստե գետի եւ 'Բեյամէկան լեռնաշղթայի
 ու 'Իսլաթարեքանի միջեւ է :

1. ԱՆԻՐԷԻ ՎԱՆՔ

Նիսանօթ Կիրակոս Պատմադրէն՝ «Էւ ինքն
 ('Ատրդան) եկեալ ի ձորն Կոյանայ ի մենա-
 րանն իւր, զոր սարք Անարէն կոչէին հան-
 դէս տնտեսիկ բերդին Կոյանայ» (Պատմ.
 Հայոց, էջ 174) : 'Ատրդան վարդապետը հոն
 դադարեալ՝ հետամտաւ կ'ըլլայ ոչոսկերանե-
 րու կրթութեան (տնայ, էջ 174) : Այժմ «բո-
 րորովին խախտուած, միայն հիմնադրաւոր
 կ'երեւան» (Ազգր. Հանդ. 1898, էջ 324.
 հմմտ. եւ Էտնոյ, 1901, էջ 155) : (Գաղարքի
 վանքերու շարքէն է :))

2. ԳԵՏԱՍԻՅԻ ՎԱՆՔԸ ¹ տեւ ՇԻՄՈՒՐԱՏԱՅ ՎԱՆՔԸ
 եւ ԳԵՏԱՅԻ ՎԱՆՔԸ
 եւ

ԳԵՏԱՄԻՋԻ ՎԱՆՔ տե'ս ԵՐԸԻ Ս. ԱՍՏԻՒԱՄԵՐԻՆ

¹ Կիրակոս կը յիշէ Գետակիւղ վանքը (Պատմ.,
 էջ 73) : Թե՛հե՛հան գետի կու տայ որ այս թէ՛ եւ Գե-

3. ԳԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ ԳՕՇ ԽԵՒԹԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Ղուլափանք չէնի մէջ է . Դիլիջանն տանէն դէպի Արեւելք . մօտ 14—15 վերստ հեռաւորութեամբ . . . Տանձուտ կոչուած ձորի մէջ գեղեցիկ հարթավայրի վրայ բարձրացած է Գեաթիկ վանքը կամ մխայնարանը (Յովսէփեան Գար . արքեպ . Հասուց Թատի Ամենայն ժողովուրդ . . . , էջ 62 . Ազգր . Հանդ . 1903 , Ժ . , էջ 17) , որ իր երկրորդ հիմնադրին — Մխիթար Գօշի — տնտնավր կոչուած է նմանապէս Գօշ Մխիթարի կամ Գօշայ վանք² :

Գեաթիկ վանքը երեք կողմէ բարձր է . տնտնտեսութեան լեռներով շրջափակուած է . եւ մխայն արեւելեան կողմը ապառ է : Քանի որ եկեղեցիով սփռուած է : Առաջին եկեղեցին — Ս . Առաքելութեան — շինուած է տարանապայն՝ առջաւոր քարերով եւ Գանձատարի սճով : Ունի չորս սաղ խորան , երկու խորհրդարան , տնտնաերեք բաւարար , վեղարաձեւ կաթնաղիկէ մը , երկու դուռ , 15-75 մետր երկարութիւն եւ 11-50 մետր լայնութիւն : Զատակը սուղաքարերով ծածկուած է : Սեղանը սրբաւոր քարերով շինուած է եւ ոջ տ ձախ կողմերը երկրորդանի խորաններ տնի (Ազգր . Հանդ . 1903 , Ժ . , էջ 21) :

տիկի հեռւոյն չէ , սակայն տնոր քովերը կը գտնուի (Առարայրաթիւն , էջ 514) , մինչ Բարխուդարեան կը միտի զայն Շխմարասի հեռ մխայնել (Հմմտ . տնտ վարը կամ Արցախ , էջ 335) :

² Նմանօթ է Գօշայ կամ Կոշայ վանքը Արապտ-ձորանի մէջ (Ալիշան , Այրարատ , էջ 145—146) :

Աջակցման պատի Բ. խորանին ճակատին վրայ կը կարգադրուի՝ «Ի ՈՒՄ. թուին զկնի չորս տմայ տանայ զկրտստպէժ Ստրահայինին սկսեալ եկեղեցիս սուրբ Ի Նորս Վեաիկ և կոտարի տմս Է Ի խանդար Զուսկին Հոնաց ԶԼուամբ փարպապետին Միսիկարայ Ի հայրաթեան Վարդանայ, ԶԼուսուսուս թեամբ րարեպաշտ իշխանին Վախտանկայ և նորին պուգակցին Արզախաթունին և նորին Էդարացն Մարտապ, Վասակայ և խորթն Պրիպարայ և նային պատկացն: Լիցի նացս պատարապ յեկեղեցիս Ի տանի սուրբ Աստուածածնին Պ. տարն, րայց Զ. Հասանայ հարն Վախտանկայ, Ա. մարն նային Մամին և Ա. հարն Արզախաթունին Քրտին րարեպաշտի անխափան» (Արցախ, էջ 350. Շահ-խաթանեան, Ստորապրաթիւն, Բ., էջ 367. հմմտ. և Զարպետն, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 14. Մարտունեան, Վեպարքանիք, էջ 173):

Աւալ խորանին վրայ կայ՝ «Յաստպ պարմաթեան Աստուծոյ և ճարս որպի պարտն Ուրիկին, թսան ճարին, աշխարհա Մանած կերտացի, յաշխարհակարս թեան Վարս նաին Ի թապա սրաթեան Վրայ Վեմեարի Բապրատունայ, իմ հայրն Ուրիկ զնեալ էր զՎեաիկ Ի ՈՒՄ. կարմիր տուգատի, և ճարս զրեցի զՀովս Իւր տմեն սահմանաւք Ի պան ժամանակի, որ հայրենիքն աման էր, և սուկին թանկ, ՎՄ. կարմիր տուգատ սուր Վեա-

կայ Աստուածածնին իմ հազայ տանա յիշատակ տնջնջելի իմ ծնագացն Ումիկին եւ Թադուհայ, ինձ եւ իմ սրբեանցն Արդաթին եւ խր եղբարցն Պատառ վարդապետին եւ միաբանքս սահմանեցին պատպ եւ շարաթ տարն եւ Ջատկի տարն գտմէն եկեղեցիքս՝ պատարադ որչափ մեք կենդանի եմք մեք ծնագացն լինի եւ յետ ելից մերայ յաշխարհէս մեզ լինի...» (Արցախ, էջ 350)։ Շահխաթունեան, Աստուածաբանութիւն, Բ., էջ 367։ Արձագանք, 1903, Ժ., էջ 28։ Յովսէփեան Գ. Նիւթեր եւ տառ մատերութիւններ հայ տարեկառի եւ մշակոյթի պատմութեան, Ա. Պրակ, Երասայէմ 1935, էջ 91։ — Ըսոր 1287ին հաս կր ինպախի։

Ա. Աստուածածնի տաճարը տնի շորս միադրագադ եւ բոլորակ սխներու եւ սթր կիտախներու վրայ որրտաւ յարերով շինուած պաթիմ մը, որ երկու մասը տնի։ Անոր յատակը սալաքարով ծածկուած է, իսկ սրեւմտեան պան վրայ դրուած է՝ «... եցի... եւ սրբի Գայրուծագին միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս, հաւատակցին մեզ Գ. պատարադ ի տանի Յովհաննու Կարապետին գինի Յայանութեան, զԱ. իմ հասրն Գայրուծագին, զԱ. իմ մարն Մամաքին եւ զԲ. եղբարցն Բաւոյանին եւ զԱրեւիկան... ի թվ. 288» (Արցախ, էջ 351)։ Արձագանք, 1888, էջ 117, տը այս արձանագրութիւնը կր

սկսի «Կամաւն Աստուծոյ Եզր սրդի Գայլա-
ձային», իսկ «Այդր. Հանդէս»-ի մէջ կ'ըսուի
թէ թատկանի «Կարող է ե. Ձեռն լինել»,
1903, Ժ., էջ 20) :

Դեռ մինչեւ 1892—1896 թատկանի ոչո
կեկեղեցւոյ մէջ ժամերդու թիւն կ'ըլլար
(Արաքս, 1892, էջ 42. Մճրատեան, Գեղար-
քունիք, էջ 172, 175) :

Երկրորդ եկեղեցին աստջինին պատկից
է եւ կոչուած Ս. Գր. Լուսաւորիչ³ : Շի-
նուած է միսին յար եւ նման : Աւագ խորու-
նին վրայ արձանադրուած է՝ «Շնորհին Աս-
տուծոյ եւ Կամակեցութեամբ Էղբարցս եւ
միջնորդութեամբ աչր Գրիգորիսի գրեցաւ
յիշատակ Էղբարս մերոյ Պետրոսն Արտա-
ղայ, միտրանք սուրբ ուխտիս սահմանեցաւ
ի տանի Դաւթի եւ Յակոբոյ մասաւցանել
պատարաւ տմենայն եկեղեցիքս զկէսն Ար-
տաղայ եւ զկէսն տմանայն իւրոյ Աթուշին,
սր խափանէլ գատի ի Տեառնէ» : Իսկ հիսի-
սային խորանին վրայ՝ «Ի տանի սուրբ Խա-
չին Ա. տարն պատարաւ Խաչատուր վարդա-
պետին եւ Էղբարց իւրոց եւ ծնողայն, զի նո-
ցա լնէլս ք շինեցաւ խորանս» : Եւ հարասային

³ Ս. Գրիգորի գրանք կան մարդահասակ երկու
կողքաբեր, սրանք ստուղիւ հիացումի առաբկայ կ'ըլ-
լան իրենց նորին արուեստովք (Արձագանք, 1888,
էջ 117. Հմմտ. եւ Արաքս, 1892, էջ 41. սր եւ վան-
քին նկարադրութիւն, ինչպէս Հմմտ. եւ Ջոյտլեան,
Ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 357—358) եւ Մճրա-
տեան, Գեղարքունիք, էջ 172—179) :

փառքը խորանին դրան վրայ՝ «Մատույն Աստուծոյ Գերդ ԼԼ ամուսին խը Կոտույ Է, դատակունք նոցին շինեցին խրեանց րնչիւր գիտրանս, Բ. աւր պատարապն նոցա է ի տանի սրբոյն Դէսրդայ, խափանողքն դատին ի Տեաննէ»:

Տաճարին ճակատուկայ քարին վրայ կը կարդացուի՝ «Յոսափն Աստուծոյ Բ. Եղբարքս Մարտիրոս Է Գրիգոր Է ամուսին Թոմար ժխարանեայ Լեփրեմա շինեցաք զԵկեղեցիս, վառն սրայ ոնեկեցաք Է զտղլիան, ուէր Յովհաննէս Է ժխարանքս Լատն նոցա պատարայ զԵկեղեցիս Բ. տաւնն սրբոյն Գրիգորի զԵ. խորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փրութի, Թոմարին, Նաղիսոթունին Է Մատթէոսի, անխափան» (Արցախ, էջ 352):

Երբորպ ստաճարը նսիրուած է Ս. Կարոս պետի Է Երկրորդէն աւելի փառք է: Շինուած է սրբատաշ քարերով Է քանդակողարդ Էն Բեմն Է խորհրդարանները: Անոր հարաւային սրժին վրայ (սրաաքսոտ) գրուած է՝ «Ի ՍԶԶ Էս Գրիգոր սրդի Ս. . . ժխարանքս Լատն զաւազ խորան Եկեղեցոյս ինձ պատարայ»:

Նկատուողութեան արժանի է Պետիկի գտնուակաւուտնը, որ Լոսյարկ Է Բարձր շէնք է,

* Ի. Յարութիւնեան կը կարծէ թէ այս զանգուկաւուտնը այն ժառանգարանն է, զոր Կիրակոսի անդութեան համաձայն Մարտիրոս առաջնորդը շինած է (Աղղբ, Հանդ., Ժ., 1903, էջ 34—35):

գրեթէ պատկից մեծ տաճարի գաթիկն չի-
 սխտային կոպմին: Գեանոյարկը մասան է,
 սր տնի մեծ յառաժուտ մը և պոս մը:
 Միջնոյարկը գաղանի պահարանն է: Իսկ
 վերնոյարկը խաչաձև շինուած է և տնի
 երկու սեղան՝ Գաբրիէլ և Միքայէլ չրեշ-
 տակապետներու անուանով: Ջանգատան կո-
 թուղիկէն չատանց խանարճած է: Անոր շի-
 նութեան պատմութիւնը արձանադրութիւն
 մը կը հաղորդէ: «Կաման Աստուծոյ ամե-
 նակին ի թվիս Չէմ մենք երկու եղբարքս
 Դասապետ վարդապետ և Կարապետ եղաք
 չիմն և ի վերայ եղաք գանդակատան և
 եկեղեցի յանուն Հրէշտակապետացն Գա-
 բրիէլի և Միքայէլի սակաւ բնչիւք մերովք
 և քեռսն մերայ Թոնատիսի, արկամբք
 բազմաք եղաք և պարխոյ չարջ եկեղե-
 ցեաւքս և ոյլ ուշխատութիւնս բոս մերում
 կարի, Սարգիս վարդապետ հոյր վանիցս և
 միարանքս հաաստուցին Ջատկին և ճրա-
 գալոյցին պատարաղ, յոր եկեղեցին Դասա-
 պետ վարդապետին և Կարապետին սոհմա-
 նեացին: Արդ ուղաչեմ զամենայն մասանդա-
 տրաղ յիշման արժանի արտիքը զամենայն
 աշխատեալսն ի սմա, և սաստիկ Ջաքէոսն
 և Գրիգորն» (Մքցախ, Հջ 353. Շաչխաթու-
 նեան, Ստորագրութիւն, Բ., Հջ 367):

Այս եկեղեցիներէն զառ Գեաթիկ վանք
 տնի քանի մը մասուսն՝ նուիրուած Ամենա-

սարք Հոգւոյն, Ս. Կարապետի, Ս. Աստօրե-
լոյց ու Ս. Հովնաթմեանց⁵ :

Հատնականօրէն առաջին մատուցին մէջ
Միխիթար Գօշ թաղուած բլրոյ, իսկ շորքորդ
մատուցին կաթուղիկէին վրայ դրուած է .
«Չ. Տէր Աստուած ողորմեա Թաշատուր
Վարդապետին և Բարսեղին շինողոյց և կեղեց-
ւոյս և ամենայն աշխատողոյցն ի սմա» (Ար-
ցաթ, էջ 354) :

Գետիկի մէջ կան դեռ ուրիշ արձանա-
դրութիւններ՝

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Գրիգոր Հիջուր
ամիր սղոռաւար Առաջին սրդի Սմրատու
սրդոյ մեծին Վախտանգա . . . պետաց ոչ-
խարհին Արցախոյ տուտի Աթարաւի Իվանէի
սնոյց զիմ և իւր տանն Առաջին աստճորդ
կոյցոյց, զի ոչ ունէին դասկ յաստի խնդրեցի
դոյս և կեղեցին շիրմիս Հանդստեան, Առաջն
ինձ և բեա և միարանքս ասհմանեցին դոյս
խորանս պատարաղել ինձ զՔրիստոս Հանա-
պուղ, որ կարգայք Առաջին և բկար կենդա-
նութեամբ խնդրեցէք և Գրիգորոյս մեղոյց
թողութիւն . . . » :

«Կամաւն Աստուծոյ ևս մեղուցեալ ծու-
ռոյ Աւելքներքս սրդի Վասակոյ և Սարգիս
ուսոյ պարսն միարանեցաք Աստուածածնիս ,

⁵ Միխիթար Գօշ կը յիշէ նաև Ս. Գաղղոթա՝
«Գրեցաւ յանապատիս Գետիկոյ բնդ Հովանէաւ սրբոյն
Գաղղոթայի և Լուսաւորէին Գրիգորի . . . » (Հ. Հ. Ոս-
կեան, Մատենադարանի քննութիւններ, Վիեննա 1926,
էջ 186) :

յիմ հալաւ ընչից զնեցի յՍտինճք մի սյդի ի Ռ. սպիտակ նաչար տուի սուրբ Աստուածածնիս, որ շէն պահեն. միարանքս տաին ինձ է պատարայ Մսաղսոյար օրն...» :

Գահար կը միտրանի և մէկ պատարայ կը ստանայ Ս. Կուսի Աւետումի օրը :

Մխիթար վարդապետը կը միանայ և երկու պատարայ կ'ընդունի Խաթունին ու Սարգսին :

Խաղսուր միանալով երկու պատարայ կ'ստանա :

Մխիթար քահանան միարանելով մէկ պատարայ կը ստանայ :

Ս. Սարգսին տօնին երկու պատարայ կը տրուի Սարգսին, Մարտիրոսին և Թորոսին :

Մխիթարին ու Մայրախաթունին Ս. Սարգսի տօնին պատարայ մը կը յատկացուի :

Ս. Յակոբի տօնին Մարդարէին պատարայ մը կը նշանակուի :

Ս. Վէսրդի (Ս. Գրիգորի) տօնին մէկ պատարայ «Աստուածատուր քահանային է անխափան» :

Ս. Հոգւոյ դաշտուան տօնի պատարադը Հոյերթին ու Վահրամին համար կը տրուի :

Փիլիսոփոս Առաքեալի տօնի պատարադը Սարգիս տարկաւադին համար կ'արձանագրուի :

Անդրէաս Առաքեալի տօնի պատարադը Յովհաննէս Վանակ(ան)ին կը խոստացուի :

«Եւ Մխիթար Հիւսն ժխցբան եւ աշխատարան եկեղեցւոյս . . . եւ մինչ ծերութիւն չի նեցի զգրանս ազատից» :

Կիրակոս վարդապետ (դու ցէ Գանձակեցին, Հմմտ. Աղղր. Հանդ. 1903, Ժ., էջ 20) իր նպատաներու փութարէն Թաղանս աստօնացն օրս երկու պատարագ կ'ընդունի, իսկ Հարր Ս. Աստուածածնի տօնին մէկ պատարագ :

«Ի տունի սրբոյն Գէորդոյ տ. պատարագ ճէհանչաւի է անխափան» :

«Այս է Հանդիսա Մկրտիչ աէր ի Խճի՛ր (1675)» :

«Սարգիս սարկուսոյ կէսօրեայ փութացաւ ի սուրբս յիշեցէք» :

Բարակէս եւ Վրթմանէս եղբայրներու երկու պատարագ, Խաչատուրին՝ Ս. Բարսեղի տօնին երկու պատարագ, Խաչգիւտի տօնին Սրբէկի եւ Աստուծոյ մէկ պատարագ, Ս. Կիրակոսի տօնին Ստեփանոսին մէկ պատարագ, Հայրապետին Ժ. պատարագ, Ս. Բարսեղի տօնին Բարսեղին մէկ պատարագ, Մասնաւորին՝ Եղիսարէիին մէկ պատարագ, Աստուածածնի տօնին՝ Սմբատ Զատնամբի երկու պատարագ կը նշանակուի :

Ս. Ստեփանոսի տօնին՝ Ստեփանոսի, Ս. Սարգսի տօնին՝ Սարգսի, Աստ. Հինգչարէիին՝ Բժնեցի Գինէի, Ս. Հագոյն տօնին՝ Մխիթարի, Գայիին եւ Աստղղախին երկու պատարագ կը նշանակուի :

Թոցապէղ Համբարձման տօնին մէկ պա-
տարադ կը ստանայ:

Թաշի տօնին Լնսքի երկու պատարադ կը
տրուի:

Նոյն օրը Թաշատուր փարպապէա ալ պա-
տարադ մը կ'տանու:

Փիլիպպոս Առաքեալի տօնին մէկ պա-
տարադ տնի Սարկոս ալ:

«Նիշեալ լիցին ի Տէր սատջին միարանքն
մէր Արթուրան եւ Գոհար խաթուն եւ աւար
մեծի հինգշարթի նոցա լիցի պատարադ»:

Միկե (1216) թուին Գոհար սյուի մը տա-
լով Գուրսեան տօնին (Ս. Հոգւոյն) երկու
պատարադ կը ստանայ:

Սարգիս եւ Ասրազամբ մէկ կտկան պատա-
րադ կ'ընդունին:

«ԶԳ. (1254) թվ. Տէր Աստուած սպարմեա
Թաշատուր փարպապէաի եւ Բարսեղին, չի-
նոպաց եկեղեցւոյս սյու եւ ամենայն աշխատաւոյն
ի սմա, ամէն»:

Ս. Անդրէասի տօնին՝ Անդրէասի, Հոփ-
սիմեանց տօնին՝ Ազիլին, Շոպակաթի տօ-
նին՝ Անդուրին եւ Թաղէի ու Մանքուի, Ս.
Սարգիսի տօնին՝ Գաղիկին եւ Ասլանին,
Երեւման տօնին՝ Ացեւորէղի, Մխիթարի եւ
Զաքէասի մէկ կտկան կամ քանի մը պատարադ
կը տրուի:

«Էս Մարդոսն իշխան եւ սրպիք իմ Աս-
լան բէկ եւ Գրիգոր միարանեցաք սուրբ Աս-
տուածածնիս եւ տուաք ի մէր հայրենեաց

Յագջարերդ այդի մի եւ ա. գութան ի հոյ
յարսն ապաա յամէն հարկէ եւ ստացաք Բ.
պատարադ զեկեղեցիքս ի տաւնի...» :

«ԹՎ. ՌԿ (1211) եւ Յովհաննէս միարա-
նեցի ապաա... զՊՎուկայ ժողովուրդ ի հարկէ
եւ սուին յաթսուն յիշխանութեան Գանցա
խաթունին ինդրօք Կիրակոս վարդապետի ի
հոյրութեան Արրահամ վարդապետի, որ
դոյս խափանէ յԱստուծոյ եւ յամեն որոց
նոյմալ եղիցի եւ կատարուքն աւրճեալ,
մխտանքս սուաք նմա Է. պատարադ զմեծ
եկեղեցիս ի տաւնի Յովհաննէս ի Զատկին
տնխափան... իսկա վկայութեամբ Յովհան-
նիսի որոր ի կենաց Վարդան վարդապետի» :

«Շնորհին Աստուծոյ եւ կամակցու-
թեամբ Լորարցս եւ միջնորդութեամբ սէր
Դրիգորիս յիշատակ Լորարս մերոյ պաա-
րան Արատապոյ միարան սուրբ ուխտիս եւ
սուհմանեցաք ի սունի Դսիթի եւ Յակոբոյ
մատուցեն պատարադ յամենայն եկեղեցիս
զկէսն Արատապոյ եւ զկէսն ամսածոյ իւրոյ
Աթուրին...» :

«ԹՎ. ՌՃԷ. շինեցաք եկեղեցիս Սեբաս-
եւ Ավասարս ի ձեռն սուրբ... Մխիթարա
ի բարեխառսութիւն մեզ եւ ծնոպաց մե-
րոց եւ Լաւեն ա. պատարադ ի սունի Ս.
Աարդսի...» :

«Եւ Դրիգոր միարանեցայ սուրբ Աս-
տուածածնիս յաւուր Գալստեան Հոգւոյն
(սրբոյ) ի սուրբ սեղանն պատարադն հիւ-

սանն է Մխիթարայ, խափանողքն պատա-
պարտին սալ ի սանջանան» :

«Էս Աստուէրս մխարանեցայ ի սուրբ
Աստուածածինս եւ սա ի պԹաղաւորակային
կէսն տպտակդ վանիցս ի հայրաթեան Մար-
տիրոսին, վարդապետքս եւ մխարանքս գրե-
ցին զՅովհաննու եւ զԱկիսայ տունն պատա-
րայ ի ծնոցացն Հարքայ եւ տիկնոջ գամէն
Էկեղեցիքս, որ խափանէ պատի ի Տեսանէ եւ
ՅԺԸ հայրապետացն ընդ նպոխ իցէ» :

«Աստուած պարմեսցի նորար Շահին եւ
ծնոցաց նորին» :

«Պարսնու թեան Արդս թին եւ Խորիչ խա-
թունին եւ Պեարսս վարդապետ կանդնեցի
զխաչս բարեխաւս . . . ի թսին ԶՂԻ» :

«Մէք եղբարքս Սրամայ (?) եւ Արուդ-
մար (?) եւ Հայրապետ մեր հոգւոյ արդիւնք
յեկեղեցւոյս շինութեան տուտք, յաւտով մի
սուր պատարտոյ սրբոյն Սարգսի մեզ հաւատա-
ցեն . . . » :

Գեւ կան բաւական թւով արձանագրու-
թիւններ (հմմտ. Աղղբ, Հանդ ., Ժ., էջ 18—
38. Արաբս, 1892, էջ 41—42. Ջարաբեան,
Ճամբ ., Բ., էջ 138—145. Մմբատեան, Գե-
ղարքունիք, էջ 173—138. Արձուպանք, 1888,
էջ 117—118. Բարխուդարեան, Արցախ,
էջ 349—356) :

Անցնինք Գեաթիկ վանքի պատմութեան :
Կը գանապանենք շին-Գեաթիկ եւ Նոր-Գեաթիկ :
Մին՝ ապա միսինն պակտար լրացուցած : Շին

Գեառքի (պրուսական նախկին Գեառք, համա՝ Տաշկան, Մայր Բույ, էջ 182) հիմնարկութեան պարտպաններն անձանք իր մեծն: ԺՖ. դարուն արդէն ծաղկած վաճառք էր և ստաճնարդն էր Մխիթար Գոշի տշակերտը Սարկստայ վարդապետը: Ուսուցիչ էր տշակերտ բուսական երկուր ժամանակ իրարմէ բամբակած կր մեծն: Հետեւորտը չառ հաճելի եղաւ և սարկստութեան ասիւթ, երբ Մխիթար Սարկստայի մաս եկաւ և Գեառքի⁶ մէջ հաստատուեցաւ: Գեառքի շինուած էր «ի գոտարին Կոյեհայ, որ ի վերայ գետնին մեծապանի, զոր անուանեն Ապստեայ գետ, յաջմէ կոյմանէ գետնին» (Կիր. Գանձ. Պատմութիւն, էջ 107): Մխիթար սոյց հաճելի և օգտաւոր վարդ «յարմ ժամանակ» կր գաղարի, մինչեւ որ սաստիկ երկրաշարժ մը կր ստիպէ անիկ մագապար հետանալ՝ «Ապստեայ գետ շարժ սաստիկ, որ գրապամ տեղիս կարծանեալ և ստարակաց պարսկաբերձ շինուածս, բնոյ որս խախտեցաւ եկեղեցին Գեառքայ սաստիկ յոյժ, մինչ զի ոչ լինել հնար վերստին նորոգելոյ» (անոյ, էջ 107): Երկրաշարժին երկիւղալի սոյցութիւնը, եկեղեցոյն վրայգամը, բոցցմանաւանոյ տնն պարտպան, որ Գեառքի միաբանները շատ կր նեղուէին մերձակայ նորուէն զիւրէն, վաճառին անպամեկըր հնամանայ

⁶ Հոս՝ 1187ին Մխիթար Երեմիայի մեկնութիւնը կր գրէ (համա՝ Հ. Հ. Սահեան, Մատենադարանի քննութիւններ, Վիեննա 1920, էջ 156. համա՝ Հոյստուն, 1871, Թ. 98):

— ցրտելու — մատածութեան կ'առաջնորդեն (Կիր․, էջ 108) : Թէ այս սրբապաներուն Սարկասայ ի'նչ գիրք բռնած է, չենք գիտեր, սակայն այն գիտենք՝ որ Մխիթար ամէն միջոց ձեռք կ'առնու, որ հօտը չցրուի և կը յորդորէ պամէնքը՝ միասին «կեալ և խնդրել իր բեանց բնակութիւն» : Անոր խօսքն աւ օրինակը կ'ապկեն : Ամէնքը համաշունչ և համասիրտ ներկայանալով՝ Չաքարէ Սարկասայրի Իւանէ կ'որօրը՝ «ցայցին նմա գիւրն-գիրա, գիտաքէ նոցա տեղի, ուր գրանքն իր բեանց փոխեացեն : Իւանէ տեղւոյն բնաբու-թիւնը բարեւոյնամօրէն անոնք կը խնայ : Եւ անոնք «չքնալ գտին տեղի փայլաւ չ և պարտէս առ ստորստով երկուց լերանց, որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանեն պտեղին Տանձուկաձոր (սրբապրելի՛ «Տանձուկաձոր») և էր ի նմա գիւղ և ձորակ մի փոքրագոյն, անցանկէր բնոյ մէջ նորա և միտ և ոյսրգապոյն լաջմէ կոյժանէ, տեղի փայտաւէտ և ջրակտ, անոր համարեցան, թէ պատշտճ իցէ գետեղի» (անոյ, էջ 108) : Արդ բնաբութիւնը կ'ըլլար ճաշակաւ խաւկան, նկատուական, քաղաքական և անտեսողի-տական նկատումներով : Իւանէ իր հաւանութիւնը կու տայ և Մխիթար դարձի կը ձեռնարկէ. «Սկսաւ այնուհետեւ վարդապետն սքանչելի՛ հանդերձ միաբանօք իր լալք ձեռն ի դարձ արկանել շինութեան փանից և եկեղեցւոյ ի վերաստեղծութեան Տանձուկաձոր» :

հրամանատար մեծ խշխանին Իւանէի եւ շինեցին
 Եկեղեցի մի գեղեցկաշէն վայրակերտ եւ
 օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին
 Գրիգորի» (անդ, էջ 108) : Այս առաջին Եկե-
 ղեցին էր : Բնական էր՝ որ Եկեղեցիէ գրկուած
 միաբանները՝ մեծահանգէս աօնախմբէին ա-
 նոր աւարասուք : Այդ հանգէսին իր մասնակ-
 ցութիւնը կը բերէ նաեւ Հաղարծնի առաջ-
 նորդը՝ Խաչատուր Տարօնեցին, որ «Երեւ
 գիտզն ի կոյմանս արեւելից» (անդ, էջ 108—
 109) :

Առաջին Եկեղեցւոյն կը կցուի Երկրորդ
 Եկեղեցւոյն շինութիւնը՝ «Ի գրախ վանիցն
 ... յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու»,
 որ վաքրիկ Եկեղեցի մը կամ մատուս մը
 կ'ըլլայ : Այս Երկուքով աւժամանակեաց բա-
 տարարութիւն կը արուէր անհրաժեշտ բա-
 ներու : Ապա՝ «Ի վեց հարիւր քառասուն
 թուին Հսոց կը սկսի աւագ կամ մեծ Եկե-
 ղեցւոյ շինութիւնը՝ «սկսան հիմն ուրկանել
 մեծափառ Եկեղեցւոյն կալածոյ վիմօք եւ գե-
 ղեցկաշէն արուեստիւ զմրեթայարդ Երկու-
 նման» (Կիր., էջ 79—80 եւ 109) :

«Հոգակաւոր եւ խնդատես» Եկեղեցւոյն
 կառուցումին եւ բարեկարգութեան իրենց
 մասնակցութիւնն ու աջակցութիւնը կը բե-
 րեն, բաց ի ձեռներէց առաջնորդէն եւ միա-
 բաններէ, գեո ուրիշ մեծամեծ անձնաւորու-
 թիւններ՝ «ձեռնոտուութեամբ Վախթանկայ
 Խաչենեցւոյ Տեսն Հաթերքոյ եւ Եղրարց

խրաց Գրիգորայ եւ Գրիգորիսի եւ Քայգանայ
 եւ Վասակայ եւ այլոց իշխանաց բարեպաշ-
 տաց սրբոց Քրդին՝ Դաւթի եւ Սադունին,
 նաեւ քոյր սոցա Արզու-խախուն, կին Վազ-
 թանկայ Հախերքոյ» (անդ, էջ 111): Վեր-
 ջինիս օգնութիւնը մեծ է եւ համակրանքը
 անկեղծ՝ «Սա բազում ինչ յօժանդակ եղեւ,
 տարւ եւ վարացոյցը գեղեցիկ դասերով բ-
 իւրովք՝ ծածկոյթ սուրը խորանին, դարձա-
 նալի սևասկզբ, ի մազոց այժ իցն կակդադու-
 նից, ներկեալ պէսպէս եւ զանազուն գործ
 գնդակերպ եւ նկարեալ պատկերօք ճշգրտա-
 զոյն հանուածովք անօրիկանօք փրկչին եւ
 այլ սրբոց, որ հիացացանէր գոհասոցան⁷»
 (անդ, էջ 111. հմմտ. եւ Ինճիճեան, Սատրա-
 պրաթիւն, էջ 357—360):

Նորակերտ գեղեցկաշէն եկեղեցին կը
 կնքուի «յանուն սրբոց Աստուածածնին» եւ
 անոր օծումն աննկարագրելի վառասրտ-
 թեամբ եւ հոծ բազմաթեան մը ներկայու-
 թեանը տեղի կ'ունենայ: Հաւանականօրէն
 օծումը Հազրատի Յովհաննէս Լախակոյոսը
 կը կատարէ:

⁷ Կիրակոսի պատմութեան համաձայն այս եկե-
 ղեցւոյ հիմնադրութիւնը կը տեղի ունենայ 1191ին, Երուսաղէմի
 զրաւումէն (1187) յորս տարի Լաքը եւ կ'ուսարտի
 հինգ տարի յետոյ, մինչդեռ անոր աջակողմեան դատին
 Բ. Խորանին ճակատին արձանագրութեան համեմատ՝
 «Եւ կատարի ամս է. ի խանդար Չատիկին Յունաց, սոց
 է 1198: Այս թուականը կը հաստատեն նաեւ Յայր-
 մատարքները (հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուշ, էջ 182.
 հմմտ. եւ Պատմութիւն Միսիթարայ, յաւելումք Կ.
 Դաննակեցւոյ Պատմութեան, էջ 237):

Եկեղեցւոյն շինութեան կը յաջորդէ «պեղեցկադարդ եւ կոթածոյ վիմօք» պանդուկատան յարձրացումն եւ մատուսներու կանդնումը :

Մխիթար սիրելով՝ «պանտոստա եւ պամայութիւն, արար իւր տուն ընակութեան լապաղոյն ի վանացն, շինեաց եւ անդ լապաղոյն եկեղեցի մի վոյցատեւրա յանուն սուրբ Հոգւոյն եւ ի ժամանակի ծերութեան ի դիտի վանիցն յաջմէ կոյմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ դերեմանի իւրոյ կրով եւ վիմօք մածուցեալ սրբադարձ յանուն Համրարձմանն Քրիստոսի» (Յիր․, էջ 112) :

Վարդան պատմադիրը Գեաթիկի շինութեան նկատմամբ չափ կուս սուղեր ունի՝ «Եւ պինի միոյ ամի կատարեցաւ սուրբ եւ սքանչելի վարդապետն Մխիթար մականուն Գօշ Գանձակեցին եւ իտպեցաւ յիւրում ձեռակերտին ի Գեաթիկ, զոր շինեաց հրամանաւ Իւանէի . . .» (Պատմ․, էջ 140) :

Մխիթարի օրով եւ անոր յաջորդներուն ժամանակ՝ Գեաթիկի կ'ըլլան չափ մը նորոսաներ ու նախրատառութիւններ՝ ասանց պայմանի կամ փոխադարձ պարտականութեան : «Շինեցաւ եւ գաւիթն եկեղեցւոյն պեղեցկադարդ եւ կոթածոյ վիմօք եւ յարովք ձեռնառու կ'են . . . մեծ պօրափորն Զաքարէ եւ Կրայր Իւանէ, քանդի նոքա ունէին զիշխանութիւն պաւտօին եւ յոյժ սիրէին զփորպապեան . . . եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրադար-

ձիւք յետնէ ի յետսն եւ լոյժ մի յԱրատաձոր
 եւ զԾարաձորն ի նահանգին Բջնոյ եւ զՕչտոխ
 ի զլսիս վանոցն եւ շինեցին ինքեանք զիւզ
 մի մերձ ի ծովակն վարդապոյն...» (Կիր.,
 էջ 112. հմմտ. աբիշ նախարատութիւններ
 եւ սգնութիւններ՝ արձանագրութիւններու
 մէջ յիշուած) :

Նարակերտ վանքը, որ կը յուր շին Գե-
 տիկի պաշտար եւ զոյն շատ մը առաւելու-
 թիւներով կը գերապանցէր, կը կոչուի Նար
 Գեաթիկ: Բայց Հիմնադրին եւ շինել տաւորին
 տնտեսութեան տը՝ յարջարջուած է Գօշոյ վանք⁸
 (հմմտ. վերը): Հիմնադրին կ'աջակցին Վար-
 դան եւ աբիշներ. հմմտ. վերը:

Խիսթար Գեաթիկի մէջ եւ սյուր շատ ա-
 շակերտ տնեցած է:

Հովերն տնար տնտեսը տարածած էին եւ
 նոյն իսկ արդէն տնտես աւելցուց տնտեսներ
 իրենց անձր կը ծածկէին՝ աշակերտելու հա-
 մար: Գեաթիկին մէջ տնար քով կրթուցան
 ու աւելի զարգացան շատերը, որոնցմէ են՝
 Էնօֆաննէս Վանակուն, Պօլոս, Թարոս եւ
 Խարափրոս⁹:

⁸ Վարդան Աշխարհադիր կը գրէ՝ «Եւ Գեաթիկ
 վանքն, որ է աթոռ Գօշ վարդապետին» (Saint-Martin,
 Mémoires, II, էջ 414. հմմտ. Ալիշան, Հայտնագրութեան
 Բ., էջ 502—503):

⁹ Գեաթիկ տնէր՝ «Միաբանութեան լոյս» (Պատմ.
 Խիսթարայ, էջ 238): Խիսթարի զործունէութեան տ-
 րակից կ'ըլլայ Սուրբաս (Ջալալեան, Համբ., II,
 էջ 137—138):

Վերջինս՝ թէպէտ «մանուկ ախպօք էր, սակայն «կատարեալ խմտաւոր թեամբ» և Մխիթար վանքին տառջնարդու թխնն անոր կը յանձնէ աւելի մեանի: Մարտիրոս անոր արժանիքին աւհամբաւին համաձայն թաղում էր կատարել կուտայ: «Եւ վերակացու վանացն Մարտիրոս հանդերձ միարանօք զեղեցկապէս յարմարեաց զպատշաճ թուգման նորա և ասրեալ հանդացին զնա տառջի զբան եկեղեցւոյն վաքրադունի, որ կայ ի զլուխ վանացն յարեմտից կազմանէ վանոցն» (Կիր., էջ 114):

Մարտիրոս «այր շինարար» էր և «շինեաց այլ ժամատուն անառչ վիմօք մածուցեալ կրովք, հաստահեցոյս սրմօք և փայտակերտ վերնայարկօք, որ յեւ ժամանակաց փրտ վերնայարկին, շինեաց և վերնատուն մի զեղեցկաշէն յարկօք, արուեստասոր տնենալով զհիսն Մխիթար (հմմտ. արձանագրութիւններ), որ ի բազում իրաւ յաւաւ եղև եկեղեցեաց և վանից» (Կիր. Պատմ., էջ 115):

Պեկտիկ վանքը ծարաւի մտքերու առումնորաշխառ յարիւր կը գտանայ: Բազմութեան սրտահասով՝ նոյն խկ կոփածոյ և սառած քարերով, զմրեթաւս եկեղեցի մըն ալ բարձրացնելու կը ձեռնարկուի, սակայն քաղաքական աննպաստ պարագաներ անոր տարատմբը յետաձգելու կը ստիպեն: Չոյն զլուխ հանելու բախտը կը միճակուի Գրիգոր Կապաւեցիի, որ կանխաւ ստաւարած էր անոր

Հիմնարկութեան : Շինութիւնը կը վերջանայ հայկական (ՅՈ) թուականին : Ապա ուրիշ եկեղեցի մըն ալ կը կառուցուի՝ Ս. Գրիգոր անունով եւ Վաչխէ գիւղը կը նախըտի Գեաթիկի, որ Գրիգոր Տգոյի խնդրանքին վրայ ունոր գամբանաբանը կ'ըլլայ (Կիր., անդ., էջ 116) :

Մարտիրոսի սրով (1232ին) «Լի գաւառիս Կոյենայ, ի գերաշնչակ սուրբ ախատ Գեաթիայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիւ եւ սուրբ Լուստսորչիւ» Ստեփանն Աւետարան մը կը գրէ (Բարխուդարեան, Այստեղից կրկեր եւ գրաքիթ, էջ 225—236) :

Մարտիրոս քսան տարի վանահայրութիւն կ'ընէ եւ ապա «կամասորաբար» ստաջնորդութենէ կը հրաժարի : Անոր ցաջորդներ կ'ըլլան՝ Մխիթար (Բ.), Յովնատի (Ղաստաղ), Արքաշատ, տէր Յովհաննէս Արմանեցին, որ կտնխառնէս հաղարծնի աստճնորդ էր, եւ Խաչատուր իր Բաբսեղ եղբոր հետ Ս. Գէորգ եկեղեցին կը շինէ : Այս անունները ծանօթ են մեզի վերալիշուած արձանագրութիւններէն եւ Կիրակոս Գանձակեցիէն (Պատմ., էջ 116, հմմտ. Աճառեան, Անձան. Ետքն. Գ., էջ 132) :

Յովհաննէս Արմանեցին 1256ին Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կ'ընդունի : Սակայն թէ ո՛ր տարին Գեաթիկի աստճնորդութեան ղեկը կը ստանձնէ եւ երբ դայն կը ձգէ ստոյգ չէ, սակայն այնքանը ծանօթ է՝ որ

վանքին տառջնորդներէն սմանք «սակառ-
րեայ» կ'ըլլան (Կիր․, էջ 116) :

Գեառիկի մէջ տպրած ա գործած է Կի-
րակոս Գանձակեցին, որ Երախուսդիտու-
թեամբ զայն կ'անուանէ «տեղի սննդեան մե-
րոյ» (Պատմ․, էջ 135) և անոր մասին բա-
ւական ընդարձակ տեղեկութիւններ տա-
լով է (Հմմտ․ վերր) : Գեառիկի մէջ կեցած է
նաեւ միս Կիրակոս Գեառիկցի կամ Արեւելցի,
որ Յայամաութի իմրադրողներէն է (Հմմտ․
Տաշեան, Մոսկ. Յույն․, էջ 564, 567․ Ոսկեան,
Յովհ․ Վանական և իւր զպրոցը, էջ 92 ևւն) :

Գեառիկի միտրանները Կաստանդին կա-
թոլիկոսի կոնսնական հրամանները կ'ըն-
դունին և հաւանութեան ստորագրութիւն
կուտան (Հմմտ․ Կ․ Գանձակեցի Պատմ․,
էջ 173) :

«Ի սուրբ եւ ի հռչակաստր վանս Գեառիս»
1273ին¹⁶ Մխիթար Հատրաժոյ մը կը գրէ
(Կիւիլէսէրեան Բ․ Եպ․, Իսլամը հոյ մատե-
նագրութեան մէջ, Վիեննա 1930, էջ 190 կը
յիշուի եւ ՉԻԳ թուին Հմմտ․ Յովսէփեան,
Հատույ թատֆի Ամենաթիբկիւր․․․, էջ 62,
ծն․ 4) :

Կարեւոր է հետեւեալ յիշատակագրու-

¹⁶ Անկէ յետոջ զրոտծ է սա յիշատակագրու-
թիւնը՝

«Փետր․․․ ևս նուազաւ և անարժան ծառայ Առ-
աուծոյ ոչխտակարար սպասաւոր բանի յԱրեւելից զա-
ւառաւ եւ քաղաքաւ ի Գանձակայ սնեալ եւ վարժեալ
ի մեծ մեծաստանն Գեառիկ, տարբերեալ այսր անգլ
հասի սարաւեստանն հանապարհաւ կոսկածականն Վա-
նանու հիւժեալ հիւանդամալ մանաւանդ թէ հոգ. ոյ

Թիւնք՝ «Կամուսն էւ ի թաղաւորս թեան ալ-
դոց Մելիքսեպեկին ի պալն Իւսնէի որդւոյ
յարեպոյտ իշխանին պարսն թուրթէլին
(Բարդէլին) որ եւ զհայրենական վանքս
Գեական կրկին սիկեյով հաստատեցաւ ի վե-
րոյ Տէր Միքայէլին եւ որդւոցս Արդուիւնին,
Ոմիկին եւ Գրիգորին, յատու անկեալ հայ-
ցեմք ի սրոյ Աւետարանէն զշինութիւն եւ
գաւաջութիւն տելոյն . . . Յամի թուակա-
նութեան Հայոց ՊՄ (1401) ի Տփղիս, զբե-
ցաւ» (Բիւզանդիսն, 1909, Թ. 3891) :

Տարիներ չկայ — 1662ին — կը գրուի
Աւետարան մը՝

«Արդ եղև պատ . . . թաին Հայոց ՌՃ եւ
ԺԱ. (1662) ի յերկիրս Զաւթամ ի պիպս Պա-
պաջուն բնոյ Հովանեաւ սուրբ Աստուածած-
նիս եւ սուրբ Ովանիսին եւ սուրբ Գրիգոր-
ին . . . ի հայրապետութեան Արմանից Տեառն
Պետրոսի սրբաւանդ կաթմս զիկոսի եւ եպիս-
կոսոսութեան մեր նահանգիս Մինաս վար-
դապետի եւ Թույլաս եպիսկոսոսի, յաթոս
սոցին Գեական վանք կոչի: Գծագրեցաւ եւ
մրեցաւ ձեռամբ . . . Յովանէն Իրիցի» (Ակի-

եւս ի Հոսովմ, ուր են տաճարն հաւատոյ Պետրոս եւ
Պապա ռոտացոյ զայս զբեանք զոյգն ինչ նշխար յի-
յասակի զծաղրեցի իմով իսկ ձեռաւք խոշոր գծիս եւ
յաղքատ նիւթի ի ՁԺԱ. թուին եղև սկիզբն եւ աւար-
տումն ի տիեզերաց հոշակեալ յականաւորս Հոսովմ սու
գրան վիմին հաւատոյ Պետրոսի առաքելոյն . . .», կը
մագլթէ յիշե՛լ՝ Մանուէլ եւ Տաւրան (?), էղրայրները
Ռուբէն, Յակոբ եւ Յովհաննէս ու քոյրը Ալիզ (Ակի-
նեան, Հասար. Յիշատ. Ձեռ. Տէր-Աւետիսեանի նոր
Զուգայի հայ. Ձեռ. Յույսկէն Աւետարան, Թ. 130) :

նեան, Հասար. Բիշտու. էջժ. 337. հմմտ. Կարենեան Ծուց. հայ. Ձեռ. էջժ. Թ. 324) :

Քանի մը տարի վերջը՝ 1694ին Յայամու-
տուրքի մը մէջ կը յիշուին՝ Մինաս Մերանի
հայրապետն Գօշայ և Դաւիթ բարսեւին
(Մաս, Ծուց. հայ. Ձեռ. Սեւանայ, Թ. 33.
հմմտ. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 407),
որ ձաշայի մը յիշատակարար թեանը մէջ կը
դրուատուի՝ «Հեղահողի և շնորհադարդ»
(Կանոնեանց, Ծուց. հայ. Ձեռ. Ներսէսեան
Վարժարանի, էջ 46) :

Գեառիկ կամ Գօշայ վանքը¹¹ Արցախցի-
ներս սիրելի վանքերէն էր և ուրացած
բոսական շատ հոգերու : Եղեր է Եպիսկոպոս-
տանիստ և մինչև վերջերս իր գոյութիւնը
պահած (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 171—
179 և Արաքս, 1892, Բ., էջ 40—42 և
Մշակ, 1911, Թ. 16, 17 ևն) : Տուած է
Հայաթեան մտակնադիրներ և պարծող ան-
ձեր և արդարացուցած իր վրայ շտապած
հողն ու ծախքը :

4. ԿԱՊՏԱՎԱՆՔԸ

Կը պահուի Ղույանի արևմտեան կողմը՝
անտառապատ սարահարթի վրայ : Շինուած
է կապտապոյն մեծ և անտաշ քարերով և
այս հանդամանքին կը պարտի իր անունը :
«Վանք» կառուցեալ է շորս կամարների վե-

¹¹ Կիրակոս վարդապետը Գոնցա խաթունի ժա-
մանակ կը յաջողի Գեառիկի ժողովուրդը հարկէ ազատ
կացուցանել (Աղգր. Հանդ., Ժ., էջ 24) :

բայ, սրանց ստեղծողը գետնից ած են պատերա՞մ» (Արցախ, էջ 332) խաշաճեւ է շինուածքը մենաստանին, որ սենի տապ խորան մը, շորս փոքր խորաններ, երկու պատ, սիրան կաթնագիկէ մը եւ 11·50 մետր երկարութիւն եւ 9 մետր լայնութիւն: Զայն «Ո» թաւանին շանէս իր «արդեամբ» շինած է եւ ինչպէս նա՝ նմանապէս Աջիշէր — սրդի Դրիդսրի —, Համաձայն արձանագրութիւններու, պատարապ կը ստանան (Արցախ, էջ 332):

Միտրաններու սենեակները փոքր եղած են:

5. ՄԻՐՈՅ ՉԻՐՈՅ ԿԱՄ ԾԻՒՂԱԿ ՎԱՆԵՐԷ

Քաշթարակ գիւղի Հարսուային կաղմբ՝ շինուած է սյս փանքը, որ սենի 7·20 մետր երկարութիւն եւ նայնքան լայնութիւն: Քաշթաճեւ է եւ սրբատաշ շէշ քարերով հիստուած են իր պատերը:

Հոն կան հետեւեալ արձանագրութիւնները՝

«Թ. ՄկԶ. եւ Մխիթար եւ տմասին իմ միտրանեցաք եկեղեցւոյս եւ ետուն մեզ ժամ Աստուածածնին Բ. մին ինձ, Ա. Հարկեւսորին . . . »:

«Էս Ստանայս միտրանեցայ իմ սրգաւքս Մարայ-ձարայ Աստուածածնիս եւ հայրս Գրիգոր եւ այլ միտրանքս ետուն ինձ Բ. ժամ գլխարդամասին շարաթ տրին եւ գիլի բակէն, Ա. տրին ինձ, Ա. Շուշանկան»:

«Ես Գեաւրկի թագաւորաց թագաւոր
 ետալ Վարդ Զորաց վանս հայր Յովհաննէս
 եւ արարի ազատ յամենայն հարկէ, ամիր
 Քրտին հոգացալու թիւն (թեամբ) որ ինձ ա-
 դաթաւ անեն, որ մեր հրամանացս հակառակ
 լինի, Աստուծոյ հրամանին է հակառակ,
 հաստատ է զիրս անսամբ Աստուծոյ»:

«Ես հայր Գրիգոր... վանքս չինեցի Աս-
 տուածածին...» (Արցախ, էջ 342):

«Ի թիւ հայաց Ոկմ, թագաւորութեան
 Գիարդէ մեքորդիք ստատար Սարգսի Աթա-
 ղիւի եւ ամիր ստատար Զաքարէ ատա-
 ղերկիրս հայաց յանաւրնաց... չինեց որ
 վաղաց հեալ աւերակ կայր զօրութեամբն
 Աստուծոյ, արդ Աստուած սիրեաց զնա առ
 ինքն սարսու (տր)տմալի եւ Աթաւակի Իւանէ
 ետաւ (ն) սոսկել (նարակել) զսարս Աստուած-
 ածածինս վանս յերկար կենդանութեան Աս-
 տին եւ Ծ... վանէ ստատարին, որ անցա-
 ռոր... Ա. զսար մեծ Զատկին եւ զհրազու-
 լուցին ժամն իմ հարողատին կատար(են)
 Տեառն Քրիստոսի... (նորս) գեցաւ սարս
 Աստուածածինս ստաջնարգութեան հար
 կուպրի հեղի եւ խոնարհի եւ հառաւանցի
 զսա ստաջնարդ յազգէ ազգ մինչեւ յախ-
 տեան» (Արձապանք, 1888, էջ 100):

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Յովհաննէս միա-
 րանեցայ Աստուածածնիս եւ հայրս Գրիգոր
 եւ այլ միաբանքս ետաւն ինձ Ե. ժամ զեկե-
 ղեցիս. ի Նաւասարդի աւաջին աւր, Յով-

Հանդես տաւն եւ Գ. աս բխտ խր սյլ Գ. խնձ
եւ Բ. ամուսնայ խմայ . . . » :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ սպարմութեամբ
թաղաւորեալ Գիարդի, եւ Ամիր Քուրաւ
ասի զգիրս ասաջնորդութեան ի թաղաւորէն
սուրբ Աստուածածնիս եւ հայրն Ուսանէս եւ
խնձ ի տաւնի Ա. ժամ զծառփապարն» (Ար-
ձապանք, 1888, էջ 100) :

Ահա սյս արձանագրութիւններն են,
որոնք Մայրոյ ձորոյ վանքի պատմութիւնը
մեր տաջեւր կը պարզեն եւ անոր ասաջնորդ-
ներէն՝ Գրիգորի, Յովհաննէսի ու Աւագրի
անունները պահած են : Այսպէս ամայի է եւ
միարաններու սեռեակները նոյն խկ հեր-
կում են (Արցախ, էջ 342) :

Ե. ՇԽՄՈՒՐԱՏԱՅ ԿԱՄ ԳԵՏԱԿԻՑ ՎԱՆՔԸ

Հախում զխոյի մերձ, Հապան զեախն
ձախ ափին : Շինուած է խաչածեւ եւ տա-
շում մսխրապոյն շէշ քարով : Անի տապ
խորան մը եւ չորս հաս մէկ մէկու վրայ շի-
նուած փոքր խորան : Երկարութիւնն է
3 մետր եւ լայնութիւնը՝ զրեթէ Լօթս կէս
մետր : Կաթաղիկէն զեղեցիկ է :

Գաւթի հարաւոյին դրան վրան է : Անոր
տրեւելան կողմը խորան մը կայ, որուն ճա-
կատակալ քարին վրայ արձանագրուած է՝
«Յամի Կ. Երրորդի եւ Երրորդի նորո շրջա-
կայիս (1181), Եւ աէր Գրիգոր շինեցի խո-
րանիկս աստուածարնակ հրամանաւ Սար-

դսնս մեծի իշխանի վասն յիշատակի ննջեցեայ ի քոց եւ յաւիտեանական թիւն անձին ի քոյ, սբք սպասաւորէք ի սմա, զիս զուէր Գրիգոր եւ զծնողս իմ յազատիս յիշեալիք, ընդ նմին եւ զայլ սպաստահմն» (Արցախ, Հջ 335) :

Հետեւաբար Հին վանք մըն է : Սենեցած է ըջնողարիւոյ, միարաններս սենեակներ եւ գերեզմանոց : Ընդունած է նուէր ու նպաստ եւ ստանձնած պարտականութիւններ :

Բարխուդարեան Շիմուքատի Հին սնունք կը կարծէ ըլլալ Գեառակից, ուր Ազատրդուն իշխանը կրօնաւորեցաւ (Պատմութիւն Ազատանից, Հջ 188. Հմմտ. Կիր., Պատմ., Հջ 73) : Մինչ Հ. Ինճիճեան կը խորհի թէ Գեառակից եւ Գեառիկ նոյն ըլլան (Հմմտ. անոյ) :

Մանօթ է Գեառամիջոյ վանքը (Արցախ, Հջ 247) : Յիշատակադրութեան մը մէջ կոյ թերի՝ «... ի հռչակասր վանքս Գեառ... ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ... Ս. Ստեփանոսի» (Թօփճեան, Յույ. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ.Ի, Բ., Հջ 30—31) :

7. ՍԱԼԱ ԳԻՒՂԻ ԱՆԱՊԱՏՐ

«Մրդուց սարի տրեւմեանն ասորտաւմ, Սալա գիւղի մօտ կոյ մի փոքր վանք՝ անասորտ անուն՝ շինուած սրբաւոր ջորով» (Արցախ, Հջ 348) :

8. ՍՐՎԵՂԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է Համգտ սարէն գէպի Ու-
դուն-Թայա խոնարհած լեռնաբազկին հար-
թակի վրայ: Հիմերը քայտով, իսկ մնա-
ցած մասերը իրծուած աղիւսով և. կրաքե-
լով շինուած: Ունի չորս փոքր և. մէկ մեծ
կամ աւագ խորան, և բնու խոստմոտ, վեղա-
րաձև. կաթուղիկէ մը և. և բնու դուռ: Վէժ
քարի վրայ գրուած է՝ «Կանդնեցաւ սուրբ
Նշան» ի բարեխոսուած թիւն Ո. սմի»: Հի-
սիային սրմին վրայ կայ՝ «Թխ ՈՍ. ևս Ար-
տաւաղ ևս Սարգիս շինեցաք զեկեղեցիս ձե-
ւամբ Յովհաննիսի...»: Իսկ արեւելեան-
հիսիսային կողմը՝ «Ո՞՞ թուին, ևս Անանիոս
սրբի սուրբ ուխտիս բարեխոսուած թեամբ
աւրն ազատի... և բերպարէք»:

Սրվեղի վանքը քանի մը անգամ նորո-
գուած է: Արեւմտեան սրմին վրայ կը կար-
դացուի՝ «Էս Ապոհի ապաք Մխիթարս սուրբ
Սրվեղի Բ. դուռն շինեցի (նորոգեցի) սփ
կարդայ, սգսրմի առի թփ. ՌՃԽԱ»:

Մխարաններու աւանակներն ու շրջապա-
րիսպր սուրբուած են: Սրվեղ վանքի անտնր
«բացատրում են և բնու տեսող իմաստով,
Ո. վեղարի նման սրածայր կաթուղիկէ ու-
նեցող վանք. Բ. սարուհոյ — շիկահոյ —
վանքատեղ» (Արցախ, էջ 340): Քաջիկեան՝
Ջալալեանի բացատրութիւնը (Ճամբարդու-
թիւն, Ո., էջ 159), «որ բնկարու դայս անուն
կամ ի սրութենէ վեղարին այսինքն կաթու-

դիկէին, որ է սոր (կամ ի սրածուխէնէ որով մեռան լազմաթիւ քրիստոնեայք ի գաղանա-
րարայ ազգէն Ղեկաց ի մէջ մենաստանիս բա-
սանդ աթիւն ծերուեալաց» կ'ընդունի իրբեւ
«սրախօսութիւն» (Արձագանք, 1888, էջ 100) :
Գ. Յ. Զալալեանի մեկնութիւնը բարբառին
կամայական կը գտնէ և կը միտի Արուսեղ՝
«Ասոր հոգ»ի ազատազամ նկատել (Մեղու
Հայաստանի, 1883, Թ. 91) :

Ղեկայիչեայ արձանագրութիւններէն պայ-
ծաս կ'երևայ՝ թէ Արվեղի փոփոք ժիւ. գա-
րս հիմնադրութիւն է :

Ծ. ՎԱՐԴԱՎԱՅ Ի ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԻ, ԻՐ ԿՈՉՈՒՆՆԵՐ՝
ԱՆԱԳԱՏ

Վաստակաւոր հաշակաւոր Վարապայ
Ս. Նշանի այս համանուն փոփոք՝ չինուած է
Հասան փառի ձախ սփին՝ թանձր անտա-
ներով և ակնահաճոյ տեսարանով օժտուած
աւրահարթի մը վրայ : Շինուած է յարե-
նման Գանձասարի, իսկ և քանակաւ սրա-
տաշ քարերով : Ունի առաջ խորան մը և
Տ փոքր խորան, զեղեցիկ կաթուղիկ և եր-
կա գուռ : Զալալեան կը գրէ՝ «Շինուածք
սխալ և չքեղ, խոյակապ և վիճարկան
երկնաման կաթուղիկ սորա սքանչելի է
յոյժ» (Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 160) :

Հարաւային դրան ճակատակալ քարին
վրայ փորագրուած է՝ «Շինեցաւ եկեղեցիս
ձեռամբ Յովհաննէս փարղապետի հրամանա-
ւ և իշխանութեամբ իշխանաց իշխանի Վառա-

կայ որդւոյ . . . պոռնկի բարսաւ (?) եւ սահ-
նակեցոր շարաշար» (թերխմաստ) :

Տահարին հիւսիսային սրժին վրայ (նւր-
քուստ) կայ՝

«Ի թվ. ՈԶ բնդ այլ աշխարհս հոյովս
հարաւ. դաւադան եւ ցասումն Աստուծոյ դա-
ւասն իյաթա ի ձեան իմարաթին եւ Թամթա-
րին, ընդ սրս եւ մեծահոգակ սուրբ ախոս
Վարադին շինեցեալ վասն մեզաց մերաց
յայտմ սմի. եւ Ղուկաս հայր Վարադայ ա-
ւեալ գտիկերահամբաւ սուրբ Նշանն զհար-
հեալն յԱստուծոյ ի վասս մարդկան ի ձեան
Պատրանիկեալ եւ սուրբ Հսիսիսմեանց եւ
Թողկաս մեծ ամ չքեցայ թափառեալ ի
տեղւոյ ի տեղ, տպս ի կաման Աստուծոյ ա-
մենասուս խնամոց Տեսան հասի ի Նոր բերդն
աս քրիստոսասէր իշխանն Վասակ յաստա-
ծարնակ սնապատ կաշեցեալ վանքս եւ սպ-
դումն հնչեալ տս իա հանդանալ սուրբ Նշա-
նիս ի տեղւոջն, նկարեցի եւ պեկպոյլչ եկե-
ղեցիս արժանի հանգստեան սարս մեծարեալ
ի Մրիսսանէիցս առի գվանքս եւ ետս պիտչս
եկեղեցիս սյս միջնորդութեամբ եւ վկայու-
թեամբ աւետն Յովհաննու շինուլի եկեղեցոյս
ոտաջի հրեշտակաց եւ մարդկան եւ հասա-
տեցաւ ինձ ի սաւնի սրբոց աստփելոյն Պե-
րոսի եւ Պոպսի, Յակովբայ եւ Յովհաննու
յամենայն եկեղեցիս պատարապ : Այլ էթէ սք
հանել ջանայ առաի կապանս եւ անէծս ծա-
ռանդեցէ ի հոյի եւ ի մարմին անթշկելի

ի սուրբ նշանէս եւ յամենայն սրբոց Աստուծոյ: Որչափ այս եկեղեցիս չէն է, մի ոք իշխեսցէ զխաչս հանել եւ զիմ յիշատակս խափանել, ապա թէ ոչ նախ զինքն ջնջեսցէ ի կենաց զբոցն եւ յիշմանէ Աստուծոյ, առաջինն հրեշտակք եւ մարդիկ, և զիցի, և զիցի¹²:

Արևմտեան զբան ճակատակալ քարին վրայ կայ՝

«Ի թվին ՈԶԶ (1237) ես Վասակ որդի Դաւթի, որդւոյ Վասակոյ ի տանէ Բողբոտունի ի տոհմէ Դաւթոյ մարդարէին ի ձեռն Յովհաննու եւ բնծայեցի զՄայկիադուղի իւր կոտլարովն ի վանս ի Քրիստոս և հաւանութեամբ և զբարցս հաստատեցաւ ինձ պստորազ յայտնութիւն եւ զատիկն յիմ չինեալ մեծ եկեղեցիս, որպէս իմ հաւրն յիւր չինեալ վաքր եկեղեցին զբեցաւ եւ կնքեցաւ առնամբ Աստուծոյ, յաւուր յորում Վարդայ հայրն Ղուկաս զսուրբ նշանն և զյեկեղեցիս: Արդ և թէ ոք զմեր տուեալ զիւղերս ի մեր եկեղեցոյս հանել ջանայ և զմեր յիշատակն խափանել, թէ քրիստոնեայ է՝ ի Քրիստոսէ և յիւր ընտրելոյն է նկոխած . . . » (Արձագանք, 1888, էջ 89: Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 369: Արցախ, էջ 336—338):

¹² Հմմտ. Զալալեան, Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 160—161 ուր ձեռագրէ մը քաղուած է այս արձանագրութիւնը: Զալալեան խաչին վրայ արձանագրուած գիտէ՝ «Սուրբ խաչ տէրունական լեր Դաւթայ աւղնական յաւուրն անեղրական» (էջ 160):

Վարապայ վանքը ունի հրաշալի դա-
րժմը, որ 14-5 մետր երկարութիւն և
13-20 մետր լայնութիւն ունի և հետեւեալ
արձանադրութեամբ օժտուած՝ «ԹՎ. ՉԺ
կամուռն Աստուծոյ և Հայրուստ վայելեալ
զմբխովարժ իշխանութեան և հասեալ յայս
տեղի՝ դարհուրեցայ ի սպասնալեաց և զի-
մեցի յեղբարանոց անապատիս, առ սոս ալք
Յովհաննէս շինուի սուրբ սխտիս և ստա-
յայ զանախ սուկս յիշատակ ինձ և իմոցն . » :

Վարապայ վանքը, ինչպէս արձանադրու-
թիւնները կը վկայեն ունեցած է երկու եկե-
ղեցի : Ձանսնք շինել տուցներն ելած են
Դաւիթ և Վասակ Բաղրատունիները և ալք
Յովհաննէս՝ զործին հոգին ու մզիչը : Եկե-
ղեցիներէն մին կնքուած է Ս. Աստուածա-
ծին անուամբ :

Կիրակոս Դանձակեցին հետեւեալ կա-
րեւոր տուրն ունի՝ «Ընդ սա խորհովեամբ
վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նսրերդին, զի էր
նա յազգէն Բաղրատունեաց, հայրն Վասա-
կայ իշխանին որ շինեաց զեկեղեցին հրաշա-
զան ի վանքն, որ Անապատ կոչի հուպ ի
Նսր-բերդն, առաջնորդութեամբ և ձեռն-
տուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսի
Տուեցւոյ . . . : Յիշխանութեան Վահրամ իշ-
խանին եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ
օծու և կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածած-
նին» (Պատմ ., էջ 72—73) :

Հաւանականորաբ (Անապատ) վանքը
Ղուկաս վարդապետի ձեռքով Վարապայ Ս.

Նշանի փոխադրութենէն յետոյ՝ Վարապայ
փանք կոչուած ըլլալ — պաշտօնապէս :

Վարապի փանքի մէջ կան դեռ ուրիշ
քանի մը արձանադրութիւններ, որոնք կը
մատնանչեն անոր բարերարներն և անոնց
յատկացուած պատարապներն ու ժամերը,
այսպէս՝

1. Նոր կիւրակէին Ե. պատարապ Զուր-
ջին :

2. Յովհաննու և Յակոբայ տօնին մէկ
պատարապ :

3. Քրիստափորի տօնին Բ. ժամ Մխի-
թարի և Գորանդուխտի :

4. Ս. Խաչի տօնին Գ. պատարապ էլ-
բէկին :

5. Թէպոսի տօնին Ա. ժամ Թոսորին և
Խաթունին :

6. «Ի կամս Աստուծոյ ևս տէր Յովհան-
նէս պարոն Վասակայ եղբայրս կամակա-
թեամբ Բ. ար պատարապ զժեցաք երկուց
հարապատաց Գրիգորոյ և միւս Գրիգորին ի
տունի Ս. Աստուածածնին . . . թիվ. ՈՂԹ» :

7. Բարսեղի տօնին մէկ պատարապ
Արքահամին :

8. Յակոբայ տօնին Բ. ժամ Հայրասի-
ան և Խաթունին :

9. Ս. Սարգսի կիւրակէին Ե. պատարապ
Սիրադիշոյ որդեացն :

10. Տէր Յովհաննէս խորան շինել կուտայ ևւ Դաւիթ որդի Վաստկայ կը վերայէ թէ՛ «Շինեցի զանապատս իմ իշխոնութեանս ձևոամբ վարդապետին Մխիթարայ ևւ ի Ոնէթիկոս շինեցի զեկեղեցիս ձևոամբ հաւր Գրիգորի ևւ նորին մխորանեկի Պետրոսի ևւ եղբարցն նորա Յովհաննիսի ևւ Աղաբիոյի ևւ ևսու հոյ ի Տանձկուր ևւ յեզեր պետին ևւ զգրախոն ընկուցի ջրուպայէն Համազնոյ մինչև յընկուպոտն Խարարի ևւ ջրապայ մի ևւ ի Բաւն ալլի ևւ շինական մի ևւ ևսուն ինձ Չոտկին աւուրն ևւ զճրագայոցին ժամն . . . » (Արձագանք, 1888, էջ 89—90) :

Գուցէ Վարապայ տյս վանքին է որ՝ մահտեսի Յարութիւն իրեններովը Աւետարան մը յիշատակ կը դնէ՝ « . . . ի վոյելյումն ոստջնորդ Գրիգոր վարդապետին ի թմ. Թ. . . Ե. ի, պեկոտմբերի . . . » (Վարդապետնց, Յույ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 524) :

«Վարապայ վանքը այժմ ամայի է, Հախումի ևւ Շամչապինու միւս գիւղերի քարկոյաչտ կանոցք երբեմն ուխտ են պալի նորան, հիւանդաց թշկութիւն խնդրելով» (Մեղու Հոյաստանի, 1883, Թ. 92) :

«Մենաստանիս հարաւային կողմին կից է մի տյլ վանք իր պաւթով միասին» (Արցախ, էջ 338) զոր շինել տուած է Վասակի հայրը Դաւիթ Բաղրատունին (հմմտ. վերը) : Այժմ խոնարհած է գաւիթին պլուխը :

10. ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՔԱՐԱՅՐԸ

Զեմ կարծեք որ Վանական վարդապետի ճգնառեցին, որ «կայ հանդէպ գեղջն, որ կոչի Լարուան ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ րեւոյի» (Կիր, Գունձակեցի, Պատմ., էջ 129) վանք եղած բլրոյ՝ յատուկ իմաստով:

Լարուա՝ այժմ առկի սուէպ դարձած աւաժ Շիրուտ, Զարասր գիւղին մերձ է (Արցախ, էջ 328):

11. ԱԻՆՈՊԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՋՈՒՏԱԿ ՎԱՆՔԸ

Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «... Ես անտրման գրիչս Աթանաս... գրեցի զսուրբ Աւետարան ի թատեկանիս Հայոց ՋԼԷ ի սուրբ ախտս Առձաղայ ի գոսն սուրբ Աստուածածնին...»: Բարխուդարեան կը գրէ՝ «Մտոյ էր կոչուում ի հնաւին այժմեան Դիլիջանի ձորն, իսկ Աստուածածնոյ վանքն այժմ անմարդաբնակ է, որ կոչուում է Զախտակ վանք» (Արցախ, էջ 297): — Արցախի Վաստի գաւառին մէջ կայ Դիլիջան անուն գիւղ մը¹³ (անդ, էջ 356):

¹³ Տես Օժոտու վանք ի Սիւնիս, Ալիշան, Միսական, էջ 483:

ԶԱԽԷՒ, ԶՈՐԱԳԵՏԻ ԵՒ ԿԱՅԵՆՈՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

Արցախի ժԺ. գաւառը կ'ընայ Կուր
գետի, Զորագետի, Խրամի, Ագստե գետի,
Պօպոս Քիլիսայի եւ Կոյենի լեռներու գա-
ղաթնազներու մէջ եւ ստացած է Զաւլ,
Զորագետ, Երկիր Սեւրպետաց, Երկիր Կոյե-
նայ եւ այժմ Ղազարի գաւառ անուաները:

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հին Սեկեդարի արեւելեան կողմը՝ ձո-
րակի մը եզերքին կոտուցուած է այս վանքը:
Տաճարը խաչաձեւ է եւ ներքուստ ու արտա-
քուստ սրբատաշ քարով շինուած: Ունի
նորաչէն կաթուղիկէ (Արձապանք, 1888,
էջ 159):

2. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Հին Կիւնէնէն քիչ մը վեր, աստուկի
մը ձախ ափին՝ լեռնաբազուկի մը վրայ
կանդնուած է Առաքելոց վանքը՝ չորս կո-
մարներու յեցած: Տաճարը հոյակապ է՝ շի-
նուած սրբատաշ քարերով: Ունի տաղ խո-
րան մը, չորս յուսամաս, երկու խորհրդ-

դարան, կաթուղիկէ մը, զուռ մը և 10.25 մ.
երկարութիւն ու 7.45 մ. լայնութիւն: Ունի
նմանապէս զուլիթ մը, որուն գոնադուխ
քարին վրայ կայ՝ «Ի թվին ՈՂԴ. կամուն
բարերարին Աստուծոյ և ողորմածութեամբ
աթարակ ամբր սպասարար Խուլիս փա-
ղին և Գրիգոր թոն Խաչէնիսենց ապաւինե-
ցայ սուրբ Առաքելոյն իմ հայտ արդեամբ և
ընակիչք սուրբ ուխտիս ևսուն Բ. պատարագ
ի տանի սուրբ Գրիգորի զիւտի նշխա-
րացն...» (Արցախ, էջ 378, Արձապանք,
1888, էջ 158, ուր Խուլիս փաղին՝ Խուլ-
իս-բուղին» և Խաչինիսենցը՝ «Խաչէնի
Սիւնեաց» կարգացուած է):

Գուլիթին հարասցին թաղասիւնին վրայ
կայ «Յուսմիս Աստուծոյ միաբանեցայ ի
սուրբ Առաքելոյս և միաբանքս ևսուն Ա.
մամ ի տանի Հովիթիմեանց, խափանիչք
դասին»: Ասոր ներքեւր՝ «Կամուն Աստուծոյ
և Տարեմուտս և միաբանեցայ Առաքելոց
սուրբ ուխտիս իմ հայտ արդեամբք և միա-
բանքս ևսուն Բ. պատարագ ի տանի սուրբ
Գրիգորի...» (Արձապանք, 1888, էջ 158):

Առաքելոց տաճարի հարասցին սրբի
տակ կայ նշանաւոր խաչարձան մը հետեւեւոյ
արձանադրութեամբ՝

«Ես և մ լոյս աշխարհի...

ապա ստորին մասին վրայ՝

Ով քառաթեւ սուրբ պանծալի,

Փրկազարծոյ մարդկան ազդի,

Տեսիլ փառաց անճառելի,
 Գերապայծառ և սխրալի,
 Յորժամ փայլեա ընդ ամ(ս)ս երկնի,
 Լեր բարեխաւս Տեառն Յիսուսի,
 Կտրապետին քո աւզնողի,
 Ալմկանին իր կենակցի,
 Եւ դաւակացն գովելի,
 Համայն ազգացն,
 որ ի կամս Հաւր ննջեցին»:

(Արցախ, Հջ 379):

«Մենաստանս ունի ամբոցի նման ամուր
 պարխոյ՝ շինուած լսնարապկի զիրքով,
 որ ձգուած է գրեթէ հիւսիսից հարաւ և
 ունի հաստատուն եւ բարձր բուրյեր:
 Պարսպի ներսում կան մխարանից խուցեր,
 սուրտտանման բնակարաններ, սենեակներ և
 դամեր» (Արցախ, Հջ 379. հմմտ. այս փանջի
 մասին նաեւ Չալալեան, Ճանապարհորդու-
 թիւն, Ա., 148—150. Էփրեկեան Հ. Ս.,
 Բնաչիւ. Բառարան, Ա., Հջ 245):

Յ. ԳԱԿԱՅԻ Ս. ԽԱԶԻ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳՍԻՍ ԳԱՆԻՐԸ

Համանուն բերդին — որ Կոթի գիւղի
 արևելեան կողմը կ'իյնայ — փանջն է այս:
 Շինուած՝ սրբատաշ կաթնաղոյն քարերով:
 Հիմնադիրը ճանչցուած է Ս. Մեսրոպ, իսկ
 փերանորոգողներէն եղած է Արդուսան Խա-
 չատուրեան Տէր Սարգիսեանց: Մեծ մա-
 տուսին վրայ կայ արձանադրութիւն մը, որ

անոր ուրիշ մէկ վերաշինութիւնը կը հաղորդէ, սակայն համեմատ բարեբարին անունը լռուած է: Գաւթին հիւսիսային պատին վրայ կը կարդացուի՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Խաչերեսս Գրիգոր եւ Յակոբս կանպնեցաք զխաչս բարեխաւս մեզ եւ ծնաւդաց մերոց... Ի թուին 225»:

Հին վանք է, սփռուած Ս. Սարգիսի մասունքով: Վարդան Արեւելյին կ'անուանէ՝ «Հոջակաւոր» (Պատմութիւն, էջ 145. Հմմտ. զեռ Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Ա., էջ 446. Գր. Գարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 157. Արձագանք, 1888, էջ 161. Արցախ, էջ 396. Պատմութիւն Աղուանից, Ա., էջ 181—194 եւ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1019. նաեւ Էփրեմեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 442):

Սիրուած ուխտավայր, մանաւանդ Զատիկին եւ Ս. Սարգիսի աստիճան:

4. ԴԵՂՁՆՈՒՏԻ ԿԱՄ ԴԵՂՁԿՈՒՏԻ ՎԱՆՔԸ

«Առաքելոց վանքից Էրկու Ժամ ճանապարհ հեռու շինուած է այս մէնաստանը, բարձր անտառապատ յերան յանջին՝ Մէլիք զիւլի այժմու ձմեռանոցի մէջ»: Մենաստան զեղեցիկ: «Տաճարն է քառակուսի... ներքուստ եւ արտաքուստ սրբատաշ քարով» (Արձագանք, 1888, էջ 159): Մակարայ վանքի մեծութիւնն ունի: «Տաճարս ունի Էրկու վոքր եւ մի աւագ խորան, Էրկու խոր-

Հրդարան, մի գուռն արեւմտեան կողմից» (Արցախ, էջ 381)։ Օժտուած է գաւիթով մը, ուր կան թաղուածներ։

Այս վանքը Բարխուդարեան (Արցախ, էջ 380—381) Դեղձնուտի, իսկ Քաջիկեան՝ Դեղձկուտի վանք (Արձագանք, 1888, էջ 159) կ'անուանեն։

Խաչքարի մը վրայ հետեւեալ կարեւոր արձանագրութիւնը գրուած է՝ «Ինն Աստուծոյ զօրութեամբ յաշխարհակալութեան և իշխանութեան Ամիր սպասալար Աթարակու Լ. (Լս) Առաքելս¹ նստաւ սպասաւոր բանին Աստուծոյ յերկրէն Կիլիկիւ գաւառէն Տարսնի կամակցութեամբ Էրարցս շինեցաք զեկեղեցիս ամենայն սրարաւորութեամբ և զգաւիթս, կանգնեցաք զսուրբ Կնանս սաստածնկալ ի նեղ ժամանակի, գտն աշխատութեամբ ըսրեխաւս մեզ և ծնողաց մերոց և արեւշատութեան սրբոնին և գաւառացն, որ սատար Էղև ձեռնաուութեան մխիթար կենաց մերոց յարգեցիս կողոտսութեան Հաղպատու տէր Յովհաննէսի, որ է Հեղ... թվ. 2ԻԴ» (Արձագանք, 1888, էջ 159. Կիրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 602)։

¹ Առաքել սիրուած և բարեգործ անձ եղած է։ Զինքը Յովսէփեան Յովհ. Վանականի Համանուն սաղակերտին հետ կը նոյնացնէ (Հմմտ. Յովսէփեան, Գարեգին արքեպ., Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը և նոյնանման յուշարձաններ Հոյ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937, էջ 62—63)։

5. ԴՎԵՂԱՅ Ս. ԱՆՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է Նոբ-Պարան կամ Ապարան գիւղի մօտերն, անստատապատ եւ խոր ձորի մը լանջի հարթակի վրայ: «Մենաստանս շինուած է ամբողջապէս սրբառաջ քարով, թայց եկեղեցու ձեւով եւ տնի երկու փոքր եւ մի աւագ խորան, մի տասնձին խորան եւս հիւսիսային սրմի մէջ, մի գոտն հարաւային կողմից, մի քանի լուսամտաւ, մի գանդակատուն, սր թայմած է աւագ խորանի դիմին, 11 մետր 80 սանթիմէ երկարութիւն, 7 մետր եւ 80 սանթիմէ լայնութիւն: Հնաչէն եւն աւագ խորանն եւ հիւսիսային երկու խորաններն, իսկ նորոգուած են մնացեալ բոլոր մասերն» (Արքաթ, էջ 383):

Հարաւային կամարին վրայ կայ՝ «Շինեցաւ յառակս սուրբ սեղանացս արդեամբ Քաշատուր եւ Դարչօ Հախվերտեանցի»: Իսկ գրան ճակատին վրայ՝ «Ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ եկեղեցիս յանուն սրբոյն Սարգսի արովք բարեպաշտից, ջանիք եւ վերակացութեամբ Տփսիսեցի Եսայեան Նսրենց... Հիմնարկեցաւ ի 1845 եւ աւարտեցաւ 1849 տմի Տէսան» (անդ, էջ 383. Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 609):

6. ԿԵՐԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Առաքելոց վանքի մօտ: Մաս մը՝ քարով եւ մաս մըն ալ՝ թրծուած սղիւսով շինուած: «Մենաստանս կառուցեալ է երկու

սխնեքի եւ երկու կիսասխնեքի վերայ, խա-
շաձեւ է ներքուստ, լայց եկեղեցու ձեւ ունի
արտաքուստ» (Արցախ, էջ 379) : Ունի տասը
խորան մը եւ երկու փոքր խորան, ութը նեղ
եւ երկուր լուսամաստ, զեղեցիկ կաթնուղիկէ
մը, 17.66 մ. երկարութիւն եւ 12.15 մ. լայ-
նութիւն : Տաճարը ունեցած է քառակուսի
չքաղաքային : Մխորաններու սենեակները
քանդուած են (Արձագանք, 1888, էջ 159 եւ
Արցախ, էջ 379—380) :

7. ՀԱՂԱՐՄՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայարծնի² փանքի «չինութեան սեպը
շատ զեղեցիկ է եւ բնութեան տեսարաննե-
րով հարուստ, իմէւ հետս է Տաթևի ար-
տասութար գեղեցկութիւններից : Այստեւ զե-
տի ձախ կողմից հասց մի գետակ իր երկու
սկսաստիք սուսակներով մի տեսակ իմ-
րակցի է կողմում Ղապախի լեռնաւ լար-
ձրանքներից զէպի հարաւարեւելք իջնույ
փեշերի վրայ, մի քառակուսի կիրճեաբու-
շափ աննշան հարթութեամբ : Այդ հարթու-
թեան հիստիսում մի լեւ է բարձրանում միա-
նայով փամբակու լեռնաղօտիների հետ, իսկ
հարաւից իջնում է մինչեւ Այստեւ գետը . . . :
Ահա այդ հարթութեան վրայ է շինուած Հա-
ղարծին սրատմական փանքը» (Տաճար, էջ 73 :

² Արբահում կրեապի զայն կ'անուանէ Աղրծնու
փանք, ուր իր համբարդութեան ատեն կ'այցելէ (Պատ-
մարութիւն, էջ 26) :

Համառ. և և Արցախ, էջ 364) : Դիլիջանէն երկու ժամ հեռու՝ գէպի հիսիս (Արար. Հանդ. 1913, ԻԵ., էջ 61) :

Հաղարծինի վանքը կապմուտն է գանապան շինութիւններէ կամ շէնքերէ : Սկսինք Եկեղեցիներէն :

Վանքին աւագ կամ գլխաւոր Եկեղեցին Ս. Աստուածածին անուեր³ կը կրէ : Ան ճներսից և Կրսից մարութիւնը սրբատաշ կրաքարով շինուած (է), ներսում շորս պիլոններ, որոնց վրայ բարձրանում է բարձր կլոր թմբակով գմբէթը, գլխի սալերը թափած : Թմբակը սր յաճախակի պիլաստրներով է ոգտկուած, այդ պիլաստրների մէջ կան շորս յուսամուտ (Տահաղ, էջ 75) : Բարձր է և հոյակապ⁴, ունի տասը խորան մը, Երկու վարք խորան, հինգ յուսամուտ, Երկու խորհրդարան և 14.50 մ. Երկարութիւն ու 11 մ. յայնս թիւն :

Ս. Աստուածածնի տաճարին⁵ հարստացին որմին վրայ (ներքուստ) արձանագրուած է՝ «Շնորհիւն Աստուծոյ ևս Բէկս սրբի Աշոտս յաղկէ Մարրանդ ևս ամուսին իմ Բորինա և Եղրայր իմ Սմբատ միայրանեցաք

³ Հաղարծնի Եկեղեցիներն երեք հատ են՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Գրիգոր և Ս. Ստեփանոս : Երեքն ալ սրբատաշ և կոթածոյ քարերով շինուած (Արձագանդ, 1890, Թ. Տ. էջ 14) :

⁴ Աղղր. Հանդ. 1913, էջ 65 :

⁵ Վանքին արեւելեան հակառի անկիւնաւոր բարձրութեան մէջ կան Երկու վեղարաւոր անձ, որոնք իրենց ձեռքին մէջ կը բռնեն Եկեղեցւոյն կապալարը (Արցախ, էջ 365) :

սուրբ ուխտ(ի)ս եւ հոյրն իմ եւ տաք» (Տաճաղ, էջ 79)։ Սոյն պատին վրայ կը գանուին դեռ ուրիշ արձանադրութիւններ, որոնք կը յայտնեն նուիրատուներու անուններն եւ անոնց վանքին բնծայածները եւ այն պարտականութիւնները, զորոնք միարանները փոխադարձաբար կը ստանձնեն (Տաճաղ, էջ 79)։

Կարեւոր են այն երկու թուականները, որոնցմէ մին ՇԻ հարաւային գրանադիրին է եւ անոր հակառակ կողմը կայ միւսը՝ ՉԼ⁶։ Հասնականաբար՝ առաջինը եկեղեցւոյն շինութեան տարին եւ երկրորդը անոր վերանշինութեան կամ բարեկարգութեան թուականը կը ցուցնեն։ Արդէն վերանորոգուած է քանի մը տնկամ, այսպէս՝ Կարեւոր նորոգութիւններ բրած են 1681ին Թիֆլիզցի Թաղոյ որդիները եւ իրենց բարերարութիւնը արձանադրութեամբ մը յաջորդ սերունդի հաղորդած (Արցախ, էջ 365- Տաճաղ, էջ 79, սւր եւ դեռ ուրիշ արձանադրութիւններ յառաջ բերուած են)։

Երկրորդ եկեղեցին է Ս. Գրիգոր, որ առաջինին հարաւային կողմը միւսնայն ձեւով շինուած է, բայց կաթնաղոյն չէլ քարով եւ տնի մէկ մեծ եւ չորս փոքր խորան, ինք բուսամուտ, երկու խոքհրդարան, կաթուղիկէ մը, 9 մետր երկարութիւն եւ 7.90 մ.

⁶ «Ազգր. Հանդէսի» մէջ Տէր Մովսէսեան «ՉԼ» նշանակած է (1913, ԻԵ, 63)։

յայնութիւնն⁷։ Անոր արեւմտեան պատին
 ճակատին վրայ եղած է շինութեան արձա-
 նադրութիւնը, որ եղծուած է Լւանթինթիոնի
 դարձած, սակայն դաւիթին վրայ մնացած է
 չեռուկայ արձանադրութիւնը՝ «Կամաւն Աս-
 տուծոյ ամենակային Աստուծոյ այս մեր գիր
 յիշատակի է Լւ արձան մշտնջենաւոր սր-
 ցեաց մեծին Սարգսի յազդէ Բուդրատու-
 նեան Իւաննի Լւ Ջաքարէի, յորժամ նախա-
 խնամութիւն Աստուծոյ Էհա յարարածս Լւ
 ետ տիրել սեփական ժառանգութեան նախ-
 նեաց մերոց ետ ի ձեռս մեր յառաջ գանատիկ
 զդեակն Հանրերոյ Լւ զթագաւորանիսս քա-
 դաքն Անի Լւ ապա գամայն Բջնի զԱմ-
 բանգմիճր Լւ Գաւաղանք, զԹաւրէժ, զԿարնոյ
 քաղաք մինչեւ ի Խյաթ՝ զՇաքի Լւ զՇրուան,
 զՊարտա մինչեւ ի Բելլուկան Լւ գայլ քա-
 դոմս խրեանց սահմանաքն, զսր աւելորդ
 համարեցաք յիշատակել։ Այլ անբարկանա-
 լին Աստուած սիրեաց զթագ պարծանաց զիտ
 իմոյ զՋաքարիա կոչեաց առ ինքն յորս ձեռն
 եղև արիութիւնս Լւ Լս շինեցի ի մեր հոյ-
 բենի վանքս Հայարծին ժամատուէն վիմար-
 դեան կամարակապ ի դրան սրբո Գրիգորիս
 Լւ Ա. սյդի յերեւան ետու վասն յիշատակի
 եղբար իմո Լւ պարտին սպասաւորք սուր
 պաւադ խորանին պատարաղն Ջաքարէի մա-
 սուցանել անխափան, կատարիչք գրոյս

⁷ «Աստիճան ելից սեղանոյ այսր եկեղեցւոյ է ի
 միջնախորի բեմին ըստ Յուլիանոս» (Ջալալեան, Ճամբ.,
 ԼԿ., էջ 129)։

աւ ԲՆԷԼԱՅ ԵՐԵՅԻՆ ԵՄԽԻՄԻԹՅՈՅ» (Տաճաղ, էջ 77. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 183. Զաւր-
յեան, Ճամբ., Ա., էջ 131. Աղղր. Հանդ. 1913, ԻԼԷ., էջ 67—68. Արցախ, էջ 366) :

Ժամատան (գաւթիին) դրան շրջանակին վրայ կայ՝ «Կամաւն Եմտուծոյ եւ Գաւդու եւ Աշոտ միարանեցաք սուրբ Գրիգորիս եւ զմեր հոգսարահասուն Եմտուածածնիս շինութիւս սաաք եւ սկ վարդապետ եւ միարանք սա՛հմանեցին պատարազ զամեն եկեղեցիքս ի տանի երեմիաի մարդարեին, որչափ եւս կենդանի եմ» (Տաճաղ, էջ 80) :

Գաւթիին մէջ կայ՝

«Ի Թու ՌՄԵ (1206) ի յաշխարհակայ աւրաթեան Զաքարեի եւ Բւաննի եւ յառաջնորդութեան Տեառն Սահմաննոսի եւ Խալիլ սրդի Սմայատայ իմ զեղն Քանաքեւ Սկանդարանց հոգն զնեցի եւ ի Հապարծինս ետու վասն իմ հոգոյս եւ վասն յերկարութեան կենաց Շահնշահի եւ Ասայի եւ միարանքս զծասպարդարին եւ զերկրորդ զայստեանն ժամն ինձ ետուն զամեն եկեղեցեացս...» (Տաճաղ, էջ 80. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 183 եւն) :

Ս. Գրիգորի արեւմտեան պատին վրայ կայ՝

«Ի ՌԼԴ (1185) Թուիս Հոյոց ի Թաղաորութեանն Ափ(խազ)աց Գէորգեա ի հոյրապետութեան Հոյոց Տեառն Գրիգորիսի եւ Խաչատուր վարդապետ եւ Սուքիաս նորո-

գեցաք զսուրբ Գրիգորս հրամանաւ թաղա-
սորին եւ իւր մեծամեծ իշխանացն Սարգսի
տմբոս... գին Անտոնի Տալ(ղ)ղ ունդին Ալ-
րէկին եւ թաղադրին զհին եւ զնոր կաղմու-
թիւն եւ ի սուրբ Գրիգոր... զայգին զմիջ-
նաչինին ջրին գոն. Սաչկուսրախանիցս ի
միջի զփութ աււան զԱրասաձոր զՏանձուտն
եւ հրամայեաց թաղաւորն զսուրբ Սաչի
ստանն սուր յիշատակ կատարել...» (Տա-
հայ, էջ 77. Արցախ, էջ 367, ունի սարքեր
ընթերցում) :

«Էս Գրիգոր միաբանեցոյ սուրբ Գրի-
գորիս իմ հալալ արդեամբ եւ վարդապետ
Յովհաննէս եւ միաբանքս սահմանեցաք Ժ-
պատարազ ի սաւնի նաւակառեաց խաչին
Բ. Թումանին եւ զայլն Գրիգորին» :

Ասոնցմէ զսա կան գէտ ուրիշ շատ մը
սրձանագրաւ թիւններ — նախաստաս թիւն-
ներու եւ փոխադարձ պարտականութիւննե-
րու — այսպէս՝ Սարկուսազ, Քասուր,
Արրահամ եւ իւր տիկինը, Գրիգոր, Աթա-
նէս, Վարդ, Գերդ, Սարգիս, Յովհաննէս,
Անտոն Դսեղեցի, Փառլ եւ Արմա, Զուգոյ,
Մխիթար, Յովհաննէս քահանայ, Յովհան-
նէս եւ Սարգիս, Ներսէս, Սարգիս եւ Գրի-
գոր եւ ուրիշներ կը միաբանին կամ նուէր-
ներ կ'ընեն եւ պատարազ կամ պատարազ-
ներ կը ստանան իրենց նախասիրած տօնա-
կան օրերուն :

Ս. Գրիգոր եկեղեցոյն, յարակից մա-
տուսին եւ դաւիթին մէջ կան շատ հանդու-

ցեալներ: «Փոքրիկ մատուռներ, որոնց շուրջ ապկալին կիտականդուն են, շուրջը կան բաղմաթիւ գերեզմանաքարեր և խաչարձաններ, ուրեմն այդ բաղմանդամ միութանութեան գերեզմանատունն էր» (Տաճաղ, էջ 78): Գծրախաւար սնունց վրայ գրուած արձանագրութիւններն այլ ևս անընթեանելի են ևս սառլ վանքին սրտամոխենէն շտաբան՝ որ հաղորդուիլ ուրուած է՝ չէ հասած մեղի: Միայն խաչքաւի մը արձանագրութիւնը մեծ մասովը գեո կտրելի է կարդալ. դայն Գրիգոր իր Ներսէս Կրթօրորդւոյն համար կանոնած է (անդ, էջ 79):

«Ս. Գրիգոր վանքիւ հարստային կողմին կից՝ շինուած է համակ սրբատաշ քուրով թաղաւորաց գոմբանարան մատուռն, որ տնի երկու խորան: Հիւսիսային խորանին առաջ կ'գաւ տուրանաքարի վրայ քանդակուած է՝ «Մերատ թաղաւոր»: Իսկ հարստային կողմը կոյ «Հանգիստ, Ա. թաղաւորին Գաղկաթ» (Արցախ, էջ 367. Ձալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 134): Մերատեան սուրիչ գերեզմանաքարի մը վրայ կարդայած է՝ «Գէորդ թաղաւոր» (Գեղարքունիք, էջ 185). Տէր Մովսէսեան տնի՝ «Այս է հանգստարան թաղաւորաց Գաղկաթ և Գաւրդաթ» (Աղղր. Հանգ. 1913, էջ 72):

Կոյ Ս. Ստեփանոսի նուիրուած մատուռ մըն ալ (փոքրիկ Լկեղեցի մը), որ կանդնուած է Ս. Գրիգորի և ժամատան միջև. ունի շորս փոքր և մէկ աւագ խորան, Երկու

խորհրդարան, ինք լուսամասւա, մէկ կաթուղիկէ, մէկ գուռ եւ 6-88 մ. երկարութիւնս ու 5-80 մ. լայնութիւն: Հոս հետեւեալ կարեւոր արձանադրութիւնք դրուած է՝ «Ի թու ՌԽԳ (1194, Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 368՝ տւնի ՌՂԳ) ի յիշխանութեան Իւանէի եւ յառաջնորդութեան Խաչատուր վարդապետին եւ Խալիթ Հարրա սրդի շինեցի զեկեղեցիս վրան իմ հոգոյս. փրկութեան եւ ամեն միտքանքս զՅայտնութեան ճրագարոյցին ժամն ինձ հրամայեցին եւ զՁատիկն Մխաթանա, որ տնխտախն տանեն կառարիչք պոյս տարհեալ լինին» (Տաճաղ, էջ 76):

Հարաւոյցին սրժին վրոյ զեակդուած արձանադրութեան մը համեմատ Ս. Ստեփանոս նորոգութիւն կը տեսնէ՝ «Ի թուին Հոյոց ՌՃ...ոյ Շաճ Սուլէմանին սրդոյ վարք Շաճ Ապտաին եւ տէ... Ս. Իշխանին եւ մէլիքութեան պարսն Շաճնապարին եւ ի հոյրապետ... Ձադսեցոյ եւ ստաջնորդութեամբ սուրբ ախտիս Բախտիսոյ եպիսկոպոս... ուէր Պեարոս տշակերախ նորին, սգորմութեամբ Աստուծոյ մէք յետինքս ի կրօնից Թխիլիկեցի Հոյեջան, սրդիքս Պարոս, Մխիթարս, Սուփարս եւ Ձալիս եւ սրդիքն ուէր Գոտապարն, Հոյեջանն, Բադպտարն եւ Մեյքոնն, զմեր հոյոյ տրդեամբքն նորոգեցաւ դսուրբ Ստեփաննոս, որ յոյժ խախտեալ էր վրան փրկութեան հոյոց մերոց եւ երկարութեան կենաց սրդոց մերոց եւ մխարանք սորա հաստատեցին յոյանութեան եւ յարութեան պա-

տարույն դմեղ յիշատակելի ևւ մեք խոստացաք
 զկանխիկ սորին միշտ ի վառ պահել որպէս
 սրբի. կատարողքն օրհնին յԱստուծոյ ամէն»
 (Արցախ, էջ 368) :

Հաղարծնի վանքին միաբաններու սե-
 նեակներն աչքի դարնող բան մը չունին, սա-
 կայն սեղանատուէր Կիրակոս Գանձակեցիի
 վկայութեան համաձայն ստուգիւ «երեւելի» է
 (Պատմ., էջ 116) : «Շինութեան երկարու-
 թիսն է՝ 28 մետր, լայնութիւնը՝ 10 մետր,
 կտ(ու)րին ունի երկու հերթիկ և երկու եր-
 կար ևւ բարակ լուսամտաներ հարաւի կող-
 մից, իսկ հիւսիսային սրահն զբոլց ամե-
 նելին չի երեւում, որովհետեւ նա ծածկուած
 է սեղի զտալովայր թերութեան մէջ... :
 Շէնքը ներսից հոյակապ ուրուորութիւն է
 թույնում, կտմարները միմեանց հետ միա-
 ցած են խաչաձևեղ ողկոներով, յենած պտ-
 տերի, երկու մեծ ատանձնացած ևւ տուս հտտ
 սրտերին կպած կիսասիւնների վրայ. կտ-
 մարները միանում են երկու կենդրոնում,
 որոնց զլիսին տանիքի հերթիկներն են լու-
 ցում...» (Տահազ, էջ 78. հմմտ. Արցախ,
 էջ 369 և Զարուբան, Ճամբ., Ա., էջ 129) :

Սեղանատան արձանագրութիւնն է՝ «Ի
 թղ. ՈՂԷ (1248) յառաջնորդութեան Յովա-
 նիսի վարդապետի շինութեան ստուումծա-
 չէն տանս ևւ ևս կուտա... սնունդ որբոցն
 ևտու աւղնութիւն տրապիղիս զէկան վար-
 դապետքս ևւ միաբանքս խոստացան... սր.
 Բարադ... ով խափանի իմ մեղացս տէր է»

(Տաճաղ, էջ 78. Աղղր. Հանդ., ԻՆ., էջ 74) :

Այս արձանագրութենէն Բարխուդարեան կարգացած է միայն՝ «Ի ԹՎ. ՈՂԷ յառաջնորդութեան Յովհաննէսի վարդապետի շինեալ...» (Արցախ, էջ 369), մինչ «Արձագանք»ի յադատմադիրն (1888, էջ 104) ընթերցած է՝ «Ի ԹՎ. ՈՂԷ յառաջնորդութեան Յովհաննիսի վարդապետի շինութեան տասնամաշէն տանու ևս Կուտա... տնուն դարպաս ևսու օգնութիւն արասալիս պէկան վարդապետս ևս միարանքս խոստացան ի տանի սուրբ Բարսեղին... արտով խափանէ իմ մեղացն տէր է» : Նոյն արձանագրութիւնն անկէ յառաջ Ջալալեան կը կարգար (Ճամբ., Ա., էջ 136) «Յառաջնորդութեան Յովհաննէս՝ վարդապետի և շինութեան տասնամաշէն տան ևս Կուտայ... ևսու ի տարապիպոս. միարանքն խոստացան ի տանի Բարսեղինձ պատարապէս» :

«Վանքից ոչ հեռու, արեւելակողմը կան երեք քոյքայաւած մատուաներ, որոնցից մէկի արեւելակողմն կանգուն մնացած խաչքարերից մէկի վերայ դրուած արձանագրութիւնից կարգացում է միայն «ՈՂԷ. ԹՎ. ևս Դրբիգոր...» միւսի արեւմտեան երեսի վրայ դրուած է «ԹՎ. ՈՂԷ յառաջնորդութեան Դանիէլի ևս Հաշարշահ ևս իմ եղբեր Սապատ կանդնեցաք պիտէս ի հանգստարանիս ալ ի հոգոյ վրկութիւն. յիշեցէք ի սուրբ յադաւթն ձեր ևս պհոգեւոր եղբայրն մեր պԴրբիգոր...» (Արձագանք, 1888, էջ 104) :

Հաղարծին վանքի անուանակալութեան մասին կը հաղարդուի՝ «Յիշատակեալ զուգակիր զերեզմանի ճակատին սրբառաջ պատուանդանի վերայ բայմեցրած կայ մի քար, որի վերայ փորագրուած են երկու վկայարանք, որ կրօնաւորներ փոխանակը ծածկած, նոցա մէջ տեղ նայնալն փորագրուած է սաճարի պատկերն, որի սրածայր կաթուղիկէի վերայ առաւել իջել է արծուին եւ փորուած է խաչին, փորպատկաները ձեռքերը մեկնած զէտի վեր ցոյց են տալիս արծուին: Առանդով լինար պատմում է որ սաճարի օժման հանգիսին այդ երկու սրբակեաց կրօնաւորները նկատում են Հոգին սուրբ արծուակերպ իջած կաթուղիկէի վերայ եւ սկսում են արիւններին եւ մատնացոյց անել, արծուի սաւառնելու խաչքի պտայտները, անուանել են խաչ արծուի, արից եւ մենաստանը կոչուել է Յաղարծին կամ Հաղարծին...», ապա յետոյ յիշուի Հաղարծին, ինչպէս անուանում են Կիրակոս, Չամչեան^{*} եւ արիւններ» (Արձագանք, 1888, էջ 102, 1890, թ. 8, էջ 14, որ եւ վանքին պատկերը՝ էջ 1 եւ Ջարակեան, Ճամբ., էջ 130):

Հաղարծին կամ Աղարծին, նաեւ Յաղարծին կամ Հաղարծին վանքի մասին տեղեկութիւններ ունինք ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերէն:

^{*} Իրականին Հ. Չամչեանին (Պատմ. Հոգոց, Գ., էջ 160 ցանկ), թէ Հաղարծին եւ թէ Յաղարծին ծանօթ է, իսկ Կիրակոսի պատմութեան Վենետիկեան հրատարակութեան մէջ (էջ 108) կայ՝ Հաղարծին:

«Քանի որ պատմական աւելի հին տուեալներ չկան, ենթադրաբար պէտք է ընդունել որ Հաղարծնի ներկայ տեղում, ինչպէս Տաթևում և այլ հոշակուած տեղերում, կար մի հին վանք, իր միաբանութիւնով, իսկ յետոյ երբ Զաքարեաններն տեղացան և այդ տեղ բնակեցին իրենց ընտանեկան դամբարանի աւղ, կայուածների նախարարութեամբ հարստացրին...: Այդ շրջանում ահա չինեցին Հաղարծնի այժմ գոյութիւն ունեցող կաթողիկէի գեղեցիկ եկեղեցին հասնական արձանագրական ՇԻ (— 1071) թուին: Շինութեան հարտարարեալական սձն այդ բանն է հաստատում» (Տաճաղ, էջ 74):

Ամէն պարսպային Հաղարծին արդէն հրաշակաւոր էր և աչքի դարնող հաստատութիւն, երբ Զաքարէ և Իւանէ գոյն Ստեփանոս եպիսկոպոսին կը յանձնէին՝ «Ետուն ի Կայէն տեղի հանդստեան նմա դգերահաշակ ուխտն Հաղարծին և զիսցն զԱսաձորն» (Օրբէլեան, Պատմ. Սիւս, Գլ. ԿԳ): Բայց նոյն վանքը «ամայի և խամբացեալ» էր, երբ Ասաձոր Տարօնեցի վարդապետը հոն կը հաստատուի և սառնորդութեան պէկր իր ձեռքին մէջ կ'առնու: Նա «այր սարր և ստաշինի և զխտութեամբ հոշակեալ, մանաւանդ երամշտական արուեստի» կը ձեռնարկէ վանքին վերածնունդին և «սոյցծառացոյց դստրր ուխտն» (Կիր., Պատմ., էջ 108): Իր դործերուն մեկեկնաս ու քաջայերոզ կ'ունենայ Գորգի թաղաւորը և օգնական՝ Սու-

քիաս վարդապետը (Հմմտ. Կիր., Պատմ. Հայոց, էջ 108—109 և արձանագրութիւնները) :

Կիրակոս Գանձակեցին կը գրէ՝ «Եւ յեօթն հարիւր եւ երեք թուին Սաշատուր վարդապետն և Լորայրն իւր Բարսեղ շինեցին Եկեղեցի մի Երեքսորանի հանդէպ վանիցն զմթլթաւոր յանսւն սրբոյն Գէորգեայ» (Պատմ., էջ 116) : Հ. Խնճիճեան սրամտութեն սւշադիր կ'ընէ՝ որ Կիրակոս յսած է շինութեան վայրը եւ իրեն համաձայն «աստուի թաւի լինելի Հաղարծինն քան թէ Գեաթիկ» (Ստորագրութիւն, էջ 313) : Սակայն արձանագրութիւն մը և Ս. Գէորգի գոյսութիւնը՝ Գեաթիկի մօտ, կու գան աւելի հաստատելու որ այս խօսքեր Գեաթիկի մասին են (Հմմտ. անդ), մանաւանդ երբ նկատի առնուի որ այդ տակն Սաշատուր Տարօնեցին մեռած էր և խոսքը սերիչ Սաշատուրի նկատմամբ է :

Հաղարծին վանքի — որուն համայնքը Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի կանոնական սահմանները կ'ընդունի (Կիր., Պատմ., էջ 174) — Երկրորդ ծանոթ անուանի ստաֆնսրդն է Յովհաննէս Արմանեցին. որ «շինեաց ի Հաղարծինն սեպանատուն երևելի սրբատաշ վիմօք» (Հմմտ. վերը) :

Գրիգոր քահանայի հրամանովը 1284ին Ասատուծատուր քահանան «ի վանս Հաւարծին կոչեցեալ» Աւետարանի մը մասերը կը գրէ (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 339. Հմմտ.

Սխրմէլեան Ա. արքեպ., Յուլյ. չայ. Ձեռ. Երուսաղէմի, Ա., էջ 359) :

Կարծեմ կարելի է անվարան Յաղրձին նայնացնել Հաղարձինի հետ, ուր Մաշտոց մը կը կաղմուի՝ «Եւ մեղադարտ Սարգիս սարգաւարկս, որ կաղմեցի Մաշտոցս յիշատակ ինձ եւ ծնոցաց իմոց ի հայրապետութեան աէր Մխիթար Լախակապոս հոգեւոր հօրն իմ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, որ կոչի Յաղրձին ի թմ. Հայոց ՊՇԸ ի Մարտոմայն ե» (Ակիւնեան Հ. Ն., Հատաք. Յիշատ. էջմ. 1028) :

Դարեր վերջ Հաղրատի Ձաքարիտ տաճնորդը Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսի օրով կը ջանայ Հաղարձինի (Աղարձնոյ) վրայ իր իշխանութիւնը տարածել (Դիւան, Գ., էջ 137—138), բայց յաջողութիւն չ'ունենար (անդ, էջ 628) : Սիմէոն գինքր միմիայն Հաղարձինի նուիրակ կը նշանակէ եւ Ղազարի կէսը Հաղրատայիններուն եւ կէսը Հաղարձինի մէջ կը բաժնէ (անդ, Գ., էջ 628 եւ Զ., էջ 182—183) : Սակայն ասով խնդիրը առժամով կը կտրուի : Քիչ յետոյ Հաղրատացիները Հաղարձինի բաժինին կը տիրանան եւ վերջինիս ասաջնորդը Մանուէլ, զոր Սիմէոն պաշտօնանկ ընելու տրամադրութիւն ալ ունեցած է, Սարգիս միարանին հետ տնոնց գէմ Ղուկաս կաթ. Կարնեցիին խիստ բողոքողիւր մը կը ներկայացնեն (Դիւան, Գ., էջ 628 եւ Դ., էջ 387—389) :

Տարիներ Լաքը Հաղարձինի միարանները

Դաւիթ կաթողիկոսէն կը խնդրեն իրենց վանքը «տէրունի» ընել եւ Սիմէոն վարդապետը վէճիլ նշանակել: Կաթողիկոսը կը հաւանի (Դիւան, Զ., էջ 33—36, 182—183):

Հաղարծին Աղա-Մահմատ խանի օրէն ժինչեւ 1862 զրեթէ լքում եւ անրնակ կը մնայ: Այդ շրջաններուն Տէր Մարգարեան Պողոս վարդապետը († 1895) կը ջանայ զայն շինել (Արձագանք, 1887, էջ 483: Արաքս, 1895, էջ 62—65: Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 182: Մշակ, 1911, Թ. 258, ուր եւ Ստ. Վ. Քօլեանց վանահօր մասին): Ան 1901/ին կը վերանորոգուի (Բիւզանդիան, 1901, Թ. 1363):

Հաղարծնի վանքը ունէր բաւական կալումք եւ ջաղացք (Կիր., Պատմ., էջ 109: Արձագանք, 1887, էջ 483: Արաքս, 1897, Բ., էջ 43—44), բայց զժրախտարար անխնամ ձգուած է (Մշակ, 1911, Թ. 258—259): Ստացած է Զոգիմոս քահանայէն շատ մեծ կաթնայ մը (Արցախ, էջ 369: Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 182 եւն):

8. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Հին-Հաչա-Ջրի հարաւային կողմը զեղեցիկ եւ բարձրահայեաց սարահարթի մը վրայ բարձրացած է Մակարայ վանքը⁹:

⁹ Եսմսէփ Դենեգիի վկայարանութեան մէջ Սեւորդեանց դատաւին մէջ Մակարայ վանք կը յիշուի (Աճառեան, Հոյ Նոր Վիաներ, էջ 51: Թնճիճեան, Առարազբոթիւն, էջ 526: Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 89):

Ս. Աստուածածնի նուիրութեամբ տաճարը շինուած է կիսատաշ քարերով եւ խաչաձեւ: Ունի սուազ խորան մը եւ չորս փոքր խորան, յից յաւամբս, մէկ գուռ եւ արեւմտեան սլափին կից գաւիթ մը, որ կատուցուած է չորս սիւնի եւ տուր կիսասիւններու վրայ: Երբեմն անոր մէջ տեղը ուրիշ գաւիթ մը եղած է, որ սակայն այժմ խոնարհած է: Կանդնուած է չորս կամարներու վրայ: Միտսդսոյ են եւ բոլորչի տաշուած սիւները եւ կիսասիւնները, որոնք յեկեցիկ պատուանդաններ եւ խոյակներ ունին: Այս գաւիթը իր հարասոյին կազմը՝ իրարու վրայ երկու խորան ունի: Հիւսնայի է այն քանդակադործ սանդուխտ, որ վերի խորանը կ'առաջնարդէ (Արցախ, էջ 374. Տաշաղ, էջ 124):

Գաւիթին սեմին վրայ կայ՝ «Ո՛ղ թիւ. Աամէյս մեծ յաւսով միտրանկցոյ, Աստուածածնիս եւ Կոստ (գարդիւնս) յաւսովն Աստուծոյ»: Անոր ներքեւ կայ՝ «Ես Սերոր եւ Թումա քահանայք եւ Լգրարք զմեր հոյոյ տրդիւնս սուտք ի սուրբ Աստուածածնիս. հոյրս Յովհաննէս եւ միաբանքս Կոստն մեզ Բ. սրտարազ Թումային ի տաւնի Անուոնի... Թվ. 2Բ» (Արցախ, էջ 374. Արձագանք, 1888, էջ 132):

Երկրորդ տաճարը կամ վանքը¹⁰ շին-

¹⁰ Բարխուդարեան կը գրէ՝ «Հարկ է յայտնել, որ Բ. վանքի տրեւելեան արտաքին որմի վերայ կայ մի երկար արձանազրութիւն, որի մէջ յիշուած է միայն Մակարայ վանք անունն» (Արցախ, էջ 376):

նուած է ամբողջական սրբատաշ քարով, չորս բարձրակասոյց կամարներու վրայ, բայց չաառնց կաթուղիկէն արդէն խոնարհած: Շինուած է Գանձասարի ճարտարապետութեամբ եւ ճաշակով: Ունի տաղ խորան մը եւ եօթը խորանիկ, տասնութէկ լուսամուտ, երկու խորհրդարան, երկու պուտ եւ 15-30 մ. երկարութիւն եւ 10-10 մ. լայնութիւն: Հրաշալի է եւ ուշադրաւ բեմին ժողովրդահայեաց ճակատը, որ կազմուած է պոյնդոյն քարերով եւ պարմանապան նորաքանդակ նազչերով:

Հարաւային փոքր խորանին դրան վրայ սրձանապրտած է՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Դաւիթ աստօնարդ սուրբ ուխտիս կամակցութեամբ եղբարցս զբեցաք զՏեառնդառաջ տւին պամեն Եկեղեցիքս, որ Վահրամայ լինի պատարադ, սրչափ ի շինութեան է ուխտս»:

Հարաւային ներքին սրատին վրայ՝ «Անուամբն Աստուծոյ այս պիւր է Դաւիթ եւ այլ միարանացս, որ զբեցաք վասն Յովակփայ, որ եւս սոկի ի պին Եկեղեցւոյս եւ մեք սուաք Ա. պատարադ ի տաւնի Քառասնիցն»:

Արեւմտեան լուսամտին վերեւ՝ «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս ոգորմեա Իւան Շահին եւ ամուսնոյն Ողբ»:

Հարաւային որմին վրայ, արտաքուստ, արեւի ժամացոյցին սակ՝

«Յուսով Աստուծոյ եւ Յովանէս քահանայ էտու զիմ հոգոյ արդիւնս եւ զնեցի յԱրտաւապոյ իւր ամեն որդեացն պայցին եւ ըն-

ծայեցի Աստուածածնիս. Յովսէփն էս ասաջնորդ եւ միարանքս կուուն Բ. Ժամ ի տաւնի Աշխարհամասրան, Ա. Ժամ ինձ եւ Ա. Ժամ իմ մաւրն Չուզին... Թի. ՉԹ» (Արցախ, էջ 378. Արձագանք, 1888, էջ 132) :

Այս ասանարնէրուն արեւելեան կողմիկայ մատուումը, որ հետեւեալ արձանագրութիւնն ունի՝ «Ի Թուին ՈՒԷ Հայ(ոց) եւ յամենայնի մեղապարտ Յովհաննէս ամեն միարան եղբարցս կամակցութեամբ եւ ձեռնառութեամբ զեկեղեցիքս յիմ ծնողացն եւ եղբարցն, որ այժմ ննջեցեալ են շինեցի, Վասակայ, Շուշկանն, Հասանա(յ) եւ Վաչէի եւ խնդրեմ մեծ յուսով եւ հաւատով եւ զԱստուածածինն եւ զՔրիստոսի շարշարանսն բարեխառն սոնիմ, որ յեա իմ սղասաւորեն աւդայս, զի Չառկին սարն արաւցեն նոցա Ժամ...» (Արցախ, էջ 373—376. Արձագանք, 1888, էջ 133) :

Այս արձանագրութիւններէ զատ կան զեւ տրիշ արձանագրութիւններ, որոնց բովանդակութեան ամփոփումն է՝

1. Վասակ իշխանը՝ Չխահիկս կու տայ եւ Վարդանանցին՝ Դաւիթ ասաջնորդէն ժամ մը կը ստանայ :

2. Խարդիշիկ եւ Բանտան կը միարանին Ս. Աստուածածնի եւ Դաւիթ ասաջնորդէն Ժամ կ'առնուն :

3. ՈՇԳ Թուին նոյն ասաջնորդէն եւադր քահանային Բ. պատարագ կը նշանակուի :

4. Լիպաբլուսու եւ իր ամուսինը սակի կուտան եւ պատարապ մը կ'ընդունին :

5. Պօղոս ալ ռոկի կը յանձնէ՝ և Գաւթի թէն պատարապ մը կ'առնու :

6. Աշոտ Դ. ժամ կը ստանայ Յովհաննէսէն :

7. «Յանուն Աստուծոյ ոյս իմ գիր է Վաստկա Կուսկանս, որ Հոռաք պոյղին ի վոնքս յատաջնորդութեան Յօհաննիսի միջնորդութեամբ յԱստուծոյ վկայութեամբ ամեն եղբայրս թեանս կամակցութեամբ Աշոտս և Գրիգորոս և Վաչէի և իրենց մօտին . . . » :

8. Խաչատուր քահանայն ընծայ տարով Յովհաննէսէն պատարապ կ'ընդունի :

9. Յովհաննէս և Տիկին կը միարանին և Յովհաննէս պատարապ մը կը սահմանէ :

10. Շարուհի Գոյխանեանց աօնին պատարապ մը կ'առնու :

11. Քրիստափորի աօնին Տէրանականին Յովհաննէսէն պատարապ մը կը արուի :

12. Միհնադ իր հոգւոյ արդիւնք կուտայ և իրեն պատարապ մը կը յատկացուի :

13. «Այս մեր գիր է Գաւթի (Դաւթի⁶) եւ միարանապս, որ տուաք Ասիին եւ Եկն յուսով և միարանեղու Ս. Աստուածածնիտ» :

14. «Ես Վաչէ Անրերդեցի իշխանաց իշխան եառ վեց հարիւր զահեկան ի շինութեան պաւթիս ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին եւ յատաջնորդութեան Դաւթի եւ սոքա ետուն պճաղարու տաւնին եւ զՄանգաղարն զամեն Եկեղեցիքս ինձ պատարապէս» :

15. Երիտասարդի մը հույսոյն կը արուի իր տօնին ասթիւ Դ. ժամ :

16. Խարիրէկ եւ Նանու Վարապոյ աօնին՝ պատարազ կը ստանան :

17. Շարունա Խ. դահեկան կու տայ եւ Բ. ժամ իրեն համար կը սահմանուի :

18. Հոգեպէտ իր նուէրին փոխարէն՝ Սուրխականց տօնին ժամ մը կ'առնուի :

19. Միւիթար եւ Մարտուան ընծաներ կը մատուցանեն եւ Բ. պատարազ կը պարտադրեն :

20. Գուպն 20 դահեկան կը նուիրէ եւ Յովհաննէս ու միտրանները Վարապոյ աօնին սնոր ժամ մը կը զրեն (Արցախ, էջ 373—376. Արձապանք, 1888, էջ 133) :

Այս տրձանողրութիւններէն հասու կ'ըլլանք՝ թէ Մակարոյ վանքը — սրուն եւս Արցախ խաթուն իր բարեպարծութեան ցոյցը կու տայ — ԺԲ. դարու հիմնարկութիւն է եւ իր առաջնորդներէն եղած են Յովհաննէս եւ Դատիկ :

Ս. Մակարի վանքը կրնար տրամուրդել չափ կարեւաներու վրայ. դանձք ստացած էր նուիրատուութեամբ եւ զնուծով (Արաքս, 1892, էջ 34—39) :

9. ՄԱՆՍՏԵԻ ՎԱՆՔԸ

Զորապետի հարաւը, Շինոզ վանկի տփին : Կանգնուած՝ սրբառաջ քարերով : Տունիքին վրայ գրուած է խոյի մը քարեայ դրոշմը (Արցախ, էջ 389—390) :

10. ՄՇԱԿԱՎԱՆՔ ԿԱՄ Ս. ԱՅՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

Նոր Կազր գիւղի մօտերը: Ձմայելի սարահարթի վրայ շինուած է Ս. Աստուածածնի սյս վանքը եւ այն «Համակ սրբառաջ սոխոտակ, ստրանապոյն եւ երկնապոյն քարերով մի կամարի վերայ» (Արցախ, էջ 385): Ունի շորս վտրք եւ մէկ սաազ խորան, երկու խորհրդարան, չորս յուսամասու, մէկ դաս, 12 մ. երկարութիւն եւ 8 մ. լայնութիւն: Հիւնալի քանդակներով պարզարուած են բեմի եւ խորհրդարաններու քարերը:

Դրան զլխաւքալի վրայ արձանադրուած է՝ «Էս Ռբառակէս եւ այլ միտարանքս հաստատեցաք ի սարին Բ. Ժամ Ա. Արեւարայ, Ա. Այրային, ի տանի քառասնից, սվ խաւփանէ, մեր մեղացս ալք է առաջի Աստուծոյ»:

Տաճարին արեւմտեան սրժին կից է քառակամար եւ գեղեցիկ դասիկք, որ կանգնած է երկու միաստացազ սխներու եւ վեց կլտաւիւներու վրայ եւ ունի երկու խորանիկ, երկու գեղեցկաքանդակ խաչարձան, երեք յուսամասու, մէկ դաս, 14.85 մ. երկարութիւն եւ 13 մ. լայնութիւն: Հարաւային խորանին վրայ կը կարդացուի՝ «Տէր Աստուած սպարմեայ յԱպատին եւ իւր ծնոպոյն ամեն»: Նոյն կողմի խաչարձանին վրայ կայ՝ «Տէր Աստուած սպարմի Աւմ. Տաղմիշին, Դաւիթին, Խոյսանին»: Իսկ հիւսիսային խաչարձանին վրայ՝ «Տէր ողորմեայ Թաշալին եւ իւր ծնո-

դաց, որ զխաչս կանգնեաց ի թփիս Հոյոց
Զնն:

Տաճարին որմին վրայ (արտաքուստ)
կայ արևի ժամացոյց մը, որ այս արձանա-
դրութիւնն ունի՝ «Ի թուակ. ԷՃԲ (ՁԲ) ևս
Վասակ, Սիսխաթունս Հղի ևսու Աստուա-
ծածնիս, Ռբառակէս ևս միարանքս տփաք
Գ. ժամ Աւետեացն տանին»:

Մշտկալսնքի մէջ զեռ սերիչ արձանա-
դրութիւններ կան: Անոնց համառօտ բաժան-
դակութիւնն է՝

1. «Կամուն Աստուծոյ ևս Վարդան ևս
եղբայրն իմ Ամիրսոյն միարանեցաք Աստուա-
ծածնիս ևս ի հալալ ընչից մերոց ոտաք
դաս. Հոյր Բաստակէս ևս այլ միարանք հաս-
տատեցին ի տարին...»:

2. «Կամուն Աստուծոյ ևս Հոյր Գրիգոր
ևս այլ միարան եղբարքս հաստատեցաք ի
տարին Բ. ժամ Յաղբեկին ի տաւնի սուրբ
Խաչին Զ»:

3. Գաղայ միարանելոյ հինգ պատարայ
կը ստանայ:

1. Սիրայդեղ երեք պատարագ կ'ըն-
դունի:

5. Գրիգոր ևս Վահրամ հինգ պատարայ
կ'աւնուն:

6. «Կամուն Աստուծոյ ևս Ասլան որդի...
չինեցի զմատուոս ի հալալ ընչից իմ. առաջ-
նորդք սուրբ ուխտիս հաստատեցին ի տա-
լին Է. աւր ժամ ի տաւնի սուրբ Աստուա-
ծածնին»:

7. Թաշատուր քահանան տուած նպաստ-
ներուն համար Գ. ժամ կ'առնու :

8. Երկու ժամ կը հաստատուի Իշխու-
նին եւ անոր ամուսինին :

9. Գահարին եւ Հայրապետին Երկու ժամ
կը յատկացուի :

10. Պրուին Ս. Սարգիսի տօնին Երկու
ժամ կը տրուի :

11. Յունանին մէկ ժամ կը սահմանուի :

12. Վարդէկոյնին եւ Բանուդին մէկա-
կան ժամ ,

13. Նմանապէս Գերդայ եւ Ոթանկին

14. իսկ Սարգիսին Երկու ժամ

15. եւ Աղիդին ալ Երկու ժամ կը յատ-
կացուի :

16. «Կամուռն Աստուծոյ եւ Ասատուրս
մխարանեցայ ի սուրբ Աստուածածինս եւ
հառու ստակ եւ ամենայն մխարանքս հաստա-
տեցար ի սուրին Բ. ժամ Երկրորդ դայտեան
ուրն Ասադոնին ատենն» :

17. Աստուած ողորմեայ Ազատին եւ իւր
ծնողացն ամէն :

18. Կամուռն Աստուծոյ Եւ Սանդուխտ
մխարանեցա սուրբ Աստուածածնիս, Ասլու-
տակէս եւ այլ մխարանքս Լառն ա . աւր ժամ
ի տաւնի Սանդխտոյ . . . » :

19. Աթուրակ եւ իւր ամուսինն Երկու
ժամ կ'ընդունին :

Այսպէս արձանադրութիւններէն պայ-
ծառ կ'երեւայ թէ այս փանքը բուսականէն
աւելի սիրուած սրբափայր Էղած է (Արցախ ,

էջ 385—386. Արձագանք, 1888, էջ 160—161) :

«Վանքիս շուրջն լի է գերեզմանաքարերով. այս տեղ կայ ևս գիւղատեղի՝ որ կոչուում է վանք: Անյայտ են միարանից խուցերի տեղերն» (Արցախ, էջ 386) :

Վարդան Պատմագիրը կը հաղորդէ՝ «Եղև շարժ աշտղին (ՈԿԸ Թուին) և փայտաճուճադարդ Լկեղեցին որ ի Մշակափանս, ի մենաստանն, Յունասարի ի ժամ ճաշու և դ. սլաւարադոյ ընդ մեծ գեղմանն նախրեցան» (Պատմ., էջ 142. Հմմտ. Ինճիճեան, Սատրաղրութիւն, էջ 528) :

11. Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ
տե՛ս
ՋՈՒԽՏԱԿ ՎԱՆՔԸ

12. ՊՂՆԶԱԼԱՆՔԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մաթոս գիւղատեղին՝ «կայ մի մենաստան սրբատուշ քարով, բաղկանում է Լրկումատոտաճեւ սաճարից և մի դուռից...» : Արձանագրութիւնից Երևում է որ այդ Լկեղեցին կոչուել է Պղնձաճանաց Աստուածածին» (Արձագանք, 1888, էջ 101) :

Եկեղեցւոյ ճակատին վրայ գրուած է «Կամսուն Սատուծոյ ևս Յորդանանս չինեցի գեկեղեցիս ի թիւ. ՈՂ. յիշխանութեան Աւադին՝ ոգորմութեամբ Պղնձաճանացս Աստուածածնին և ի առաջնորդութեան Պետրէի և տէր Համադասոյ, որք Լրկրպագէք

յիւեցէք յաղաթս ձեր գլխիթարն... և զՅորդանանս...» (Արձագանք, 1888, էջ 363-հմմտ. և Արցախ, էջ 363—364, որ աւելի յաւ ևւ ճոխ ընթերցուած ևւ ուրիշ արձանագրութիւններ ալ ունի): Հետեւարար վանքին հիմնադիրը կամ վերանորոգողն է՝ Ասաղի օրով (ՈՂ—ՈՂԶ խաւկաններուն) Յորդանան:

13. ԶՈՒԽՏԱԿ ՎԱՆՔԵՐԸ (Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ)

Կը գտնուին Պօղոս քիլիսա գիւղի արեւմտեան կողմ Էրկու սոսուակներու մէջ ինկած անաստապատ հովիտի մը զսղը ևւ շինուած են իրարու մերձ:

Արեւելեան վանքը, որ արձանագրութիւններու համաձայն Ս. Գրիգոր կոչուած է, կասուցուած է չորս կամարներու վրայ, որոնց զլիւռն բաղձած է կաթուղիկէն: Ունի աւագ խորան մը, չորս փոքր խորան, ութ յուսամուտ, Էրկու խորհրդարան, Էրկու ճղնարան, 9·78 մ. Էրկարութիւն ևւ 7·57 մ. լայնութիւն: Երկու վերին ևւ փոքր խորաններն ևւ ասոնց ժողովրդահայեաց Էրեաները զարդարուած են գէղեցկաքանդակ խաչերով: Այժմ կաթուղիկէն ամբողջապէս խոնարհած:

Վանքին հարաւային կողմը (արտաքուստ) արձանագրուած է՝ «Կամաւն Աստուծոյ ևւ ճալիթոյս միարանեցայ սուրբ Գրիգորիս, միարանքս ետուն ա. պատարագ

ի առանի Մատաղարդին, կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ»:

Ասպ խորանին հիւսիսային նեղքին կողմը կայ՝ «Այս իմ գիր է Բէկիս եւ Բարինիս, որ գնեցաք պաջոյ խորանս, հանապաղ մեկ պատարայ, կատարիչք գրոյս սորհնին յԱստուծոյ»:

Երկրորդ փանքը արեւմտեան կողմն է եւ կոչուած Ս. Պետրոս, մինչ Եկեղեցին Ս. Ասատուածածնի նուիրուած: Տաճարն ունի երկու փոքր եւ առաջ խորան մը, շորս յուսամաս, զորս մը եւ 8.42 մ. երկարութիւն եւ 6.40 մ. լայնութիւն:

Դրան ճակատաւայ քարին վրայ գրուած է՝ «ՈՅԱ Հայոց... ամիրութեան Լաչոյի ի աւրութեան... խանին եւ Հայրապետ աստղնորդ ուխտիւ, որ կաշի Պետրոսի փանս, շինեցի զսորբ Ասատուածածինս եւ յուսով կարգեցի զճրպալոյց(ի)ն Բ. խորանն ինձ պատարայ առնել եւ Ա. իմ Լորաւրն Շմաւանին¹¹»:

Հիւսիսային փոքր խորանին դրան վրայ՝ «Ի ԹՎ. ՈՅԶ. եւ Մայրապետ շինեցի զխորանս ի հայայ արդեանց իմոց եւ աստղնորդ

¹¹ Այս արձանագրութիւնը Քաջիկեան կը կարդայ՝ «Ի Հայրապետութեան տւերր ուխտիւ որ կաշի Պետրոսի փանս, շինեցի զսորբ Ասատուածածին Եկեղեցիս եւ կարգեցի զճրպալոյցն Բ. խորանն ինձ... տ. իմ Լորաւրն Շմաւանին. զամեն Եկեղեցիս մեծ աղփան» (Արձապանք, 1888, էջ 101): Արդէն Զալալեանի, Քաջիկեանի եւ Բարխուդարեանի արձանագրութիւններու ընթերցումներու մէջ եւ այն ստեղծ րատեկան մեծ տարբերակներ կան:

սորա Լեւոն ի տարումն . . . ժամ Տեւոնինդ-
առաջին» :

Հարաւային փոքր խորանին դրնալիսուն՝
«Յայտմ խորանի ա. ժամ ի տաւնի սուրբ
Ստրկսին՝ Սարկսին արասցեն, դի նորա ար-
դեամբք շինեցաւ խորանս . . . ¹²» :

«Վանքերիս շուրջն լի է գերեզմաննե-
րով : Մխորանից սենեակներն շինուած են
կղել դետնութիւր, վիմախոր եւ փայտակայ :
Իսկ շրջապարիսպի հետքերն անդամ ոնկա-
րելի կ'ուր գտնել» (Արցախ, էջ 361—363.
Հմմտ. եւ Մշակ, 1911, Թ. 181) :

14. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խնձորկուտի ձորի մէջ : Տափարակ փայրի
մը վրայ : Փոքր է «Վանքս՝ սր Ներսից խո-
շտձեւ է, ունի կաթնուղիկէ, աւերակ խոյեր
եւ հանդստարան» (Արցախ, էջ 381) :

¹² Քաջիկեան հետեւեալ արձանագրութիւններն
այ ունի՝ «Յաւուր տաւնի Վարադայ խաչի Ա. ժամ
Մխիթարայ առնեն, ով խափանէ դատապարտեացի
յԱստուծոյ» : — «Կաժաւն Աստուծայ եւ Մրուան միա-
րանեցայ Ս. Աստուածածնիս եւ Լոսււ ընծայ եւ Յոր-
դանան եւ ինձ Բ. ժամ պատարագ ի տաւնի սրբայ
Խաչի Ա. ինձ եւ Ա. Լերանցին անխափան» (Արձա-
դանք, 1888, էջ 101) :

Այսքան է այս վանքերսւ մասին մեր ծանօթա-
թիւնը : Եւրդանան՝ առաջնորդ բլրայա է (Հմմտ.
Վերր) : Բարխուդարեանի արձանագրութեան մը բն-
թիւրցումին համեմատ՝ ուրիշ առաջնորդ մըն է՝ Հայ-
րապետ (Հմմտ. Վերր) :

Մինչ լայս կը տեսնէր աշխատասիրութեան հաստատար «Վարդապետ Գրիգոր» (Հանդ. ՍՄԿ, 1952, Թ. 10—12, էջ 570), մի և նոյն ժամանակ կու տար էջ մի անոն տասնութ (1952, Թ. 9—10, էջ 21 և Թ. 11—12, էջ 27) Գ. Սարգիսեանի նկարադրութիւնը նոյն փանթին բովանդակալից նորութիւններով: Կը յանձնարարէմ զայն ընթերցողներուն:

Նոյն տասնութրը հրատարակած է (Թ. 1, էջ 23—26) Առաքել Պատրիկի գրչին «Մշտն Առաքելաց փանթի գոսր», նկարով և տասն մնասիրութեամբ:

ԲՈՎԱՆԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ա. Արցախի Ստեփան Եւ Վերին զաւանեքու վան- քերը

1. (Քոթաւայ) Ս. Աստուածածնի վանքը	3
2. Ազաճ-Ղալայի կամ Շահ-Փեթրի վանքը . .	4
3. Խալխալի վանքը	4
4. Վանքաւորի վանքը	5
5. Քալաթանայ վանքը	5
6. (Լեղանի) Ս. Աստուածածնի վանքը	6
7. Պալանանայ Ս. Շրէշտակոյեանի վանքը	7
8. Քարահերձի ալքեր կամ սխրի կղզի	7
9. Բերդաձորի Ս. Գրիգորի կամ Կաթիկ վանքը	8
10. Եսքի Ս. Աստուածածնի կամ Գեօրգէի վանքը	8

Բ. Արցախի Սիմի զաւանեքու վանքերը

Ա. Պաղկաւիճի կամ Գիգուկի վանքերը

1. Գալայ վանքը	13
2. Գիգափայտի կամ Կոտարայ վանքը	16
3. Դոդի կոտանայ տնայտար	18
4. Թեղտակի տնայտար	18
5. Ս. Լուսաւորչի տնայտար	19
6. Մոսկոփանքը	19
7. Շին Աւաքի տնայտար	19
8. Յակոբայ Եւ Իրաւափայտայ վանքը	20
9. Շախկախի վանքը	20
10. Սոխաւի խաչ վանքը	21

Բ. վաթաւնդայի վաճառքը

1. Ամառանի վանքը	24
2. Մ. Աստուածածնի անապատը	29
3. Աւետարանոցի կուսանաց անապատը	29
4. Բարեւա ծառի կամ Ջուլիսա Պարտա- ծառի վանքը	32
5. Բարձրանի վանքը	34
6. Բոի եղցէ կամ Հացի գիւղի վանքը	34
7. Բրդաշունջի վանքը	36
8. Եղիշա կուսի անապատը	37
9. Կանխանի վանքը	38
10. Կարմիր եկեղեցի վանքը	39
11. Կուսանաց անապատը	40
12. Հիւհիւրի կամ Հերհիւրի վանքը	41
13. Ղեւնդեանց անապատը	47
14. Մամասէի վանքը	48
15. Մեծ Նահատակի վանքը	48
16. Շերեքի վանքը	49
17. Շոշկոյ վանքը	49
18. Ջուլիսակ վանքը	49

Գ. Մեծիբոսնի կամ Խաչեմի վաճառքը

1. Ամենափրկիչ վանքը	51
2. Աստուածուրի վանքը	52
3. Գանձաստի կամ Գլխոյ վանքը	52
4. Խաթրոյ կամ Խաղարի կամ Խիթրոյ վանքը	74
5. Կիշանի անապատը	78
6. Կոշիկ անապատը	78
7. Համամ ձորի անապատը	80
8. Հասարտակի վանքը	80
9. Մեծ-սրանց կամ Մեծ-իւրանց վանքը	81
10. Պոկի Մ. Գևորգի կամ Պոպեւորեքի վանքը	91

11. Վարդահայի կամ Մայրաքաղաքի կամ Տիրամօր վանքը	92
12. Վահանի վանքը	94
13. Յակոբ վանքը	94

Գ. Հարերի վանքերը

1. Դադի կամ Խոթայ կամ Խոթայ կամ Դա- թայ վանքը	95
2. Խոթայ կամ Դոթայ վանքը	112
3. Զարեքդարի կամ Մշահանի Ս. Աստուտ- ծածնի վանքը	112
4. Շուքայ վանքը	114

Ի. Զրաբիլի և Կիլիսիայի վանքերը

1. Ամենափրկիչ վանքը	115
2. Ս. Աստուածածնի վանքը	116
3. Դառն-Բէկանց վանքը	116
4. Եղիշէ Առաքեալի կամ Զրիշտիկի կամ Միշր-Ներսէսի վանքը	116
5. Երեց Մանկանց վանքը	124
6. Ինն-Մասի վանքը	127
7. Իրեք Մանկունքի վանքը	128
8. Կսկերի վանքը	128
9. Ս. Մինասի վանքը	128
10. Հին Ղարա-Բուրսայի վանք(եր)ը	129
11. Հասեկայ կամ Հիւրիկայ վանքը	129
12. Մայրաքաղաքի հանգստարանի վանքը ..	130

Ձ. Պարյմանի վանքերը

1. Ս. Աստուածածնի վանքը	131
2. Դասնայ վանքը	131
3. Եղնասարի կամ Եղիշէի վանքը	132
4. Եղնասարի կամ Պէտաշէնի տնայապետք ..	133

5. Երմուզեայ թաշանայի կամ Սուրուկի վանքը	133
6. Թարգմանչաց կամ Բանանց տնայատուր ..	134
7. Թարգմանչաց կամ Խաչարակոյ վանքը	135
8. Կեստամովանքի բերդի վանքը	137
9. Կերանց վանքը	137
10. Հոռամաշէնի կամ Կարմիր վանքը	137
11. Մարագուրերդի կամ Մաճնարերդի վանքը	138
12. Մարագենիսերդի Ամենափրկիչ վանքը ..	139
13. Մոսուրի տնայատուր	139
14. Նիրկերի Ամենափրկիչ վանքը	140
15. Սահանադուսի կամ Ս. Աստուածածնի վանքը	140
16. Պանդալենի վանքը	141
17. Պակեսերքի կամ Պակի Ս. Գեորգի վանքը	142
18. Ս. Սարգիսի վանքը	142
19. Քեաթիւանայ կամ Միրզեկի կամ Աստուածածնա- մար վանքը	142

է. Փառիսսի վանքերը

1. Բարսամի վանքը	144
2. Երզնավանքը	144
3. Խամշի կամ Ղարամսրատի վանքը	145
4. Խորանաչատի կամ Վանսկան Վ.ի վանքը	147
5. Եսուխոյ վանքը	150
6. Երթին վանքը	150
7. Մուղկոյ կամ Մազկոջոյ վանքը	160
8. Կարմիր վանքը	161
9. Հարանց վանքը	161
10. Ս. Հովհովթէի վանքը	162
11. Հրեշտակապետաց վանքը կամ Փառնա- կերդ վանքը	162
12. Ղարամսրատի տնայատները	163

13. Ի. (Խաղ) Նշանի վանքը	165
14. Չարեքոյ կամ Չարեքողոթի վանքը	165
15. Փառխոսի վանքը	175

Ը. Փռւստիի վանքերը

1. Ընդրէի վանքը	178
2ա. Գեատակից վանքը	179
2բ. Գեատաժիջի վանքը	179
3. Գեակոյ կամ Գոչ Խիթիարի վանքը	179
4. Կապտավանքը	201
5. Խարոյ ձարոյ կամ Խովղի վանքը	202
6. Շիմարատոյ կամ Գեատակից վանքը	204
7. Խարս զիզի անասարտը	205
8. Խրվեղի վանքը	206
9. Վարդուայ Ի. Նշանի վանքը (կոչում՝ Սնուպտու)	208
10. Վանական Վ.ի քարայրը	213
11. Աւծուղոյ Ի Աստուածածնի կամ Ջսխ- տակ վանքը	213

Թ. Գաւէի. Չորսգետի եւ Կաշեմոյ վանքերը

1. Ի. Աստուածածնի վանքը	215
2. Խաթելոյ վանքը	215
3. Դաղոյ Ի. Խաչի եւ Ի. Խարդիսի վանքը	217
4. Դեղձնուտի կամ Դեղձկուտի վանքը	218
5. Դվեղոյ Ի. Խարդիսի վանքը	220
6. Կերանց վանքը	220
7. Հաղարծնի վանքը	221
8. Խակարոյ վանքը	225
9. Խանտուեի վանքը	240
10. Խշակավանքը կամ Ի. Աստուածածնի վանքը	241
11. Ի. Պեարոսի կամ Ի. Աստուածածնի վանքը	244

12. Պղնձաշանքի Ս. Աստուածածնի վանքը . . . 244
13. Զուխտակի վանքերը (Ս. Գրիգոր և Ս.
Պետրոս) 245
14. Սաճսանի վանքը 247
-

ԼՂԳԵՅԻՆ ՄԷՏԵՆԵՐԵՐԸ

ՄԱՏՆԱՆԱՐ

ՃԾԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Ս. Մալոուց վարդապետ.
կեանքն եւ գործունէութիւնը. հանդերձ կենսա-
դրութեամբ Ս. Սահակայ: 1949, էջք ԺԱ +
473: դ. Փր. 6.—

ՃԾԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Բրիտոննէսթեան մատքը
Հայաստան եւ Վրաստան. «Գերի կիւնը», Ս.
Հոխիսիմէ եւ Ս. Նուէկ: 1949, էջք ԺԱ + 348:
դ. Փր. 5.—

ՃԿ. Սեմուէլայ Հ. Օ., Նար Կաակարանի գրքերու
կարգը Հայոց քով: 1949, էջք 96: դ. Փր. 1.—

ՃԿԱ. Արեղեան Ա., Քերովը Պատկանեան Դարպա-
տամ: 1949, էջք 54: դ. Փր. 1.—

ՃԿԲ. Պօղոսեան Հ. Ե., Կարապետ Արթին փաշա Տա-
սեան (1816—1873): 1949, էջք 84:
դ. Փր. 1-50

ՃԿԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Քննաթիւն Ս. Սահակի վերա-
դրուած Կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տա-
րին է. գարս սկիզբը: 1951, էջք 192:
դ. Փր. 2.—

ՃԿԻ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն Պրիմաշանեցի եւ իր
թուրգմանութիւնները վրացերէնէ: 1951, էջք
276: դ. Փր. 1-50

ՃԿԵ. Տէր-Պօղոսեան Հ. Պ., Տեղադրական հետազո-
տութիւններ Հայաստանի մէկ քանի քաղաքներու
եւ բերդերու մասին, 1951, էջք 134:
դ. Փր. 2.—

ՃԿԶ. Անառեան Հ., Եւրպասկան փոխառեալ բառեր
Հայերէնի մէջ: 1951, էջք Ը + 188:
դ. Փր. 4.—

- ՃԿԷ. Ոսկեամ շ. շ., Բարձր Հայրի վանքերը: 1951
 էջ ԺԲ + 230: զ. Ֆր. 4.—
- ՃԿԸ. Ալիմեամ շ. Ն., Եղիշ վարդապետ եւ իւր
 Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. չննական
 ուսումնասիրութիւն: Հատ. Գ.: 1952, էջք 530:
 զ. Ֆր. 7.—
- ՃԿԹ. Ալիմեամ շ. Ն. վ., Կարմիրն վարդան եւ
 Աւարայրի ճակատամարտը ըստ Ղազար փար-
 պեցոյ: 1951, էջք է + 96: զ. Ֆր. 1.—
- ՃՀ. Պօղոսեամ շ. Ն. վ., Պուշուճեան եւ թրնկը-
 րեան Գերդաստանները: 1951, էջք Ե + 122:
 զ. Ֆր. 1.20
- ՃՀԱ. Ոսկեամ շ. շ., Գնտնեաց եւ Ռչտունեաց Նա-
 խարարութիւններ: 1952, էջք Ը + 156:
 զ. Ֆր. 3.—
- ՃՀԲ. Ալիմեամ շ. Ն., վ., Բաղէշի Դպրոցը 1500—
 1704. Նպաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութեան
 եւ Մատենադրութեան: 1952, էջք Ը + 300:
 զ. Ֆր. 5.—
- ՃՀԳ. Ալիմեամ շ. Ն., Մատենադրական Հետազոտու-
 թիւններ. Հտ. Ե. 1953: զ. Ֆր. 5.—
- ՃՀԴ. Ոսկեամ շ. շ., Տարան-Տարարեանի վանքերը:
 1953, էջ 371 (24 պատկերով): զ. Ֆր. 5.—

Հասցէ

ՄԻԽԻԹԵՐԵՆ ԳՐԱԳԵՐԱՐԱՆ
 Librairie des Pères Mechitharistes
 Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

ԳԻՅՈՒ զՆԻԻԳ. ՓՐ. 3. — :

